

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS

SOCIAL SCIENCE JOURNAL

Vol. 12 (2023) No. 4

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 12 (2023) No. 4

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka, Dr. Huszti Éva,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Nagy Levente, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:

KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIEĆKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Béres-Áfra Zsuzsa

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Szerkesztőségi munkatársak:

Béres-Áfra Zsuzsa

Dr. Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán

Webcím: metszetek.unideb.hu

E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás – a segítési interakciók ambivalenciái a késő modern Magyarországon

Vendégszerkesztő: SIK DOMONKOS

Kérdéses szolidaritás – a segítési interakciók ambivalenciái a késő modern Magyarországon. Szerkesztői előszó (<i>Sik Domonkos</i>)	5
BÁNYAI BORBÁLA–LÉGMÁN ANNA: Közösségi szolidaritás helyett sorstárs segítés a pszichiátriai betegek diagnosztizált emberek körében. <i>Egy online, anonim önszolgáltató oldal vizsgálata</i>	10
RÁCZ ANDREA: Eldologiasító, zárvány-gyermekvédelem	34
SIK DOMONKOS: Szolidaritás és autonómia járvány idején	47

KÖZELKÉP

KOVÁCS BEÁTA: A politikai félelmek jobb- és baloldali dimenzióiról.....	74
---	----

RECENZÍÓ

NAGY ZSOLT: Demokrácia-túra, ami az erdő közepén hagy minket	112
Abstracts	116

Contents

THEMATICS ARTICLES – Solidarity in question – the ambivalences of helping interactions in late modern Hungary

Guest editor: DOMONKOS SIK

Solidarity in question – the ambivalences of helping interactions in late modern Hungary (Editorial foreword) (<i>Domonkos Sik</i>)	5
BORBÁLA BÁNYAI–ANNA LÉGMÁN: Peer support instead of community solidarity among people with psychiatric diagnosis. <i>Examining an online, anonymous self-help website</i>	10
ANDREA RÁCZ: Reification, child protection in lock-ups	34
DOMONKOS SIK: Solidarity and autonomy in times of an epidemic	47

CLOSE-UP

BEÁTA KOVÁCS: About the ideological dimensions of fear	74
--	----

REVIEW

ZSOLT NAGY: Democracy trip, what leaves us in the middle of the forest	112
--	-----

Abstracts	116
-----------------	-----

Kérdéses szolidaritás – a segítői interakciók ambivalenciái a késő modern Magyarországon

Szerkesztői előszó

SIK DOMONKOS

Borúlátó korban élünk – az elmúlt évtizedek társadalomkritikai irodalmára tekintve, a küszöbön álló vagy már éppen zajló válságok széles spektruma tárul elénk. Legyen szó akár a globális kapitalizmus paradoxonjairól, a jóléti állam hanyatlásáról, a képviseleti demokrácia intézményeinek kiüresedéséről, a közös ügyek megvitatásának teret adó nyilvánosság beszűküléséről, az ökológiai válságról, klímakatasztrófáról vagy éppen a technikai fejlődés kockázatairól, a társadalmi szenvedés különböző formái egyre szélesebb rétegek számára válnak kézzelfogható valósággá. A személyesen, és – egyre inkább – a média közvetítésével megtapasztalt szenvedések különösen élesen vetik fel a másikért vállalt felelősség kérdéseit. Milyen szenvedések váltanak ki együttérzést? Kik érdemelnek segítséget? Kinek a feladata a segítségnyújtás? Milyen technikákkal lehet hatékonyan segíteni? Mik a segítségnyújtás nem szándékolt következményei? Vagy a másik oldalról: ki az, aki saját maga tekinthető felelősnek szenvedéséért; van-e, aki nem érdemli meg a segítségnyújtást; milyen feltételek mellett szabad hátat fordítani a szenvedőknek; szükség van-e szakértelemre a segítségben?

E kérdésekre minden kor kidolgozza a maga válaszait, melyek közös normákban, értékekben és azokra épülő intézményekben öltének testet. Összességében ezek jelölik ki a potenciális és a tényleges segítői helyzetek kereteit. Miközben a segítői interakciók a konkrét élethelyzetek szintjén enyhítik vagy éppen fokozzák a szenvedést (az eszközök hatékonyságától függően), egyúttal a segítségnyújtással kapcsolatos általános várakozási horizontot is megteremtik. A segítségnyújtás és -kapás különböző dimenziókból összeálló mintázatai együttesen kirajzolják, hogy mire lehet számítani, ha valaki bajba jut, illetve mik az egyéni felelősségvállalásra vonatkozó elvárások és kötelek. Az egyén megtapasztalja, hogy a segítés a rászoruló szükségleteihez vagy más szempontoz igazodik, hatékony vagy látszólagos, a résztvevők empátikusak vagy érzéketlenek, szakértők vagy laikusok, megbízhatók vagy kiszámíthatatlanok – egyúttal a társadalmat jellemző szolidaritási viszonyokról is képet alkot.

A korszak, amiben élünk – nevezzük akár késő- vagy posztmodernitásnak – nem csupán a küszöbön álló, vagy éppen zajló válságok, és a hozzájuk kapcsolódó túl-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

áradó szenvedéstepasztalatok okán borúlátó. Ebben kitüntetett szerepe van annak is, hogy a szolidaritásra vonatkozó értékek és értelmezések is kiszámíthatatlanná váltak. Az a többé-kevésbé konszenzuális rend, ami a segítségi interakciókat sokáig meghatározta, megszűnni látszik. A modernizáció során a társadalmi segítségnyújtás közösségi formáit specializált szakértői intézmények váltották fel (pl. egészségügyi, szociális ellátás), melyeket – elsősorban – az állam finanszíroz és szabályoz, a társadalombiztosítási rendszeren keresztül. Ezen intézményekben, valamint a működésüket meghatározó, tágabb társadalmi térben lezajló változások következtében azonban a segítség modern formái egyre inkább kérdésessé váltak. Az esetlegesként megtapasztalt segítségi interakciók sorozatában az érdemességre és felelősségre vonatkozó közös értelmezések bizonytalanok, ami végső soron aláássa a szolidaritási hálóok alapjait. Ezek hiányában a segítségi interakciók hatékonysága lecsökken: alaptapasztalattá válik, hogy mindazok a társadalmi szenvedések, melyeket a szolidaritási hálózatok hivatottak enyhíteni, kevésbé vagy egyáltalán nincsenek kezelve.

Az összegyűjtött tanulmányok alapjául szolgáló kutatás kiindulópontját e diagnózisok alkotják. Miközben a mediatizált szenvedéstepasztalatok egyre szélesebb közönséghez jutnak el, az azokat kezelni hivatott szolidaritási mechanizmusok egyre kevésbé képesek megoldással szolgálni. A különböző modernizációs zavarokra visszavezethető szenvedések mellett így válik alaptapasztalattá a velük szembeni kollektív tehetetlenség élménye. A segítséget remélik és az – akár professzionális, akár civil, akár hétköznapi keretek között – segíteni próbálók számára mindez eltérő következményekkel jár. Előbbiek esetében a kiábrándultság és reményvesztettség, utóbbiaknál a túlterheltség és hiábavalóság érzései kapcsolódnak a szolidaritási hálózatok zavaraihoz és kudarcaihoz. Könnyen belátható, hogy e tapasztalatokra leginkább negatív várakozási horizontok épülnek rá: ahogy baj esetén elérhetetlen az érdemi segítség, továbbá a segítségre tett kísérletek hiábavalónak bizonyulnak, úgy épülnek le fokozatosan a segítségi interakciók. Végső soron egy negatív spirálpályája rajzolódik ki, melynek végpontján szertefoszlott szolidaritási hálózatok, és dezintegráló társulások találhatók.

Ebben a helyzetben a szociológiai reflexióra kiemelt szerep hárul. Annak eszközeivel vázolhatóak fel egyrészt azon általános történeti dinamikák, melyek napjaink válságaiért felelősek, másrészt azok a hétköznapi koordinációs zavarok, melyek megakasztják a segítségi interakciókat. Noha korunk válságai összetett okokra vezethetők vissza, egyikük kezelése sem képzelhető el a szolidaritási hálózatok újraépítése nélkül. Ehhez mindenekelőtt azoknak a kiskló segítségi interakciónak a megértésére van szükség, melyek a kollektív tehetetlenségért felelősek. A szolidaritás szempontjából releváns helyzetek mikro és makroszintű alkotóelemeit szétszálazva, mind a segítők, mind pedig a segítettek számára hozzáférhetővé válnak azok az általános összefüggések, melyek az interakció zavaraiért vagy kudarcáért felelősek. E felismerések teszik lehetővé olyan cselekvési alternatívák kidolgozását, melyek egyrészt nem fogadják el öntudatlanul a kényszerpályákat fenntartó strukturális

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

viszonyokat. Másrészt nem válnak foglyaivá azoknak a rutinszerű beidegződéseknek sem, melyek az interakciókat kölcsönös félreértésekkel és vakfoltokkal terhelik meg. Csakis az ilyen értelemben reflektív segítségi interakciókban jöhetnek létre azok az új tapasztalatok, melyek a szolidaritási hálót képesek lehetnek megerősíteni, és egyúttal perspektívát kínálni a késő modernitás válságainak kezeléséhez is.

Kutatásunk ehhez a szociológiai reflexióhoz kínál szempontokat. Az itt közzétett tanulmányokban arra törekedtünk, hogy a szolidaritást formáló mechanizmusokat a segítségi interakciók legtágabb készletéből kiindulva térképezzük fel. E körbe nem csupán azok a helyzetek tartoznak bele, melyeket a segítői szerepben lévők annak minősítenek, hanem adott esetben azok a meg nem valósult aktusok is, melyeket rászorulóli pozícióból hiányként élnek meg. A segítségi interakciók körének ily módon történő kitágítását a mélyükben meghúzódó hatalmi aszimmetria figyelembevétele indokolta. Minthogy az olyan kérdések meghatározása, mint amilyen az érdemesség vagy a felelősség, egymással konfliktusban lévő érdekek függvénye is, ezért a hatalmi viszonyok soha nem külsődlegesek a szolidaritás szempontjából. A segítségi interakciók eleve az egyenlőtlenségi struktúrára épülnek rá, így elemzésük magában kell foglalja a hatalmi dimenzióra történő reflexiót is. Ahhoz, hogy vizsgálódásaink horizontját ne szűkítsük a segítőik vagy a segítettek perspektívájára, mindazokat a helyzeteket figyelembe vettük, melyeket bármely fél hatékonynak, félresikerültnek vagy éppen hiányzónak minősített.

Egy ilyen célkitűzéshez elsősorban rugalmasabb, kvalitatív módszerek illettek. Előzetes meghatározás helyett, a különböző terepeken folytatott kutatásaink során hagytuk, hogy magukból a segítségi helyzetekből derüljön ki, annak kik a főszereplők. Interjúk, fókuszcsoporthoz és tartalomelemzés segítségével az ő perspektívájukat igyekeztük először külön-külön rekonstruálni. A segítségi helyzetekre vonatkozó párhuzamos értelmezéseket második lépésben egymásra vetítettük. Ily módon láthatóvá váltak az érdemességre és felelősségre vonatkozó, többnyire eltérő elképzelések. A segítségi helyzetekben ezek lépnek interakcióba egymással, ami egyaránt magában rejti a megértés, félreértés, küzdelmek, alávetés, kritika vagy éppen különválás lehetőségét. A szolidaritás általános mintázataira a segítségi interakciók ideáltipikus mechanizmusainak feltérképezése alapján következtettünk – a megtapasztalt sikerek, kudarcok, félreértések és beidegződések egyúttal a szolidaritási hálókat is formálják. A megértési folyamat harmadik komponensét a konkrét empirikus megfigyelések mellett a történeti és strukturális kontextus alkotja: nem csupán az egyedi esetek megértése, de az azokon túlmutató, általános következtetések levonása is ezek tükrében történik.

Kutatásunk ilyenformán a klasszikus megértő szociológiát ötvözi, a tudásszociológia és a hálózatelméletek által javasolt módszertani szempontokkal. Kiindulási pontunk a segítségi interakciók szövedéke volt, melyen belüli perspektívákat külön-külön és egymás vonatkozásában is értelmeztük, ily módon alapozva meg a szolidaritás tágabb játéktérére vonatkozó következtetéseket. E módszertani döntéseket a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

szűkebb szakmai szempontok mellett általánosabb indokok is alátámasztják. Kutatásunk „megismerés-érdeke” ugyanis nem pusztán a tudományos oksági megértés reményén alapul, hanem egyúttal az emancipáció szempontjain is. Tanulmányaink abban az értelemben „közsociológiai” szándékkal íródtak, hogy az elbizonytalanodott vagy éppen reménybeli segítők, valamint a csalódott vagy éppen kétségbeesett rászorulóknak számára is szempontokat kínáljanak. Az egyes terepeken azonosított – működő és félrecsúszó – szolidaritási mechanizmusok elemzésétől azt várjuk, hogy hozzájárulnak a segítségi interakciókra irányuló közös reflexióhoz és ezáltal a cselekvők számára is elősegítik az esetleges korlátok és diszfunkcionális beidegződések meghaladását. A tanulmányokban kísérletet teszünk általánosabb következtetések levonására: választ keresünk az olyan gyakorlati kérdésekre is, hogy az érdemesség és felelősség hallgatólagos felfogásainak és végső soron a segítségi interakciónak milyen alternatívái kínálkoznak.

Noha kutatásunkban igyekeztünk változatos terepeket lefedni, nem törekedtünk sem statisztikai reprezentativitásra, sem pedig elméleti értelemben vett teljességre. Ehelyett olyan témacsoportokat kerestünk, melyek a modernizációs válságok és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi szenvedéstapasztalatok csomópontjaiban állnak. Ahhoz, hogy a hazai szolidaritási viszonyokról átfogó képet alkothassunk, egy képzeletbeli skála két végpontját próbáltuk megragadni. E célból, egyrészt a szolidaritás egy olyan célcsoportját választottuk ki, melynek érdemességével kapcsolatban nem merül fel kétség, így feltételezhető az is, hogy a segítségi interakciók esetlegességeinek kezelésére maximálisan erőfeszítést tesz a szolidaritási háló minden szereplője. E célcsoportot a gyermekek alkotják: minthogy értük eleve a társadalom hivatott felelősséget vállalni, így esetükben nem annyira a segítségnyújtás kötelme, sokkal inkább annak helyes keretei kérdések. Az empirikus elemzések első tartalmi egységében olyan szolidaritási hálókat vizsgálunk, melyek a biológiai családjából kikerülő gyermek köré szerveződnek (Rácz Andrea elemzése). E sajátos kihívások áttekintése lehetőséget kínál arra is, hogy általánosságban bemutassuk azokat a buktatókat, melyek az érdemesség konszenzuális bázisa esetén is megakaszthatják a segítségi interakciókat.

Az empirikus elemzések második tartalmi egységében ezzel szemben olyan célcsoportokat választottunk, melyekről a korábbi kutatások fényében feltételezhető, hogy érdemességük maga is kérdéses. Esetükben arra voltunk kíváncsiak, hogy a segítségi interakcióra milyen hatással van e szimbolikus hátrány. A választott célcsoportok különböző stigmák és előítéletek által terheltek: szenvedélybetegek (Szécsi Judit későbbiekben megjelenő elemzése). Esetükben arra kerestünk választ, hogy a gyermekekre irányuló szolidaritáshoz képest milyen szereplők vesznek részt a segítségben, a kontingenciák milyen mintázata figyelhető meg, és milyen alternatív eszközöket vetnek be a felek az esetlegességek kezelése érdekében. Egy ilyen összevetésből kiderül, hogy az érdemesség-érdemtelenség szimbolikus egyenlőtlenségei miként hatnak a segítségi interakciók lehetőségére: mit ígér és végül mit nyújt a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

társadalom azoknak, akiket konszenzuálisan segíteni próbál, és mi jut azoknak, akik a szolidaritás hálók peremén vannak?

E két ideáltipikus strukturális pozíció elemzését továbbá kiegészítette egy kivételes válsághelyzet, a kutatás éve alatt berobbanó koronavírusjárvány (Sik Domonkos elemzése). Ez nem csupán az egészségügyi, gazdasági és politikai rendszert állította váratlan kihívások elé, hanem a szolidaritási hálókat is. A járvány hullámaiban kivételes élességgel vetődtek fel az érdemességre és felelősségre vonatkozó kérdések: mely társadalmi csoportok válnak áldozattá; kinek a feladata a megnövekedett terhek felvállalása? Az ehhez hasonló kérdéseket a járvány hatásait enyhíteni próbáló segítő interakciók (vagy épp azok hiánya) gyakorlati szinten válaszolták meg. Míg az elismert és elismeréshiányos társadalmi csoportokra irányuló segítő interakciók összevetése a szolidaritási mechanizmusok ideáltipikus spektrumának felvázolását tette lehetővé, addig a járványhelyzet természetes kísérletként volt felfogható. Lehetőséget teremtett egyazon globális kihívás különböző pozíciókra gyakorolt hatásának vizsgálatára, és egyúttal a válaszreakciók által élesebben kirajzolódó szolidaritási „mező” feltérképezésére.

A kutatás további eredményeit bemutató tanulmányok:

Rácz A.–Sik D. (2021): A késő modern gyermekvédelmi rendszer repedései és fogózkodói – egy esettanulmány tanulságai. *Esély* 2021/3.

Sik D. (2020b): Szolidaritási paradoxonok hálójában – a segítségnyújtás morális ellentmondásaitól az ellátórendszerek diszfunkciójáig. *Metszetek* 2020/2.

Sik D. – Nyilas M. – Rácz A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I.: Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítő interakciók vizsgálatához. *Esély* 2019/4. és 2020/1.

Sik D. – Zakariás I. (2021a): A szolidaritási mező – járvány idején. *socio.hu* 2021/1.

Sik D. – Zakariás I. (2021b): Járvány és válság – rászorultsági és segítő viszonyok a COVID 2019 első hulláma idején. *Regio* 2021/2.

Takács E. (2021a): „Ha nincs támogató környezet...” Kismamák lehetőségtere a szolidaritás kontextusában, *socio.hu* 2021/4.

Takács F. (2021): Gyűlölet-bűncselekmények és a szolidaritás formái a mai Magyarországon. *socio.hu* 2021/4.

Zakariás I. (2022): Disciplined care and processes of kinning in Hungarian co-ethnic philanthropy. *Voluntas* 34.

A tanulmányok alapjául szolgáló kutatás az NKFI „Szolidaritás a késő modernitásban” c. projektje keretében valósult meg (kutatási azonosító: FK – 129138), A kutatás intézményi háttérét az ELTE-TÁTK, valamint az ELKH-TK-KI biztosította.

Közösségi szolidaritás helyett sorstárs segítség a pszichiátriai betegek diagnosztizált emberek körében

Egy online, anonim önszolgáltató oldal vizsgálata

BÁNYAI BORBÁLA¹ – LÉGMÁN ANNA²

ABSZTRAKT

Kutatásunk során az első olyan magyarországi közösségi weboldalt vizsgáltuk meg, mely kifejezetten és felvállaltan pszichés problémákkal küzdő személyek és hozzátartozóik, vagy a téma iránt érdeklődők számára készült. Egyedisége, hogy 2021-ben is anonim módon lehet regisztrálni az oldalra és hozzászólni a témákhoz. Kutatásaink során a pszichiátriai betegek diagnosztizált emberek élethelyzeteit a felépülés modell koncepciójában vizsgáljuk, ezért központi kérdés számunkra, hogy egy online önszolgáltató, sorstárs segítő csoport hogyan járulhat hozzá az egyének felépüléséhez. Emellett jelen kutatásunk egyik alaphipotézise, hogy a pszichiátriai diagnózissal élő emberek iránt mutatott közösségi szolidaritás nagyon csekély a társadalom különböző szintjein, épp ezért kiemelt jelentősége lehet az érintettek számára az – általunk vizsgált oldal által is nyújtott – önszolgáltatás és sorstárs segítség. Feltételezésünk szerint ők egy olyan csoportot alkotnak, ami erősen stigmatizált, nagy a társadalmi elutasítottságuk. A médiában jellemzően vagy láthatatlanok, vagy erőszakos, agresszív figurákként ábrázolják őket. A Covid19 járvány helyzet hatására a karantén vagy maga a vírus hosszú távú mellékhatásainak következtében sok embernél jelentkeztek pszichés nehézségek, amik a médiában is tematizálódtak, mindennek ellenére azt gondoljuk, hogy a pszichiátriai betegek diagnosztizált emberek iránti szolidaritási mechanizmusok alapvetően nem változtak (lásd például elsőként a pszichiátriai kórházi osztályokat alakították át Covid19 fertőzött osztályokká).

KULCSSZAVAK: online fórum, pszichiátriai betegek diagnosztizált személyek, stigma, szolidaritás

ABSTRACT

Peer support instead of community solidarity among people with psychiatric diagnosis Examining an online, anonymous self-help website

In our research, we examined the first social networking website in Hungary that was specifically and explicitly designed for people with mental health problems and their relatives, or for people interested in the topic. A unique feature is that in 2021, it will still be possible to register anonymously and post comments on the site. Our research explores the life situations of people

¹ ELTE BGGYK Fogytékosság és Társadalmi Részvétel Intézet; e-mail: banyai.borbala@barczi.elte.hu

² BMSZKI közösségfejlesztő, független kutató; e-mail: legmanna@gmail.com

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

diagnosed as psychiatrically ill based on the concept of the recovery model, and therefore a central question for us is how an online self-help, peer support group can contribute to the recovery of individuals. In addition, one of the main hypotheses of our research is that community solidarity towards people with a psychiatric diagnosis is very low at different levels of society, and therefore self-help and peer support, also provided by the site we are investigating, may be of particular importance for the people concerned. We assume that they are a group that is highly stigmatised and socially rejected. In the media they are typically either invisible or portrayed as violent, aggressive figures. The Covid19 epidemic situation has led to many people experiencing psychological difficulties because of quarantine or the long-term side effects of the virus itself, which have been thematised in the media, but we believe that the mechanisms of solidarity with those diagnosed as psychiatric patients have not fundamentally changed (see for example the first establishment of psychiatric hospital wards.

KEYWORDS: *online forum, persons diagnosed as psychiatric patients, stigma, solidarity*

Bevezető

A fogyatékos személyekről a társas vélekedés, hogy általánosságban segítségre szorulnak és inkompetensek (Akin – Huang 2019). Attitűdkutatások igazolják, hogy a pszichoszociális fogyatékosok a legkevésbé elfogadott a fogyatékosok kategóriák között, de gyakran negatívabban viszonyulnak hozzájuk a társadalomban, a helyi közösségekben a büntetett előéletűeknél, drogfogyasztóknál, prostituáltaknál is (Chen et al. 2002, 2009, Miller et al. 2009, Gombos 2013, Johnstone – Ysasi et al. 2018). Bulyáki (2023) a stigma három típusát különíti el: közösségi stigma, mely a többségi társadalom negatív (például erőszakos) előítéleteit tartalmazza; az önstigma, amikor az érintett személy belsővé teszi a közösség negatív attitűdjét, leértékeli saját magát; és az asszociatív stigma, mely az érintett személy családtagjaira, az ellátórendszerben dolgozókra is kiterjed.

Ez az erőteljes stigmatizáció, kirekesztés az érintett személy és sok esetben a családjuk elmagányosodásához vezethet. Az önsegítő, sortárs segítő csoportok jó lehetőséget, erőt adhatnak arra, hogy hasonló helyzetben lévő emberek találkozhassanak egymással. Az online térben megjelenő önsegítő internetes felületeknek számos előnyük van, akadálymentesíthetik a részvételt, megszüntethetik a földrajzi távolságokat és nem utolsósorban az érintett egyén kiléte is titokban maradhat, elkerülve ezzel a stigmát. Tanulmányunkban az első magyar online önsegítő csoportot mutatjuk be.

Pszichiátriai betegnek diagnosztizált személyek meghatározása, helye a társas-társadalmi közegben

A WHO (2001) mentális egészség definíciója szerint „a jólét olyan fokáról van szó, melyben az egyén meg tudja valósítani képességeit, meg tud küzdeni az élet mindennapos nehézségeivel, stresszhelyzeteivel, képes az eredményes és termékeny

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

munkavégzésre, valamint hozzá tud járulni közösségének életéhez” (WHO 2001: 1). A WHO ezzel párhuzamosan megadja a mentális zavar meghatározását is, miszerint „az egyén megismerésében, érzelmi szabályozásában vagy viselkedésében jelentkező, klinikailag jelentős zavar jellemzi.” (WHO 2022)

A pszichiátriai betegnek diagnosztizált személyek inklúziójának elméleti koncepciója az ún. felépülés modell. „A felépülés egy folyamat, egy életmód, attitűd, annak a módja, ahogy a mindennapok kihívásaihoz közelítünk.” (Deegen 1988 idézi Bugarszki 2013: 71). A felépülés „holisztikus, önkéntes, a személyes életutat a jólét irányába befolyásoló folyamatos, élethosszon átívelő folyamat” (McPherson et al. 2017: 17), melynek egyik alapfeltétele a személyek életminőségének személyköz-pontú támogatása (Procter et al. 2014).

A pszichiátriai betegnek diagnosztizált egyének életét azonban még mindig erősen befolyásolja a biomedikális szemlélet, a problémáik, szenvedéseik orvosi-biológiai területre való redukálása (Sik 2020). Nem meglepő, hogy a pszichiátriai diagnózis kapcsán született a másodlagos stigma kifejezés, mely kifejezetten az orvosok által felállított diagnózis megbélyegző következményeként jött létre. Közösségi szinten azonban egyre nagyobb teret kap az a megközelítésmód, ami azt vizsgálja, hogy a diagnózist, a megváltozott élethelyzetet és az ehhez kapcsolódó stigmát maguk az érintettek hogyan élik meg.

Az ENSZ Fogyatékossgal Élő Személyek Jogairól szóló Egyezmény (2007) létrejötté kiindulópontja lehet annak, hogy a fogyatékossgat a társadalomban ne kizárólag orvosi kategóriaként (medikális modell), hanem társadalmi jelenségként (szociális modell) is értelmezzük, azaz egyfajta kölcsönhatás eredményeként a társadalmi előítéletek és akadályok között.

A pszichiátriai betegnek diagnosztizált személyek 2013 óta pszichoszociális fogyatékos személyekként szerepelnek a hazai törvénykezésben is. Gombos (2013) meghatározása szerint pszichoszociális fogyatékos személy „minden olyan személy, aki hosszan tartó mentális károsodással él, amely számos egyéb akadállyal együtt korlátozhatja az adott személy teljes, hatékony és másokkal egyenlő társadalmi szerepvállalását”. Mindebből következik, hogy a fogyatékos és a pszichoszociális fogyatékos személyek életminőségének meghatározásakor az egyik fő dimenzió a társadalmi részvétel (Schalock – Bonham – Verdugo 2008: 182).

Tanulmányunkban a pszichiátriai betegnek diagnosztizált személyek kifejezést használjuk az érintett célcsoport megnevezésére, mert az általunk vizsgált online csoportban és a megkérdezettek körében is saját maguk és egymás megnevezésére vagy a sorstárs vagy a beteg kifejezést használják. Ugyan az oldal tevékenysége, szemlélete felépülés fókuszú, ennek ellenére sem használják a pszichoszociális fogyatékossg elnevezést. A pszichoszociális fogyatékossg, mint fogalom Magyarországon kevésbé elterjedt, tapasztalatunk szerint maguk az érintettek közül sokan nem ismerik, illetve a fogyatékos kifejezés stigmája miatt többen ózdkodnak ettől.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Jelen tanulmányunkban a pszichiátriai betegnek diagnosztizált személyekkel kapcsolatos szolidaritási mezőt vizsgáljuk, amelynek fontos szereplői makroszinten a pszichiátriai ellátórendszer, míg mikroszinten a család, mezoszinten pedig az érintetteket körülvevő tágabb környezet, mint amilyen például az általunk vizsgált online oldal.

Az intézményesített ellátórendszer sokat változott az elmúlt 200 évben, a szociális alapellátás keretében megjelent a pszichiátriai betegek közösségi ellátása, és a pszichiátriai betegek nappali ellátása is, mely szolgáltatások a lakókörnyezetben integráltak és lehetőséget adnak önszolgáltató csoportok alakítására. Ezen intézmények működése ugyan szabályozott, mégis sok esetben nem a felépülést, a társas-társadalmi integrációt és a társadalmi szolidaritást támogatja, hanem a betegnek diagnosztizált személyek intézményes elkülönítését erősítik, az egyén felépülése esetleges és különösen kórházi keretek között költséges. A pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberekkel szemben megjelenő stigma és a zsákutcás ellátórendszer miatt az érintettek és külső szakemberek, hozzátartozók is már az 1960-as, 1970-es években megkérdőjelezték a medikális szemlélet dominanciáját, mely részben megjelent az ellátórendszer szintjén is (intézménytelenítési folyamat), részben önszolgáltató, érdekérvényesítő csoportok alakulásához vezetett.

A mikroszintű kapcsolatokat elsődlegesen a család jelentheti. A pszichiátriai diagnózissal élő ember iránt érzett szolidaritás és támogatás azonban a család szintjén sem egyértelmű. Ennek több oka is lehetséges. A család nem független a társadalomtól, a társadalom által elfogadott és legitimnek tartott normáktól. Rác és Bogács (2019) szerint a szülőiséget, a szülői attitűdöket befolyásolja egy kulturális narratíva, mely „adott társadalom tagjai által az élettel kapcsolatosan elfogadott/vallott közös normák, eszmék, értékek és vélekedések jól elkülöníthető összessége, amelyek szabályozó erővel bírnak bizonyos magatartások tekintetében.” (Rác – Bogács 2019: 73). Hogyan válhat „jó” szülővé valaki, akinek pszichiátriai diagnózist kap a gyermeke egy olyan társadalomban, ahol a pszichiátriai diagnózis stigma? Hibáztatja-e magát, elrejtí gyermekét egy intézetben vagy lakásban, felnőttként is gondnokság alá helyezi? Tapasztalataink szerint többféle út létezik, jelen kutatás szempontjából inkább az az érdekes, hogy maga az érintett hogyan viszonyul a családjához, mennyire érzi úgy, hogy a családi háttér biztonságot, szolidaritást nyújt, a felépülés szempontjából erőforrásként jelenik-e meg a család vagy inkább hátráltató tényezőként, esetleg e kettő valamilyen kombinációjaként?

A mezoszintű kapcsolat alatt jelen tanulmányban az önszolgáltató csoportokat értjük. A betegség mindig hierarchikus viszonyt eredményez (Parsons 1988) a beteg emberek és az egészséges emberek viszonyában. Az önszolgáltató csoportok létrejöttében is, és a pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberek életében is egy válasz a társadalmi stigmára, a hierarchikus viszonyrendszerre, a szociálpolitikai eszközök hiátusaira, a piaci szereplők bizonytalan elérhetőségére és a szintén bizonytalan családi támogatásra. „Az önszolgáltató csoportokat a kölcsönös segítségre és egy speciális cél

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

elérésére azonos élethelyzetű emberek hozzák létre. Céljuk egy közös problémán alapuló szükséglet kielégítése / elvesztett képességek miatti hátrányok leküzdése/, a kívánt társadalmi, illetve személyes változás előidézése.” (Rubeus Egyesület 2020: 14)

Az önszolgáltató csoportokban nem csak érintettek, hanem a téma szakemberei is részt vehetnek, őket Goodley (2019) Finkelsteinre hivatkozva közösséggel szövetséges szakembereknek nevezi. E szakemberek jellemzői többek között, hogy a közösségi kohéziót támogatják, reményt nyújtanak, az egyént egy közösségbe ágyazott polgárnak tekintik, az erősségeket és kapacitásokat helyezik előtérbe, a deficit és a károsodás helyett, az egészség medikális szemlélete helyett az egyéni jóllétre fókuszálnak (Goodley 2019). Az önszolgáltató csoportokban tehát egyszerre lehetnek jelen nem professzionális és professzionális segítők is, az egyes szereplők jelenlétét mindig az adott közösség szabályozhatja formálisan vagy informálisan.

Kutatási célok, kérdések

Kutatásunk célja az volt, hogy megismerjük, hogyan jelenik meg a szolidaritás a pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberek életében. Ennek terepeként egy online segítő oldalt választottunk, ahol lehetőségünk nyílt arra, hogy megismerjünk egy sorstárs önszolgáltató csoportot, illetve a felhasználók elbeszélései által bepillantást nyerhessünk az intézményes ellátórendszer és az egyéb őket körülvevő közösségek működésébe.

Kutatásunkban arra kerestük a választ, mit jelent számukra a pszichiátriai betegség, hogyan viszonyulnak az ellátórendszerhez, az ellátórendszer és a társadalom hogyan viszonyul hozzájuk. Milyen szerepe van az érintettek életében egy sorstárs segítő oldalnak, mit jelent számukra a segítség, önszolgáltatás, szolidaritás, és milyen formái lehetnek ennek.

Módszertan

Kutatásunkban fontos hangsúlyoznunk, eredményeinket jelentősen befolyásolta, hogy egy online csoportot vizsgáltunk. Korántsem biztos, hogy ugyanezek a működési mechanizmusok érvényesek egy offline sorstárs segítő csoport esetében is.

Terepkutatásunkban két fókuszcsoportot (csoportos beszélgetés) készítettünk alapvetően az oldal felhasználóival, pszichés problémákkal küzdő emberekkel. Összesen kilenc ember vett részt a beszélgetéseken, ugyanakkor az egyik résztvevő kifejezett kérését teljesítve ő írásban válaszolt a kérdésekre (a pszichés problémákkal küzdő emberek egy részének számára bizonyos időszakokban a társas érintkezések nehézséget jelentenek, ezért úgy gondoltuk, hogy emiatt nem zárjuk ki őt a kutatásban való részvételtől). A fókuszcsoport résztvevőinek szervezését az oldal egyik kulcsszereplője, az oldal üzemeltetője tulajdonképpen helyettünk intézte, mivel a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

mi felhívásunkra alig jelentkezett valaki. Ez jelezheti, hogy bár bárki használhatja az oldalt, a közösség tagjává válhat, a csoport magja, az aktív közösség meglehetősen zárt. A fókuszcsoportok résztvevői az aktív közösség tagjai voltak, az oldalt régóta látogató emberek, az oldal adminisztrátorai, az oldal megalkotója és egy, az oldalra meghívott szakember, pszichológus. Módszertani szempontból a fókuszcsoport előtt aggályosnak találtuk egy professzionális résztvevő megjelenését egy kizárólag érintettekkel álló csoportban, azt feltételeztük, hogy a hierarchikus kapcsolat a szakember és az érintettek között jelentősen befolyásolhatja a beszélgetés menetét, de ez a félelmünk alaptalannak bizonyult. Ahogy ezt maga a pszichológus is megfogalmazta, egy online segítő oldalon sokkal egyenrangúbb a viszony a szakember és a páciens között, kevésbé hierarchikus, s ezzel párhuzamosan kevesebb a felelősség is. Ugyanakkor érdekes volt megfigyelni nála, hogyan váltogatta a pszichológusként, illetve a magánemberként való megjelenéseit a beszélgetés alatt.

A kutatásban készítettünk még három narratív életútinterjú a sorstárs segítő oldal megalkotójával, jelenlegi üzemeltetőjével és egy régóta aktív adminisztrátorral. Ők mindannyian pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberek is egyben. Emellett készült egy strukturált interjú egy pszichiáterrel, aki egy időben az oldal meghívott szakértőjeként válaszolt az oldal felhasználóinak kérdéseire.

Az online önssegítő oldalról

Az általunk vizsgált önssegítő csoport egy alapítvány által működtetett online oldal. Az oldal működtetését, moderálását önkéntesek végzik, akik egyben érintett személyek is. Ilyen értelemben az oldal megvalósítja a mezoszintű, tehát nem állami és nem családi működést. Az önkéntes tevékenység egyénre gyakorolt jótékony hatása jól dokumentált, ebben az esetben a pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberek nem csak sorstársként, hanem önkéntesként és segítőként is megjelenhetnek, növelve ezzel a társas-társadalmi életben való hatékonyság érzésüket, önbizalmukat, és tompítva a kizárólagos beteg identitásból eredő negatív érzéseket.

Az internetes megjelenés

„Az oldal lelki zavarokkal, problémákkal küzdő sorstársak, valamint hozzátartozóik közösségi segítő oldala” – olvasható a nyitólapon.

2000-ben jött létre egy televíziós csatorna online mentálhigiéniai oldalaként és fórumaként. Az alapító elmondása szerint nyugati országokban már működő önssegítő csoportok szolgáltak mintaként az oldal létrehozásakor. Az oldal újdonsága akkor az volt, hogy fórumokon beszélgethettek egymással a felhasználók, ami a közösségi oldalak elterjedésével 2021-ben már egyáltalán nem számít különlegesnek. Másik sajátossága, ami viszont a mai napig megmaradt, hogy az oldalra álnévvel is lehet

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

regisztrálni, de a profilhoz lehet fényképet is csatolni, a regisztrációhoz szükséges e-mail címet azonban csak a moderátorok látják. Így az oldalra regisztráltak teljesen ismeretlenek, névtelenek maradhatnak a kívülág vagy akár egymás előtt is.

A televíziós lehetőség megszűnésével az oldal egy új szerverre költözött. Az új oldalt önkéntesen üzemeltetik maguk az érintettek, a moderátori feladatokat is ők látják el, a szerverlehetőséget is az egyik felhasználó biztosítja.

Az oldal célja egyrészt információnyújtás, másrésztől érintettek, hozzátartozók vagy érdeklődők számára létrejött fórumok, önszervező csoportok működtetése. Az oldalon nagyon sok fül és lehetőség megjelenik, így az elérési küszöbe igen alacsony. Látszik, hogy kik azok a felhasználók, akik éppen be vannak jelentkezve, ezen kívül számtalan nyílt fórum, blog, történet olvasható, rengeteg pszichológiai teszt elérhető és krízistelefonszámok is fel vannak tüntetve.

Sajátossága, hogy elsősorban online térben jelenik meg, a csatlakozás mindenki számára nyitott és addig tart a részvétel, amíg a felhasználó indokoltnak tartja, vagy néhány ritka esetben, míg a felhasználót ki nem tiltják. A felhasználói tér jellegzetessége, hogy általában a téma iránt érdeklődők, vagy maguk az érintettek keresik fel, tehát eleve valamilyen közös tapasztalattal, hasonló, nehéz élethelyzettel rendelkeznek, emiatt sokkal elfogadóbb közeg, mint egy offline, véletlenszerűen alakult közösség (például munkahely, szomszédság). Kimondottan egy segítő oldal, emiatt vagy célzottan segítségkérés vagy információszerzés miatt keresik fel az emberek. Az oldal látogatóinak céljai és részvételi aktivitásuk igen eltérő lehet; vannak, akik csak az információkat olvassák, vannak, akik regisztrálnak és így informálódnak, míg vannak, akik aktív részesei lesznek a közösségnek. A segítség határai alapvetően az online térre korlátozódnak.

Regisztráció után lehet chatelni a többiekkel, létre lehet hozni csoportokat, illetve véleményezni szakmai információkat is. A regisztrációkor az oldal alapelveit, küldetését és a felhasználói szabályokat el kell olvasni, továbbá meg kell jelölni, melyik fórumokat szeretné a felhasználó látogatni. A regisztráció során a tájékoztató kiemeli az anonimitás lehetőségét és olyan „erőteljes tartalmak” jelenlétét, amit nem mindenki tud feldolgozni. Az oldalon megjelenhetnek súlyos krízisben lévő emberek bejegyzései is. Az oldal szabályainál alapvetően a „netikett szabályain túl” (ez szintén olvasható az oldalon) a destruktivitás és az agresszió elkerülése a cél. A regisztrálók hozzászólásait a moderátorok ellenőrzik, törölhetnek egy-egy hozzászólást, vagy szélsőséges esetben magát a felhasználót is kitilthatják. „A moderálás szubjektív; egyetlen kontrollja, hogy a különböző véleményű, vérmérsékletű moderátorok látják, figyelik, és alkalmanként felülbírálják egymás tevékenységét, intézkedéseit.” olvasható a moderálási alapelvek között.

Az oldal küldetésének meghatározásában is szerepel a kölcsönös segítség „ha vigaszra, tanácsra, információra van szükségetek, vagy szeretnétek egy csoportban dolgozni. A legfontosabb feladatunknak azt látjuk, hogy segítsünk egymásnak, miközben a szakmai információkat is igyekszünk naprakészen tartani. [...] Az oldalon a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

felhasználó „sorstársakat talál, és válaszokat kap a kérdéseire” fontos, hogy „érezze, hogy érdemes küzdenie, „dolgoznia magán”, mert mindannyian felelősek vagyunk az életünkért”.

Az oldalon számos önszolgáltató csoport van, melyekhez hasonló problémákkal küzdők kapcsolódhatnak. Egy ilyen csoport lehet zárt vagy nyitott, lehet külön adminisztrátora is. Egy csoporton belül általában sokkal aktívabbak az emberek, mint egy fórumon.

Az oldal személyiségre gyakorolt hatása többszintű: egyrészt az egyéni problémák megértését célozza és segítséget nyújt, másrészt segítséget is lehet adni, amik elősegíthetik az egyén felépülését. Az oldal küldetésnyilatkozatában felhívja a figyelmet az esetleges oldal-függőség elkerülésére és a valós kapcsolatok fontosságára is. „Mi, az oldal létrehozói azt gondoljuk, hogy a kicsi vagy nagy szenvedés hajtóerő is a fejlődésben és az önismeret útján – aki nem szenved sosem, az nem is lép tovább. És azt is gondoljuk, hogy aki lépett egyet-kettőt előre, az tud segíteni másnak is.”

Piaci szereplők és professzionális segítők is meghívásos alapon csatlakoztak hosszabb-rövidebb ideig az oldalhoz. A piaci szereplők részben a digitális térben való megjelenést segítik elő, automatikus hirdetések jelennek meg az oldalon. Részben pedig az oldalon lehet olvasni gyógyszerekről, vagy fizetős terápiákról, szakemberekről. „A „szakmai” fül alatt találjátok a szakmai anyagokat, betegségeleírásokat, gyógyszerekkel kapcsolatos információkat, a terápiák összefoglaló ismertetéseit, és hozzájuk kapcsolódó érdekes híreket.” Ugyanitt megkérlik a regisztrálókat, hogy ezeket véleményezzék is. Szintén a szabályzatban olvasható, hogy „tartásotok tiszteletben, hogy az oldalon sorstársak, sorstársi segítők vagyunk, nem az a cél, hogy a pszichiátriai szakma konszenzusos megállapításait felülírjuk – az a fontos, hogy kiegészítsük őket a saját tapasztalatainkkal.”

A nyitóoldalon három professzionális segítő fóruma van kiemelve, egy szakpszichológus és két pszichiáter. Interjúink szerint mindhárman meghívásos alapon jelentek meg az oldalon és lehetett nekik írni. Ezek kérdés-felelet formájában azóta is archiváltan elérhetőek.

Az oldalon a regisztráló többféle módon is megjelenhet. Egyrészt sorstárs segítőként és segítettként is (legyen akár érintett, akár nem), másrészt itt is megjelenik az orvos-beteg viszony is. A szakemberek szerepe nem kérdőjeleződik meg, ugyanakkor itt van lehetőség egy adott gyógyszerről, terápiáról, szakemberről való „szakmai” vélemény mellett maguknak az érintetteknek is véleményt nyilvánítaniuk, és nincs nyomás a szakvélemény kötelezőként történő elfogadására, tehát úgy tűnik, egy sokkal partneribb viszony jöhet létre a szakemberek és az érintettek között. „A legfontosabb feladatunknak azt látjuk, hogy segítsünk egymásnak, miközben a szakmai információkat is igyekszünk napra készen tartani.” A továbbiakban mindenki számára egyéni döntés, hogy ezek ismeretében hogyan dönt. Az egyéni felelősség kérdése, az egyéni megküzdések és tapasztalatokra való építkezés szintén hangsúlyos eleme a küldetésnyilatkozatnak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Az oldalon kiemelt szerepet kapnak a felépüléshez szükséges támaszok; önségítés, a sorstárs segítség, a természetes közösségek és a professzionális segítség együttese, melyek aránya minden esetben egyéni mintázatokban mutatkozik meg. Az egyéni döntés hangsúlyozása feltehetően az online tér miatt fontos, mert ebben a közegben nem tud senki a másik emberért felelősséget vállalni, ugyanakkor ez is fontos eleme lehet a felépülésnek is. „Azért vagyunk itt együtt, szakemberek, érintettek, szociális munkások, tanárok, orvosok, segítők, mert hiszünk benne, hogy tudunk egymásnak segíteni azzal, ha megosztjuk a tapasztalatainkat és félelem nélkül beszélünk minden élményünkről.” (Küldetésnyilatkozat)

Évente nagyjából 200 ezer felhasználója van az oldalnak, az éves oldalletöltések száma körülbelül 1 millió. 2010 óta 15 ezren regisztráltak az oldalra, azóta 5 ezer regisztrált tag maradt a rendszerben. Az 2021 első hat hónapja során az oldalra 300 regisztrált tag írt. Az oldalon különböző pszichiátriai diagnózisokat felállító tesztek is elérhetőek: a borderline tesztet 53 ezren, a narcizmus tesztet 47 ezren, a bipoláris tesztet 39 ezren, a skizofrénia tesztet 30 ezren, a depresszió tesztet 28 ezren töltötték ki.

Mindez azt jelzi, hogy az oldalt rengetegen látogatják, sokan érdeklődnek a lelki zavarok, problémák iránt, s nagyon magas a felhasználók aránya is. A tesztek kitöltése alapján arra következtethetünk, hogy a súlyosabb pszichiátriai problémákkal küzdők is jelen vannak az oldalon.

Eredmények

A következő fejezetekben bemutatjuk a beszélgetésben résztvevők egyéni élettörténetekben előforduló azonos motívumait, a családjuk szerepét életükben (mikroszint), az ellátórendszerrel kapcsolatos tapasztalataikat (makroszint), és az online segítő oldallal kapcsolatos megéléseiket, mit jelent számukra, milyen szerepet tölt be az életükben és mennyiben járul hozzá felépülésükhöz (mezoszint). A mezoszintként értelmezett online önségítő oldal feltételezésünk szerint a mikro- és a makroszintű rendszerek diszfunkcionáltsága következtében jött létre, ezért ezt a makro és mikro szint rövid ismertetését követően részletesebben tárgyaljuk.

Élettörténetek

A kutatásban résztvevők körében jellemző, hogy gyerekkorukban valami trauma érte őket, többen gyerekkori bántalmazásról számoltak be, volt, ahol az egyik szülő alkoholistá volt, vagy depressziós, vagy elhagyta a családját. Többen már gyerekkorukban azt érzékelték, hogy nehezen tudnak beilleszkedni a különböző közösségekbe. Az életutakban közös elem a felépülés hangsúlyozása is, amiben fontos szerepe

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

van a munkának, s a különböző támogatást nyújtó szereplőknek is mint például ellátórendszer, az általunk vizsgált online segítő oldal, sorstársak, család, önmaguk stb.

Az élettörténetekben megjelenik, hogy miként értelmezik, milyen a viszonyuk a pszichiátriai betegséghez, a stigmához, az önségítéshez.

Az érintettek többsége számára a **pszichiátriai betegség** valami negatívát jelent.

„Konkrétan volt egy barátom úgy kezdte mikor elmondtam neki, hogy beteg vagyok skizofrén, de ugye nem vagy bűnöző?” (sorstárs)

Dominánsan megjelenik a fogalom kapcsán a **stigma**, a társadalomból, közösségtől való kirekesztődés, a félelem a pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberektől, illetve magától a betegségtől, a meg nem értettség, a diagnózis, a gyógyszer és az ellátórendszer különböző elemei. Ezt a kirekesztődést alátámasztja az oldal egykori tanácsadó pszichiátere is:

„Az emberek úgy képzelik, hogy vannak a normális emberek meg a pszichiátriai betegek és ez teljesen más dolog.” (pszichiáter)

Mindez megerősítheti alaphipotézisünket, vagyis hogy a társadalom szemében a pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberek nem érdemesek a társadalmi szolidaritásra, segítségre. Sokszor még nekik maguknak is nehéz megérteniük, hogy mi is ez, ami velük történik, mivel jár, és hogyan lehet ezzel élni.

„Mi tartozik a személyiségemhez, mi a betegség.” (sorstárs)

Jellemzően erősen érzékelik a feléjük irányuló előítéleteket és stigmát, ami mások szemében érdemtelené teszi őket a segítségre.

„Le vagyok írva, munkát nem kapok, nem alkalmaznak mert beteg vagyok, rokkantnyugdíjra nem vagyok jogosult, akkor mit csináljak. A gyógyszert szedjed, fekjüdj le, viselkedj normálisan, maradj csendbe, a gép elé odaülsz, utána vissza az ágyba, kimész az erkélyre, elszívod a cigit.” (sorstárs)

Az általunk vizsgált online oldal anonim, így senkit nem bélyegeznek meg ezáltal, ugyanakkor így ők is a részévé válnak, fenntartják azt a rendszert, ahol rejtegetni kell a pszichiátriai betegséget. Ez erősítheti a rejtőzködés szükségességének érzetét az érintettekben, a félelemérzetet, ami hosszútávon nem feltétlenül segít a társadalomban való stigma lebontásában, ugyanakkor könnyebben, szabadabban kitárulkozhatnak az oldalon regisztráltak egymás előtt, ez segítheti a kapcsolatépítést.

Az oldal tanácsadó pszichiátere szerint gyakran maguk a szakemberek is előítéletesek:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

„És mit mondjak még a kollégák sem egyformán viszonyulnak. Most aki nem pszichiáter, az különösen nem meri, az ember nem mer diagnózist ráírni, mert utána akármit mondasz, azt mondják biztos, hogy a pszichiátriai betegségétől van ez meg az, attól fáj ez meg amaz. Nem veszik komolyan, máshogy, kezelik. A pszichiáter kollégák sem egyformán viszonyulnak minden beteghez. Például a személyiségzavarokkal szemben sokukban van előítélet. De hát nem vagyunk egyformák és tényleg nagyon nehéz betegekről van szó.” (pszichiáter)

A pszichológus szerint számukra is stigma az, ha kiderül, hogy magánemberként valamilyen problémájukkal felkerestek szakembert, ezért ők sem vállalhatják fel szabadon pszichés problémáikat mások, a kollégáik előtt sem, hiszen gyakran a szakemberek között sincs szolidaritás.

A **felépüléshez** nagyon vegyesen viszonyulnak a kutatás résztvevői. Van, aki reményt, van, aki a reménytelenséget kapcsolja hozzá, gyógyszereket, terápiát, tünetmentességet, küzdést, szerencsét, vagy épp a kitartást és akaraterőt. Többen folyamatként, útként tekintenek rá, ami talán soha nem ér véget, örök kihívást és örök reményt ad, ami a gyógyulás felé vezet, ami néha nehéz, s ami néha tévútnak bizonyul. Ezek a jelentések nagyon hasonlóak a szakirodalomban megtalálható felépülés meghatározásokhoz, ami szerint a felépülés egy olyan út, amin gyakoriak lehetnek a visszaesések, a remény és a reménytelenség körforgása, aminek keretei között azonban új értelmet adhatunk az életünknek (Deegan 1988, Bugarszki 2013).

Az önségítés egy fontos eleme interjúalanyainknál a felépülésnek. Többen említették az olvasást, a könyveket, a sportot, a mozgást, az egészséges ételeket, az akaraterőt, a motivációt és önmagukat is, mint erőforrást. A megkérdezett pszichiáter szerint azonban Magyarországon az önségítést nem értékeli még a szakemberek sem. A felépülésben pedig fontos szerepe lenne a közvetlen környezet támogatásának, a segítő társas kapcsolatoknak

Társas kapcsolatok

CSALÁD

A szakirodalommal összhangban kutatásunkban azt találtuk, hogy az egyént körülvevő család szerepe csökkent, a többgenerációs családok felbomlottak, nőtt az individualizáció és az egyén szerepe, és ezzel párhuzamosan az egyén elmagányosodása is. A családon belül jelentősen csökkent a szolidaritás, gyakran külső közvetítő kell a családi ügyek rendezésére, a családtagok közötti kommunikáció segítésére. A pszichiátriai betegnek diagnosztizált embereket a beszélgetés alapján a saját családjuk sem érti meg, s bár a család egy része gyakran együttérez, sőt próbál segíteni is az egyénnek, sok esetben a kialakult helyzetért az érintettet magát tekintik felelősnek, őt hibáztatják:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

„Hát én arra emlékszem, hogy egyszer mondtam anyámnak, hogy kiugrom az ablakon és kitárta az ablakot és mondta tessék, ugorj. Erre emlékszem ijesztő élmény volt.” (sorstárs)

„A lényeg, hogy akkor viszont nem csináltam én semmi problémás dolgot, hanem azt mondta faterom, hogy nem szedem a gyógyszert, ezért kihívja a mentőket. Mondta kétszer vagy háromszor, mondom, biztos csak viccel, vagy ijesztget, de nem, egy pár percen belül egy hadsereg csengetett be, két rendőrautó, négy mentőautó, de hogyha hatan, nyolcan, tizenketten nem voltak, akkor egy sem.” (sorstárs)

Az oldalon megjelenő pszichiáter értelmezésében a pszichés problémák krízise nem csak egyéni, hanem az egyént körülvevő család problémája is, amiben minden felet támogatni kellene, de feltehetően a családtagok is félnek a stigmától, ami rájuk is kiterjedhet (lásd asszociatív stigma).

„Minden pszichiátriai betegség krízis a betegnek, krízis a családnak.” (pszichiáter)

„Azzal, hát különösen sok gondunk van, hogy a hozzátartozók nem tudják elfogadni. Van olyan betegünk, aki titokban jár, hogy a férje sem tudja. Borzasztó. És ugye szoktuk behívni a hozzátartozókat, persze külön nem beszélünk velük, hanem együtt a beteggel, hogy puhítsuk ezt az előítéletet.” (pszichiáter)

A család, a közvetlen környezet számára az egyén viselkedése gyakran félelmetes, érthetetlen. Mivel úgy érzik, ők tehetetlenek, külső szereplők, jellemzően az állami orvosi vagy szociális ellátórendszert hívják segítségül, akár az érintettek akaratára ellenére is. Az általunk készített interjúk alapján az érintettek szerint gyakran a saját családjuk sem tudja, hogyan viszonyuljanak hozzájuk, nem tudják megosztani velük élményeiket, tapasztalataikat, amik jelentősen eltérnek a normálistól, a megszokottól, a hétköznapitól. Az individualizáció folyamata tovább növelhette ezt a családon belüli meg nem értettséget, hiszen már nem kell mindent a többgenerációs együttélésben létrejövő családban megoldani. Ráadásul nagyon megterhelő egy mai nukleáris család számára a pszichiátriai betegség, a pszichiátriai betegséggel diagnosztizált családtag elfogadása, megfelelő támogatása, így csökken a felé irányuló szolidaritás is.

Az általunk megkérdezettek között van, aki számára a család a támogató közeget jelenti, ugyanakkor sokan ugyanúgy ellenségesen tekintenek rájuk, mint a tágabb környezetre, akik nem fogadják el, nem értik meg, s nem úgy támogatják őket, ahogy azt ők szeretnék. Fontos lenne, hogy a család is támogatásban részesüljön, ami elősegíthetné az érintett családtagok megértését, a családon belüli és a családot érintő

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

stigmatizáció csökkenését, és maguknak a családtagoknak is egy sorstárs-közösséget jelenthetne.

Családon kívüli aktív társas kapcsolatokat mindössze 5 interjúalany említett; fogadott gyermek, párkapcsolat, internetes kapcsolatok, falubéliek, munkatársak, barátok jelennek meg az elbeszélésükben. Ketten a segítség kapcsán említettek nagyobb baráti társaságot, és a pszichiátriai betegség kapcsán kerültek szóba egyéb kapcsolatok, pozitív vagy negatív élménnyel. Felmerült, hogy ha megismerkednek egy új emberrel szorongással tölti el őket az a gondolat, hogy hogyan, mikor osszák meg, illetve egyáltalán megosszák-e azt, hogy van pszichiátriai diagnózisuk. Az online oldal kapcsán mindannyian hangsúlyozták a barátokat, beszélgetéseket, közösséget és azt, hogy az oldalon lévő emberek megértik az életüknek egy olyan területét, amit más nem.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a család szolidaritási hiányosságai miatt az egyéb közösségek jelentősége felértékelődik: az érintetteknek egyre nagyobb az igényük az alternatív szolidaritási stratégiák kialakítására.

Pszichiátriai ellátórendszer

A magyar pszichiátriai ellátórendszer alapvetően egy hierarchikus rendszer, ahol a vezető, jelen esetben az orvos dönt a beteg kezeléséről, akár a beteg akarata ellenére is. Ő határozza meg a kezelés menetét, ütemét és módját, amibe többnyire nincs érdemi beleszólása magának az érintettnek. Sok esetben az ő véleményét, tiltakozását is a betegség megnyilvánulásának értékelik.

A pszichiátriai ellátórendszerben a beteg megértésének, sőt sok esetben meghallgatásának sincs túl sok létjogosultsága. Kutatásunkban többen is arról számoltak be, hogy úgy érzik, az ellátórendszerben nem tekintik őket embernek.

„Érdemi kommunikáció ezekkel nem lehetséges. Ezért meg se próbálják, hanem már csak a gyógyszeres terápia van, valamint a létszükségletek ellátása és a minimálisan engedélyezett, rekreációs célú cigaretta fogyasztás.” (sorstárs)

A másik alapvető probléma, hogy nem kapnak megfelelő tájékoztatást, információkat arról, hogy mit jelent a diagnózisuk, miért épp azt a kezelést kapják, miért kell szedniük a gyógyszereket.

„Ők sem értik ezt a gyógyszerelést, miért, hogy írja fel az orvos.” (sorstárs)

Az általunk megkérdezett pszichiátriai betegek diagnosztizált személyek mindegyike használja a pszichiátriai ellátórendszert (elsődlegesen a pszichiátriai gondozót), ami jellemzően a gyógyszerfelírást és időszakos kontrollt jelent. Ez bi-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

omedikális szemléletben történik, és elsődleges célja az ön és közveszélyes állapotok elkerülése. Többnyire sem a mindennapi életben, sem az egyéb szükségleteikben, problémás helyzetek kezelésében (munkavállalás, családi kapcsolatok) nem kapnak az ellátórendszerben támogatást, pedig igényük lenne rá.

A *pszichiáter* szó megítélése nagyon vegyes volt az érintettek körében. Valaki a segítséget kapcsolta hozzá, ugyanakkor nagyon sokan azt a hatalmat, hogy a pszichiáter dönthet az ő életükről, és ez sok esetben visszaélésre adhat lehetőséget, negatív következményekkel járhat.

Az ellátórendszerrel is nagyon vegyesek voltak a tapasztalataik. Valaki szerint az ellátórendszer szereplői teszik a dolgukat, ők a szakemberek és el kell fogadni, amit mondanak, muszáj bízni bennük, hiszen nincs más lehetőségük.

„Amit a gondozó mond, ahogy kezelnek, azt nekem el kell fogadnom. Együtt kell működni, mert nem kívánságműsor ez egyszerűen. Ő a szakember és el kell fogadni.” (sorstárs)

Az interjúalanyok között van olyan, aki képes vagy próbál így is megbízni az ellátórendszerben dolgozóknak, van, aki megpróbál szolidárisabb szakembert keresni az állami vagy akár a magán ellátórendszerben, s van, aki megpróbál teljesen elzárkózni az ellátórendszertől, s alternatív támogatásokat keresni.

„Maga a szó az elmebeteg a skizofrén még azt sem tudják mi az, nincs megértés vagy ilyesmi egy átlagembertől. A pszichiáter ebből a szempontból még jobb is, mert tudja, miről van szó. Hiába szedál le sok embert.” (sorstárs)

Jellemzően azonban a pszichiátriai ellátórendszeren túl minden érintettnek szüksége van olyan emberekre, akik elfogadják, megértik, segítik őt.

„Amikor 18 éves voltam [...] néhány hónapig jártam egy pszichiáterhez, pszichológushoz, de aztán ő elment Magyarországról én meg Amerikába, úgyhogy ez el is maradt.” (sorstárs)

Az állami ellátórendszer szűk keretek között mozog, többen említették, hogy nincs állandóság, biztonság a rendszerben, folyamatosan változnak az orvosok, a velük kapcsolatba kerülő emberek, ezért sem alakulhat ki a bizalom, a megértés, a szolidaritás, az együttérzés. Ha a szolidaritás is a rendszer részévé válna, akkor nem tudna fennmaradni ilyen formában (tömeges, forgóajtószerű ellátás, csak gyógyszeres terápia, kevés idő az egyénnel) a rendszer, óhatatlanul gyökeresen megváltozna a működése.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

A *magánellátás* anyagi okok miatt nagyon kevés ember számára elérhető csak, ugyanakkor azoknak a véleménye szerint, akik voltak magánellátásban, az sem jobb az államinál. A pszichiáter szerint nagyon rossz az állami rendszerben, hogy egy átlagember nem juthat pszichoterápiához, mert nem tudja megfizetni, szerinte megérné a tb támogatott pszichoterápia bevezetése.

Ezt a rendszerszintű és komplex problémát az oldal egykori pszichiátere finanszírozás (nagyon alulfinanszírozott az ellátórendszer, jó lenne például, a pszichoterápiát bárki számára elérhetővé tenni), humán erőforrás (keves a megfelelő szakember) és a támogató attitűd (a kezelésben fontos szerepe kellene, hogy legyen az egyén megértésének, a család bevonásának és a sorstárs segítség elfogadásának) szempontjából is problémásnak tartja.

„Természetesen muszáj kategorizálni, hogy diagnózist alkossunk és gyógyítsunk. Hát amúgy ha megnyílik az ember teljesen átélhető általában a másik problémája.” (pszichiáter)

„Azért mert én ezt nehezen tudom elviselni. Ez is valami kóros jelenség, hogy az ember túl nagy felelősséget vállal, de valahogy ezt, hogy egy átlagember nem jut hozzá pszichoterápiához, aki motivált, rászorult, azért mert nem tudja megfizetni.” (pszichiáter)

„Hihetetlen megérné, hihetetlen megérné, mert sokkal olcsóbb, mert ehhez nem kell más csak két szék. Két szék meg egy ember. És azt az embert kell megfizetni, meg egyébként micsoda hihetetlen pénz, elmegy a rengeteg műszerre, ami amiatt kell, mert ugye nincs külön test meg lélek ez ugyanolyan tévhit, mint hogy van egészséges meg beteg.” (pszichiáter)

Az intézményes ellátórendszer szereplői és az önszolgáltató csoportok között jellemzően Magyarországon hierarchikus viszony van. Az interjúk alapján van olyan szakember, aki tiltja a sorstársi segítséget, vagy bizonyos időszakokban veszélyesnek tartja, mert rossz hatással lehet az adott egyén állapotára, ha csak hasonló állapotú emberekkel érintkezik. Ez ugyanakkor megfosztja az érintetteket a hasonló tapasztalatokkal rendelkező emberekkel való találkozástól, attól az alapélménytől, hogy pszichés problémákkal is lehet élni, s hogy vannak olyan emberek, akik értik, átérzik, amin éppen most az egyén keresztül megy.

Több érintett is beszámolt arról, hogy van, amikor az ellátórendszer és a család terhének érzik magukat. Az általunk vizsgált online oldal az alapító elmondása szerint az ellátórendszer kiegészítéseként jött létre, ami nem képes helyettesíteni azt, ugyanakkor itt az érintettek befogadó környezetre találhatnak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

„Először nagyon szkeptikusak voltak a szakemberek, tehát mit csinálnak ott egymással, csak behülyítik egymást a páciensek, és fokozatosan egyre javult a megítélése olyannyira, hogy már küldözgettek oda embereket és mi is küldtünk az oldalról az ellátó intézményekbe sorstársakat. Úgyhogy mostanra kifejezetten jó a kapcsolat.” (sorstárs)

Online oldal

FELHASZNÁLÓK KÖRE

A szolidaritás az általunk vizsgált csoportban virtuális értelemben jött létre, a csoportkohézió alapja pedig az instabil mentális állapotok megtapasztalásán túl, a kirekesztettség és meg-nem-értettség érzése és a pszichiátriai ellátórendszer, a társas kapcsolatok hiányosságai. Az önsegítő csoport sok felhasználó számára helyettesíti a családi, baráti, támogató kapcsolatokat, itt az érintettek nem teherként jelennek meg, hanem egyenrangú felekként, stigma és előítéletek nélkül. Sok esetben az ellátórendszert is helyettesíti az oldal, információt nyújt, elfogadást és támogatást biztosít. Az érintettek ezekben a csoportokban megjelenhetnek segítőként és segítettként is, ami az egyébként jellemző negatív betegszerepből kimozdíthatja a résztvevőket. „Az önsegítő csoportok működésében számos elem van, mely egyértelműen támogatja a felépülést és a tagok pozitívként említik meg.” (Rubeus Egyesület 2020: 14) Azonban azok, akik nem tudnak valamilyen okból kifolyólag az online térben megjeleneni, kiesnek ebből a fajta támogatási közegeből.

Az érintett alapító büszke arra, hogy létrehozta ezt az oldalt, ami senkitől sem függ, önkéntes alapon működik, ugyanakkor közösséget, támaszt, menedéket biztosít sok pszichés problémával küzdő embernek. Az alapító pozitív identitásának fontos eleme az oldal, illetve az, hogy ezen túl is segít különböző módokon hátrányos helyzetű fiataloknak. A másokon való segítség hozzájárul ahhoz, hogy az állapotát, szorongásait ellensúlyozza, a magányát is oldja, közösséget, társaságot teremtsen saját magának és másoknak is.

Az oldal látogatóinak köre jelentősen megváltozott és az újonnan regisztrált tagok száma csökkent az alapító szerint 2000 óta.

„Az oldal kezdettől fogva egy közösségi hely volt, nagyon sokan jöttek, eleinte nem olyan nagyon súlyos, lényegében a normális étellel összeegyeztethetlen tünetekkel jöttek, mint a mai oldalon, hanem ebben az időszakban szorongás pánikos, egyébként normális életet élő, de a mindennapjaiban ilyen stigmatizált problémákkal küzdő ember jött nő is férfi is és néhány segítő is.” (sorstárs)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

„De közben nagyon nagyon sokat változott a környezet, amikor én ezt elkezdtem csinálni senki nem beszélt erről a magyar médiában, a médiában sem, nem hogy az interneten. Abszolút nem volt erről egy hang sem. Kivételesen egy indexes fórum és hát most viszont már nagyon sok helyen a fősulis média termékek is elkezdtek különböző lelki problémákkal foglalkozni, női magazinok és így tovább, létrejöttek online elérhető segítőhelyek, persze nem ingyenesek, de mégis van valami és az utóbbi 2 évben rengeteg facebook csoport is.” (sorstárs)

Az alapító szerint az oldalt már nem keresik fel „enyhébb” tünetekkel élő emberek, illetve számos “enyhébb” diagnózist, problémát kevésbé stigmatizálnak már a társadalomban.

Az oldalt jelenleg elsődlegesen maguk az érintett emberek használják. Ugyan az alapító célja volt, hogy hozzátartozók is megjelenjenek az oldalon, de az interjúk szerint ez a funkció nem, vagy csak kis mértékben valósult meg. Ennek oka lehet a másféle tapasztalatok, nézőpontok, és ezáltal a kölcsönös meg nem értés.

„Hozzátartozó az több volt. A hozzátartozók meg akarják kérdezni, hogy mégis mit érez, min megy keresztül a hozzátartozójuk. Az kifejezetten a céloom is, hogy a hozzátartozó is otthon érezze magát.” (sorstárs)

SORSTÁRSI KÖZÖSSÉG

A közösség tehát elsősorban sorstársi közösségként működik.

„Az oldal, ahol a sorstársak megoszthatják egymással a gondolataikat.” (sorstárs)

A kutatásban résztvevők számára az oldal sorstársakat, közösséget, tudást, segítséget, empátiát, kölcsönösséget, társaságot, barátokat, megértést, szolidaritást, jó elfoglaltságot, tapasztalatmegosztást, összetartást, megnyílást, humort és lehetőséget jelent. A sorstárs segítő oldal felhasználói közül néhányan rendszeresen találkoznak személyesen is, ami a közösségi funkciót tovább erősíti.

„Az oldal célja is az, hogy egy kis menedéket nyújtson.” (sorstárs)

Van, akinek egyfajta végső menedéket, biztonságérzetet ad, hogyha nagyon rosszul lesz, ide akkor is fordulhat, hiszen itt nagyobb az elfogadás, a toleranciaszint a másik viselkedésével szemben, ennek a közösségnek akkor is a tagja lehet valaki, amikor máshonnan már elküldenék, nem kell magányosnak lennie, ugyanakkor

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssel szolidaritás

igyekeznek visszajelzéseket is adni egymásnak a közösség tagjai. Van, akinek több évtizedes tapasztalata van már, így ő igazi tapasztalati szakértőként, empátiával és megértéssel tud segíteni a többieknek.

„Éreztem, hogy sokat kaptam az oldaltól, ezért igyekeztem én is sokat adni neki.” (sorstárs)

„Sok ott az elveszett ember biztos, akinek csak ez van, de talán tartja benne a lelket.” (sorstárs)

„Az egésznek a szolidaritás az alapja. Az, hogy sorstársaknak nevezzük magunkat, hogy megosztjuk a tapasztalatainkat, hogy mindenki próbál a másoknak segíteni. Tehát minden alapelvünk a szolidaritásról szól, egymással szolidaritást vállalunk és korlátozott felelősséget egymásért.” (sorstárs)

Elmondásuk szerint a másokon való segítséssel önmagukon is segítenek, sokkal jobban érzik magukat, nem csak a társadalom, a közvetlen környezet, s az önmaguk számára is negatív beteg szerepben, hanem segítőként is megjelenhetnek, és tudják, hogyha majd úgy alakul, ők is kaphatnak a többiektől segítséget. Ahogy az egyikük fogalmaz: „*igazából a kapcsolódás jelent valami igazi kölcsönös segítséget*”. (sorstárs)

Vannak aktívabb tagok, akik közül sokan magányosak, nincsenek barátaik, nem mozdulnak ki otthonról, s egyedül az oldal biztosítja számukra az emberi kapcsolatokat, társaságot. Az oldal egyik célja a közösséghez tartozás érzésének növelése, a magány oldása, ugyanúgy, mint bármelyik másik online közösségé, ennek megfelelően az oldalon folyó beszélgetések sok esetben a közösségi élet fenntartására irányulnak, sőt még társkeresés is van itt.

„A beszélgetések lényege nem a saját problémák elsorolása, habár erre is van példa, hanem egyfajta ilyen könnyedebb közösségi élet. Sok irodalom születik blogok formájában, sok link küldemény, amikor egymásnak küldözgetnek hangulat jellegű tartalmakat. Tehát úgy működik, mint bármilyen online közösség. Nincs kitüntetett szerepe benne a pszichés problémákról való beszélgetésnek.” (sorstárs)

Sok felhasználó számára nem a pszichés problémák a beszélgetések központi elemei, ugyanakkor mégiscsak ez adja a közösségi összetartozás érzését, ez hozza az oldalra az embereket, s ez ad egy biztonságos közeget az itt zajló emberi kapcsolatoknak.

„Egy csomóan az életük egy rövid időszakában veszik igénybe az oldalt, tehát nem hosszú ideig pár hét vagy hónap és akkor tovább mozdulnak. Ami sze-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

rintem tők jó és akkor utána már nem érzik magukat az oldal közösségének. És vannak, akik hosszú távon tagok, ami egyfelől a közösség stabilitása szempontjából jó, másfelől az ő szempontjukból nem, mert ez azt jelenti, hogy nem tudnak kilépni a saját problémájukból vagy előre lépni.” (sorstárs)

KÖZÖSSÉGGEL SZÖVETSÉGES SZAKEMBEREK

Az alapító elmondása és az oldal leírása szerint is az oldal ellátórendszerhez való viszonya hierarchikus, csak kiegészíti az ellátórendszert, nem helyettesíti azt, s az oldalra időről időre meghívják szakembereket is, az információs anyagokban feltüntetik az ellátórendszer különböző intézményeinek, szolgáltatásainak elérhetőségeit, illetve bizonyos esetekben ajánlanak egymásnak szakembereket, ellátó intézményeket is.

„Mindig nagyon világossá tettük, hogy a cél nem az, hogy terápiát nyújtsunk, senkit nem tudunk meggyógyítani, ez egy közösség, ahol tapasztalatokat lehet megosztani, ami értékes lehet és fontos lehet a gyógyulás során is, de nem vált ki semmiféle szakmai beavatkozást.” (sorstárs)

Az oldalra meghívott szakemberek szerint az oldalon egyenrangúbb a viszonyuk az érintettekkel, kevésbé hierarchikus, sokkal szabadabb, nincsen benne semmiféle kényszer (önkéntes a kérdezés, és nem kötelező erejű a válasz sem senkire nézve) az érintettekkel szemben, de a felelősség sem akkora, és az anonimitás miatt olyan témák is előjöhethetnek, amik a személyes kapcsolatban nem. Tehát itt bizonyos értelemben lehetőség van a mereven működő ellátórendszerből való kilépésre, ami teret adhat az érintett és a szakemberek közötti szolidaritás megéléséhez. Az oldal korábbi tiszteletdíjas pszichiáterének is egészen másfajta élmény és tapasztalat volt az oldal látogatóival dolgozni.

„Teljesen más kapcsolat, eleve egy ilyen felüdítő dolog. Egy egészen más kapcsolat, anonim módon egy szimmetrikusabb kapcsolat valahol szóval az, hogy más. Aztán ráláttam. Más problémákat is hoztak, olyat, amit nem biztos, hogy így ebben a formában más helyzetben behoznák, meg hogy a tényleg az önségitést nagyon jó dolognak tartom.” (pszichiáter)

A pszichológus szerint azért jönnek az oldalra az emberek, mert egyedül érzik magukat a problémájukkal, nem érzik a szolidaritást, hogy segítenék, támogatnák őket. Itt senki nincs egyedül a problémájával, sőt másoknak is hasonló problémáik vannak. Szerinte a hatékony támogatás része a professzionális segítségnyújtás (farmakológia és pszichoterápia is) és az önségités is. Az oldal pszichiáttere is ezt hangsúlyozza.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésszolidaritás

„Hihetetlen hatóerő van benne, nagyon hatékony, teljesen más. Más módon hat, mint a professzionális segítség. Hát mert egy jó dolog, ha valami működik. Kevesen tudnak róla, Magyarországon kevesen értékelik. Szakemberek sem értékelik kellőképpen.” (pszichiáter)

Segítés és a segítség határai

A segítség és szolidaritás kapcsán sokféle, pozitív és negatív tartalom egyaránt megjelent a fókuszcsoporthoz, interjúkban. Nagy hangsúlyt kapott a segítségnyújtás és a segítségkérés, a kölcsönösség, az empátia és a meg nem értettség is, amit szorosan összekapcsoltak a szolidaritás, segítség hiányával. Az egyik legnagyobb pozitívumként említették, hogy az általunk vizsgált online oldalon sorstárs segítőként is megjelenhetnek.

„Egyrészt azt az érzést, hogy a saját nyomoromból tudok csinálni valamit, aminek értelme van, az értelmetlen nyomoromból ez önmagában a megváltással egyenértékű. Óriási szerepe van és ezért is gondoltam, nem csak nekem, hanem másoknak is, akik ugyanebben a helyzetben vannak, hogy a saját nyomoruk nem csak stigmatizálja őket és elszigeteli a világot a többi részeitől, hanem úgy érzik, teljesen értelmetlen. És ekkor ebben az értelemben ez egy olyan közösség, hogy értelme lesz annak is, ami számokra szenvedés.” (sorstárs)

Az oldal professzionális segítő pszichiáttere is tapasztalta ezt az attitűdöt:

„Volt olyan, aki nem akart professzionális segítséget elfogadni, ez segített neki mégis.” (pszichiáter)

A segítségkérés kapcsán rendszeresen beszámoltak az általunk megkérdezettek azokról a tapasztalataikról is, hogy nem kapnak segítséget, vagy nem megfelelő segítséget kapnak. Ezt pótolja bizonyos értelemben az általunk vizsgált oldal. Ugyanakkor többen említik az oldalon szerzett élmények alapján, hogy a segítségnek kell, hogy legyenek határai is: amikor a segítőnek már nem jó, hogy segít: túl sok energiát, túl sok időt vesz el tőle, visszaélnék a segítséggel, bizonytalan abban, hogy megfelelően segít-e, hiszen ő nem szakember, túl nagy a felelősség vagy a másik oldalról amikor a segítettnek nem megfelelő a segítség, a segítő dönt a segített helyett, „túl sok”, vagy „nem megfelelő” a segített számára a segítség.

„Most az utóbbi években eléggé kiégttem és most visszavonultam az első vonalból. Sokkal kevésbé vagyok aktív.” (sorstárs)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

A segítség kapcsán a résztvevők között többször is előjött az öngyilkosság kérdése, ami különösen jól megvilágítja, hogy mennyire fontos a segítség határait megállapítani. Az oldalon volt egy olyan időszak, amikor rendszeresen működött online módon egy úgynevezett spontán alakuló krízis csoport, akik megpróbálták az öngyilkosságot emlegető sorstársaiknak segítséget nyújtani. Ezek az esetek gyakran végződtek azzal, hogy amikor már úgy érezték, nem tudnak segíteni, mentőt hívtak, amit viszont az érintettek többnyire nem megfelelő segítsékként értékelték. Jelenleg nem működik ez a fajta segítség, viszont elérhetőek az oldalon a krízisvonalak és a mentő telefonszámai. A csapat tagjai úgy értékelték, hogy ők ezt a fajta segítséget már nem tudják, akarják bevállalni, ez túl sok energia, túl nagy felelősség, nem az ő kompetenciájuk, nem dönthetnek a másik helyett, nem tudnak segíteni a másikon ezekben a helyzetekben. Túl nagy teher ez mindenki számára, és ráadásul nem feltétlenül „jó segítség” a segített szemében. El kell tudni fogadni, hogy nem lehet mindenkinek segíteni, és nem biztos, hogy az a „jó segítség”, amit az egyik fél annak gondol. A kríziscsoport működésére külön nem kérdeztünk rá, ezt a témát a fókuszcsoportok alkalmával az interjúalanyok maguk hozták elő és hosszan beszéltek erről. Mindez azt jelzi, hogy ez a téma, a segítség határainak kijelölése nagyon fontos az általunk vizsgált online segítő közösségben.

Összegzés

Kutatásunk rávilágít arra, hogy az általunk megkérdezett emberek szerint a szolidaritás és a megértés között nagyon szoros kapcsolat van, az tud szolidáris lenni a pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberekkel, aki megérti és elfogadja őket, a problémáikat és a nehézségeiket is, és akiben megbízhatnak. Azonban a beszélgetés alapján úgy tűnik, hogy a megértés és a szolidaritás jellemzően sem a közvetlen környezetükben (család, barátok, párkapcsolat) sem az ellátórendszerben nem megfelelő számukra, ezért olyan helyeket, közösségeket keresnek, hoznak létre maguknak, ahol megértésre, az egyéni igényeiknek megfelelő segítségre találnak.

Úgy tűnik, hogy alaphipotézisünk az oldal vizsgálatát követően megerősödött, a sorstársak elfogadóbbak egymással, közöttük nagyobb a szolidaritás, egymás segítése, míg a társadalom szerint elítélendő, szégyellni való dolog a pszichiátriai betegség, a pszichiátriai betegek nem érdemelnek segítséget. Ennek oka lehet a pszichiátriai betegséggel együtt járó meg nem értettség társadalmi, helyi közösségi és egyéni szinten is.

Ahogy azt a pszichiátriai ellátórendszer leírásánál bemutattuk, a pszichiátriai betegnek diagnosztizált embereket sok esetben valóban nem tartják segítségre érdemesnek. Így az általunk megkérdezettek számára az önségítés és a sorstárs segítség került a középpontba. Az általunk vizsgált online oldal igyekszik a segítség, szolidaritás hiányát pótolni az érintettek számára, hiszen itt sorstársak adnak és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

kapnak segítséget, akik hasonló élettapasztalataik, élményeik miatt képesek egymás megértésére, s ebből a megértésből fakadóan képesek lehetnek megfelelő segítséget is nyújtani egymásnak. A segítségnyújtás alapja a saját tapasztalatokból származó tudás, s ennek a tudásnak a megosztása, a közös tudás. Ennek következtében a sorstárs segítség nemcsak hatékony lehet és közösségérzetet adhat, hanem büszkeséget, pozitív identitást is biztosíthat a felhasználónak, ami hozzájárulhat a felépüléséhez és jóllétéhez is az adott egyénnek.

Az oldalon ugyanakkor megjelennek a pszichiátriai ellátórendszer szakemberei is, akik itt a hagyományos ellátórendszer keretei és szabályrendszere közül kikerülve megértően, szolidárisan fordulnak az érintettekhez.

A család, a hozzátartozók szinte egyáltalán nem jelennek meg aktívan az oldalon, úgy tűnik ez az online oldal elsődlegesen magukat az érintetteket képes megszólítani. Egy olyan felületet biztosít, ahol a sorstárs segítség megvalósul, ahol a segítséget, megértést, szolidaritást gyakorolhatják az érintettek egymás között, ugyanakkor egy újfajta kevésbé hierarchikus, szolidárisabb szakember-ellátott viszony is megjelenik itt.

Talán, ha az ellátórendszerben és a családi életben is nagyobb (el)jismertséget kapna a sorstárs segítség, meg és felismernék ennek jelentőségét a felépülésben, az elősegíthetné a családban, a közvetlen környezetben és az ellátórendszerben is a megértés és a szolidaritás fontosságát az egyén felépülésében.

Irodalom

- Akin, D. – Huang, L. M. (2019): Perceptions of College Students with Disabilities. *Journal of Postsecondary Education and Disability* 32(1): 21–33.
- Bartal A. M. – Kmetty Z. (2011): A magyar önkéntesek motivációi – a Magyar Önkéntes Motivációs Kérdőív sztenderdizálásának eredményei alapján. *Civil Szemle* 4: 5–33.
- Bugarszki Zs. (2013): A mentális problémák felépülés alapú megközelítése. *Esély* Budapest, Hilscher Rezső Alapítvány (5): 65–85.
- Bulyáki T. (2023): Utazás a mentális zavarból a felépülés irányába. ELTE Eötvös Kiadó. <https://www.eltereader.hu/media/2023/08/Bulyaki-Tunde-Utazas-a-mentalis-zavarbol-web.pdf> (Utolsó letöltés dátuma: 2024. 02. 13.)
- Chan, F. – Livneh, H. – Pruett, S. R. – Wang, C. C. – Zheng, L. X. (2009): Societal attitudes toward disability: Concepts, measurements, and interventions. In: Chan, F. E. – Da Silva Cardoso, E. E. – Chronister, J. A. (eds.): *Understanding psychosocial adjustment to chronic illness and disability: A handbook for evidence-based practitioners in rehabilitation*. New York, Springer Publishing Company, 333–367.
- Goodley, D. (2019): *Fogyatékoságtudomány. Interdiszciplináris bevezető*. ELTE BGGYK, Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

- McPherson, C. – Ploeg, J. – Edwards, N. – Ciliska, D. – Sword, W. (2017): A catalyst for system change: a case study of child health network formation, evolution and sustainability in Canada. *BMC Health Serv Res* 17: 100. <https://doi.org/10.1186/s12913-017-2018-5>.
- Miller, E. – Chen, R. – Glover-Graf, N. M. – Kranz, P. (2009): Willingness to engage in personal relationships with persons with disabilities: Examining category and severity of disability. *Rehabilitation Counseling Bulletin* 52(4): 211–224.
- Némedi D. – Somlai P. (1988): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről. Válogatás. ELTE, Budapest, 5–38.
- Procter, N. G. – Froggatt, T. – McGarry, D. – Wilson, R. – Hamer, H. (2014): *Mental health: a person-centred approach*. Cambridge University Press, Port Melbourne.
- Rác A. – Bogács E. (2019): Integratív gyermekvédelem a szociális munka ember-, kliensképének és a szülőség értelmezésének jegyében. *Belvedere Meridionale* 31(3): 71–82.
- Rubeus Egyesület „Szedervessző” (2020): Összefoglaló beszámoló Az önségítés ereje Feltáró vizsgálat az önségítő csoportok működéséről. EMMI http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2019/08/osszefoglalo_onsegito_2020.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2024. 02. 13.)
- Schalock, R. L. – Bonham, G. S. – Verdugo, M. A. (2008): The conceptualization and measurement of quality of life: Implications for program planning and evaluation in the field of intellectual disabilities. *Evaluation and Program Planning* 31: 181–190.
- Sik D. (2020): From Lay Depression Narratives to Secular Ritual Healing: An Online Ethnography of Mental Health Forums. *Culture Medicine and Psychiatry* 45(4): 1–24. <https://doi.org/10.1007/s11013-020-09702-5>.
- Ysasi, N. – Becton, A. – Chen, R. (2018): Stigmatizing effects of visible versus invisible disabilities. *Journal of Disability Studies* 4(1): 22–29.

Internetes források

2013. évi LXII. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény módosításáról
- World Health Organization (2001): *Mental health 2001*. https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB107/ee27.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2024. 02. 15.)
- World Health Organization (2022): *Mental disorders Key Fact*, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-disorders> (Utolsó letöltés dátuma: 2024. 02. 15.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

<https://bura.hu/kulcsszavak/szabalyzat>

<https://bura.hu/kulcsszavak/segites>

<https://bura.hu/hir/felhivas-frissitve-0818>

<https://bura.hu/szakmai-informaciok/rolunk-kuldetesnyilatkozat>

<https://bura.hu/szakmai-informaciok/segitseg-fooldal/csoportok-hasznalati-utasitas>

<https://bura.hu/tartalmak/a-bura-forumok-moderacios-szabalyzata>

<https://bura.hu/forumok/panaszkonyv>

Eldologiasító, zárvány-gyermekvédelem

RÁCZ ANDREA^{1,2}

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a gyermekvédelmi szakellátás hogyan képes a gyermekvédelemmel érintett gyermekek és fiatal felnőttek problémáit kezelni, a gyermekkori hátrányokat kompenzálni, valamint a sikeres társadalmi integrációt elősegíteni. Mindezen –1997-es Gyermekvédelmi törvényben deklarált – célok megvalósításához mennyiben adtak az állami struktúrában a szakmai eszközök. A szolidaritás, mint érték gyermekvédelemben való értelmezése egyértelmű, hiszen a gyermekvédelem a gyermekvédelmi problémákkal érintett családok helyzetének javítására, egészséges személyiségfejlődésük elősegítésére törekszik. A szakemberekkel, szakértőkkel készült interjúkra és egy eset rövid bemutatására épülő tanulmány a rendszer hiányosságaira és sok szempontból korlátozott mozgásterére hívja fel a figyelmet.

KULCSSZAVAK: gyermekvédelem, fejlesztési irányok, szolidaritás értelmezése

ABSTRACT

Reification, child protection in lock-ups

This paper examines how the child protection system can address the problems of children and young adults, compensate for childhood disadvantage and promote successful social integration. To what extent are the professional means available within the state structure to achieve all these goals - as declared in the Child Protection Act of 1997. The interpretation of solidarity as a value in child protection is clear, since child protection aims to improve the situation of families affected by child protection problems and to promote their healthy personal development. The study, based on interviews with professionals and experts and a short case study, draws attention to the shortcomings and limitations of the system.

KEYWORDS: child protection, development paths, understanding of solidarity

¹ ELTE TáTK, Szociális Tanulmányok Intézete, Szociális Munka Tanszék; e-mail: racz.andrea.aniko@tatk.elte.hu

² A szerző részt vesz a témához tematikusan kapcsolódó *Menekülés az államtól: privatizáció, exit-stratégiák és alternatív szolgáltatások a gyerekevelésben* című OTKA kutatásban (FK 135215, 2020-2023, Berényi Eszter), illetve a *COST Action 19106-Multi-Sectoral Responses to Child Abuse and Neglect in Europe: Incidence and Trends* című projektben az ELTE TáTK Szociális Munka Tanszék képviselőjeként.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Bevezetés

A *késő modern szolidaritás kontingenciájának dimenziói* közül a gyermekvédelemhez kapcsolódó kutatási pillérben a szolidaritás és a jóléti állam lebomlása leginkább az eldologiasító szociális munka, valamint az intézményi és szolgáltatási válság mentén írható le. A gyermekvédelmi tárgyú esetelektől, de a szakemberekkel való bánásmód terén is azonosítható az áldozattá tevés, mint ágenciától való megfosztás. Különösen az elmúlt években a gyermekvédelmi esetek kiforgatása és a kliensek nyilvánosság előtt való meghurcolása is jellemző, lásd pl. az indokolatlan családból való kiemelésüket.³ A rendszer diszfunkcionális hiányossága a szakértői tudások szűküléséből, devalválódásából is ered, mely nagyban kapcsolódik a fluktuációhoz és a képzési követelmények hígulásához. A szolidaritás és az egyén/kliens cselekvési tere a rendszer fragmentáltságából kifolyólag egyértelműen a bizonytalansággal, kiszámíthatatlansággal jellemezhető.⁴

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a gyermekvédelmi szakellátás hogyan képes a gyermekvédelemmel érintett gyermekek és fiatal felnőttek problémáit kezelni, a gyermekkori hátrányokat kompenzálni, valamint a sikeres társadalmi integrációt elősegíteni. Mindezen –1997-es Gyermekvédelmi törvényben deklarált – célok megvalósításához mennyiben adottak az állami struktúrában⁵ a szakmai eszközök. Elvi szinten abból indulunk ki, hogy a gyermekvédelmi tevékenység olyan összetett segítői tevékenység, mely arra irányul, hogy a gyermek- és ifjúsági korosztály tagjai életfenntartásukhoz és társadalmi érvényesülésükhöz nélkülözhetetlen szükségleteiket kielégíthessék családon belül vagy azon kívül (Domszky 1999). Témánk szempontjából azt vizsgáljuk, hogy ehhez mennyiben adottak adekvát segítségnyújtási-beavatkozási módok a gyermekek családban való egészséges nevelkedésének elősegítésére vagy helyettesítő védelem nyújtása esetén a családpótló ellátásokban ahhoz, hogy az elakadásokat korrigálják, helyreállítsák: hazakerüljenek vagy sikeres önálló éle-

³ <https://tasz.hu/cikkek/megallapította-az-ombudsman-minden-harmadik-gyermeket-meg-mindig-a-szegenyseg-miatt-szakitjak-el-a-csaladjatol>

⁴ Jól példázza ezt az alábbi újságcikk címe, mely arra utal, hogy ahol megjelenik a gyermekvédelem, ott a családi autonómia és egység megszűnik: *Jaj annak, akit kipécéz egy családgonozó.* <https://abcug.hu/jaj-annak-akit-kipecez-egy-csaladgonozo/>

⁵ Fontos megjegyezni, hogy az állam az elmúlt években jelentősen kivonult fenntartói feladataiból a gyermekvédelmi szakellátásból, a nevelészüelői hálózatot szinte teljes mértékben átadta az egyházaknak, de az intézmények átadása is felgyorsult 2021-ben. A legnagyobb ellátórendszeri tag a Szent Ágota Gyermekvédelmi Szolgáltató, melynek fenntartója a Szeged-Csanádi Egyházmegye. Ennek a folyamatnak a gyermekvédelmi szempontú értékelése még nem történt meg, nem csak a szakmai célok, hanem az állami garanciák teljesülése szempontjából sem. A dilemmákról elindult egyfajta szakmai párbeszéd, lásd pl.: https://hvg.hu/itthon/20210605_gyermekvedelem_neveloszulok_tegyesz_szent_agota_szolgaltato. A kormány ezt a folyamatot „rendszer váltás”-nak hirdette meg a gyermekvédelemben, melynek központi gondolata, hogy: „Az egyházak behozhatatlan előnye, hogy már akkor is foglalkoztak rászorulóknak segítségével, amikor államok még nem nagyon léteztek. A kormány a gyermekek érdekében használni kívánja ezt a tapasztalatot.” <https://kormany.hu/hirek/rendszervaltas-tortent-a-gyermekvedelemben>. (Utolsó elérés: 2022. 01. 08.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

tet kezdhessenek nagykorúságuk elérését követően. A szolidaritás, mint érték gyermekvédelemben való értelmezése egyértelműnek tűnhet, hiszen a gyermekvédelem normatív természetű, a gyermekvédelem határára élő vagy már kiemelt gyermekek – és tágabban családjuk – helyzetének javítására, egészséges személyiségfejlődésük elősegítésére törekszik (Domszky 1999, 2004). Domszky András (2004: 47) megfogalmazásában a szakellátás: „(...) a gyermekek személyes kapcsolatainak alakítása, szükségleteinek kielégítésének biztosítása, veszteségek feldolgozása szakmai rendszerben.” A normatív természetű gyermekvédelmi szakellátásnak – legyen az intézményes ellátás vagy nevelőszülői ellátás – a gyermeki élethelyzetek adottságaiból kell kiindulnia, reális célokat megfogalmazva konkrét gyermek szintjén és általában a szakellátott gyermekek és fiatalok szintjén is (Domszky 2004: 48–49).

A gyermekvédelmi rendszerben 2020-ban összesen 22 934 fő élt, melyből 20 734-an voltak kiskorúak.⁶ A 2010-es évek eleje óta jelentős növekedés figyelhető meg a gondozotti létszámban, 2013–2014 között több mint 1500 fővel nőtt a létszám. Gondozási helyek tekintetében elmondható, hogy az ellátottak közel 70%-a nevelőszülőknél él.⁷ A nevelőszülők száma lényeges változást nem mutat, 5200-5700 fő körül mozgott, 2020-ban 5709 fő látott el nevelőszülői feladatokat, egynegyedük különleges szükségletű gyermeket gondozott, azaz fogyatékkal, tartós betegséggel élőt vagy 0-3 éveset⁸. Az utógondozói ellátásban részesülők száma viszont jelentősen visszaesett, 2020-ban létszámuk 2191 fő volt, tíz év alatt 30%-os az igénybevétel terén a csökkentés.⁹ Kutatások azt mutatják, hogy a drasztikus csökkenés oka a fiatalok kiábrándultsága, nagykorúságukat elérve rossz tapasztalataik okán menekülni a rendszerből, igaz, a szakellátók is szívesen szabadulnak a problémás, iskolából kihullott fiataloktól (Rácz 2012, 2016). A gyermekvédelem hátránykompenzáló funkciója sok esetben kudarcot vall, a kikerülő fiatalok közül sokuk átvezetődik egy másik rendszerbe, hajléktalan lesz (Győri 2021).

A kutatás módszere

A kvalitatív módszertanra épülő kutatás azt a célt tűzte ki, hogy a gyermekvédelem praxisáról, működési mechanizmusairól releváns információkat nyújtson, megismerjük, hogy milyen szolgáltatási funkciók hiányoznak a gyermekvédelemből és ezek a hiányok milyen korlátokat szabnak az eredeti gyermekvédelmi célok gyakorlatban való teljesülésének. Ehhez elsőként egy fókusz-csoportos interjú készült Hajdú-Bihar megyében két gyermekvédelmi gyám, egy nevelőszülői tanácsadó és a szakértői bizottság két tagjának megszólítása által. A csoportos interjúnak az volt a

⁶ https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg013.html (Utolsó elérés: 2022. 01. 08.)

⁷ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg009.html (Utolsó elérés: 2022. 01. 08.)

⁸ https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0019.html (Utolsó elérés: 2022. 01. 08.)

⁹ https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg013.html (Utolsó elérés: 2022. 01. 08.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

célja, hogy általában képet kapjunk a gyermekvédelmi rendszer működéséről az állami struktúrában, de különböző munkakörökben dolgozó szakemberek véleménye által. Kiválasztásuk szempontja volt az is, hogy területileg a kutatás egy másik pilléréhez, egy eset bemutatásának színteréhez kapcsolódjanak, azzal együtt, hogy gyermekvédelmi tudásuk és ismeretük a helyi/megyei ellátórendszeren túlmutat. Véleményük kiegészül továbbá egy négy főből álló szakértői fókusz-csoporttal, melyben egy gyermekjóléti alapellátásban, illetve egy gyermekvédelmi szakellátásban dolgozó szakember vett részt, mindketten módszertani fejlesztésekben vesznek részt fővárosi intézményt képviselve. Továbbá tagja volt egy szociális területen jelentős ernyőszervezet és egy jogvédő szervezet gyermekvédelmi szakértője is. Álláspontjuk jól megvilágítja, tovább árnyalja a rendszer diszfunkcióit és általában a gyermekvédelem fragmentáltságát (Rácz 2016). A rendszer hiátusainak azonosítása egy esetvitel kapcsán is bemutatásra kerül, melyhez négy interjú készült. Egyfelől a fiatal felnőttel, aki jelenleg utógondozói ellátásban él és a szintén nagykorú, már önállóan élő testvérével, a nevelőszülővel, valamint az utógondozóval. Igyekeztünk a szülői oldal véleményét is megjeleníteni, de nem értük el az apát a fiatalon keresztül. Az interjúk készítése mellett a fiatal felnőtt gyermekvédelmi dokumentációját is áttekintettük, hogy a gyermek hivatalos státuszát és annak változását láthassuk.¹⁰ Az eset kiválasztásának alapvető szempontja volt, hogy egy olyan gyermekvédelmi élettrénetre nézzünk rá, ahol az állami gyermekvédelemben ismétlődnek, illetve hasonló mintázatot mutatnak a hozott, családból eredő problémák.

Az állami gyermekvédelem rendszerproblémáinak szakértői bemutatását követően Attila esetét mutatjuk be röviden az egyéni igényeire, traumáira adott rendszerszintű válaszok ismertetése mentén.¹¹

Az állami gyermekvédelem rendszer problémái

Mind a közvetlen klienskapcsolatban dolgozó szakemberek, mind a szakértők túlnyomó részt a gyermekvédelmi rendszer működési elégtelenségeiről, diszfunkcióiról számoltak be. *„Sok a beutalt gyerek, egyre több és nyilván ezzel párhuzamosan én úgy tapasztalom, hogy egyrészt a nevelőszülős hálózat sem tud lépést tartani, illetve a lakásotthoni férőhelyek száma sem tudja ezt nyomon követni.”* (fókuszcsoport, szakértői bizottság egyik tagja) A szakértők kihangsúlyozták azt is, hogy mivel a gyermekvédelem erősen épül a gyermeki jogok védelmére és széles körű érvényesítésére, így mindenképpen az ellátási hiányok figyelembe vételénél a gyermekekkel dolgozó felnőttekből, állapotukból, tudásukból kell kiindulni. *„[...] nem lehet beszélni gyerekről felnőtt nélkül. Ez egy olyan viszonytér, ami igazából amikor gyerekről beszélünk,*

¹⁰ Ebben és a teljes eset feltárásában Nagy Loránd, gyermekvédelmi szakértő nyújtott szakmai segítséget.

¹¹ Az eset részletes bemutatását lásd: Rácz – Sik (2021) tanulmányában.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

akkor mindig a felnőttöz viszonyítjuk a gyereket. [...] nincs olyan, hogy alapvetően a felnőtttekről nem beszélünk, a felnőttek lelkiállapotáról, jogtudatosságáról, mert amíg a felnőttekkel nem végeztünk, addig nem tudunk a gyerekekkel sem mit kezdeni. [...] egyébként nincs értelme ezekről a gyerekjogokról, ellátásokról, szükségletekről, csomó minden másról beszélni.” (fókuszcsoport, gyermekvédelmi szakellátási területen dolgozó szakértő)

Ráadásul a gyermekek egyre komplexebb problémákkal, többes diagnózisokkal érkeznak, erre komplex szolgáltatás és megfelelő kapacitás szükséges. A fejlesztési igény is sokrétű. „[...] egyre több problémával érkeznek a gyerekek, tehát sok a különleges szükségletű, sok gyerkőcnek van szüksége pszichológusra, logopédusra stb. És akkor ezeknek a biztosítása szerintem, ami egy nagyobb feladat.” (fókuszcsoport, nevelőszülői tanácsadó)

A rendszerműködés diszfunkcionalitásának okai között fontos az is, hogy 1997-ben egy korszerű törvény és általa kijelölt otthont nyújtó struktúra jött létre különböző típusú intézményekkel és a még családiasabb nevelőszülői ellátással, azonban a 2014 óta tartó szakellátási intézmények államosítási folyamata és így az önálló működés korlátozása és az intézmények vezetésének centralizálása, összevonása a napi szintű munkavégzésre is nehezítő tényezőként hat (Rácz 2015). Megjegyzendő, hogy ezt a folyamatot az egyházaknak való kiszervezés ugyan megállítja, legalábbis kevesebb állami intézményre szorítkozik a centralizáció minden terhének viselése, de más szakmai kérdéseket felvet, például hogy az állam a szakmai ellenőrzést megtartja-e, lesznek-e állami garanciák az ellátás minőségére és annak számonkérésére vagy a gyermekvédelem különböző fenntartói (érték)hátterekben feloldódik jelenleg kevésbé látható szakmai célok azonosítása mentén.¹²

A rendszerben a kudarc is kódolt a szűkös mozgástér okán, a szakmailag inadekvát döntések, intervenciók, iránymutatások személyes kudarcok is egyben, mert a szakemberek úgy érzik, hogy elkötelezett professzionális segítőként maguk is a rendszer részei és a gyermekek jogainak és érdekeinek védelmében kellene cselekedniük – sok esetben eszköztelenül. A szakértői bizottság egyik tagja erről így nyilatkozott: „Mindig kudarcélményként élem meg, ott és akkor, amikor tudom, hogy leírok valamit és erre a gyerekeknek nincsen lehetősége a mai magyar gyermekvédelmi rendszerben. Tehát úgy se fog odajutni, ahová szeretném, hogy odajusson. Nyilván valamilyen szinten személyes kudarc is, mert azért csak mindannyian azért vagyunk, hogy a gyerek érdekét képviseljük, erre a pillanatnyi egy órára, tehát amíg a gyerekekkel találkozunk, akkor is azt képviseljük és sajnos, amikor ezt meg kell fogalmazni, akkor igen, azt valahol az én saját kudarcomnak is tekintem. Nem lehet függetleníteni.” A szakellátás egyik legnagyobb kudarca épp a helyezéssel indul, hogy nem tud a va-

¹² Lásd például néhány dilemma: <https://444.hu/2021/10/07/aki-bekerul-ebbe-a-rendszerbe-nehezen-ter-haza-a-szuleihez>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

lós és megállapított gyermeki szükséglethez igazodni, hiába nagy vívmánya a hazai gyermekvédelemnek a független szakértői vizsgálat.

Egy-egy gyermek ügyében már a gondokodási időszakban is az a megélésük, hogy nincs szakember, akivel teamet tudnának alkotni és akivel érdemben lehetne egyeztetni, ha elakadás van. *„[...] nincs egy olyan szakembergárda körülöttem, nem tudom a gyerekeknek a kapcsolattartását, a hazagondozását megbeszélni senkivel, mert igazából a lakásotthon vezetők általában nem igazán alkotnak úgy véleményt dolgokról, tehát nekik minden jó, amit én gondolok. Tehát én azoknál a gyerekeknél, akik lakásotthonban vannak elhelyezve, nagyon sokszor egyedül érzem magam a problémák megoldásában. A nevelőszülős gyerekeknél azért több szakembert be tudok vonni, vagy segítséget kérni bizonyos döntésekben.”* (fókuszcsoport, gyermekvédelmi gyám) Kudarccal az is, hogy sokszor a megkezdett munka sem tud beérni egy-egy gyermeki sorsban akkor sem, ha több szakember egyetértésben, azonos koncepció mentén dolgozik a gyermekkel és környezetével. *„[...] a gyerek, akinek egyébként maximálisan próbáljuk a lehetőségeinkhez képest a legtöbbet nyújtani, itt gondolok a gondozási helyre, aki a gyerek körül van, szakemberek, a gyám, a gondozó vagy a nevelőszülő és ennek ellenére éri egy általában külső hatás, aki mondjuk 10 év befektetett munkájától függetlenül elkezd szökni, elkezd felrúgni a szabályokat és elkezd teljesen szembe menni a rendszerrel [...] nem tudjuk rátenni arra vagy megtartani azon az úton, ahol elindítottuk.”* (fókuszcsoport, gyermekvédelmi gyám)

Rendszerkritikaként fogalmazzák meg továbbá, annak, hogy a gyermekjóléti rendszerben nincs elég prevenció, a gyermekek jól-létét célzó, a veszélyeztetettségre gyorsan reagáló szolgáltatás, az egyik legsúlyosabb következménye az, hogy a sokproblémás családok már csak akkor kerülnek a gyermekvédelem látóterébe, amikor a családi, gyermeknevelési krízis jelentős és a kiemelés fenyegetettsége is jelen van. Kiterjedt gyermekjóléti szolgáltatási csomagokkal jelentősen csökkenthető lenne a rendszerterhelés, így sokkal korábban tudnának beavatkozni a szakemberek (Rubeus Egyesület 2020, 2021). Komoly gondot okoz tehát, hogy gyermekvédelmi szakellátásba gyermek vagy fiatal kerül be úgy, hogy a családban tartására a gyermekjóléti alapellátásban rendelkezésre álló eszközök, illetve lehetőségek nem vagy csak kevésbé aktiválódtak (Rácz 2016, Bogács – Szikulai 2018). Az alapellátással kapcsolatos együttműködés is sok esetben problémás, a 2016-os rendszerátalakítás sem segítette a szakmai kapcsolatok és feladatok újragondolását a két nagy rendszer között (Darvas et al. 2016, Kopasz 2017). *„[...] teljesen egyén függő, sőt szerintem ezt nehezítette, hogy szétvált esetmenedzserré meg családgondozóvá, mert van olyan, hogy mind a kettőjük mást gondol az esetről, teljesen az ellentétét.”* (fókuszcsoport, nevelőszülői tanácsadó) Tapasztalatuk szerint legtöbb esetben az informális viszonyok előrébb kerülnek. Lokális szinten ez lehet pozitívum, rendszerszinten azonban a professzionalitás keretrendszerét kifeszíti és a diszkrecionalitásokat, érdemességeket szubjektív mérlegelést ösztönzi. *„[...] a kiemelés legyen megalapozott és jól dokumentált, illeszkedjen a gyermekek valós igényeihez, ezek a szubjektív tartalmak, ezek*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

a felnőttekből jönnek. Hogy ezekről kellene valamit beszélni, szóval, hogy ez nem normális valóban, hogy mondjuk Budapesten kiemelnek valakit, azért, mert nincsen víz a lakásban, és a Nyírségben pedig ez nem kérdés. [...] én Borsodban is sokat vitatkoztam gyámhivatali ügyintézővel, akinek T-ben nyilván jó kis panellakása van, hogy lehet-e folyóvíz nélküli házban nevelni gyerekeket, tőle viszont 13 km-re van az a falu.” (fókuszcsoport, jogvédelem területén dolgozó gyermekvédelmi szakértő)

A szakemberek úgy vélik, hogy a rendszer hosszú évek óta látható diszfunkciói, nehézkes reagálása az egyéni/gyermeki, családi és rendszerszintű problémákra az innovációknak, új utak keresésének is gátat szab. Elmondható, hogy alapvető szolgáltatások hiányoznak, vagy azok korlátozottan érhetők el, gyakori, hogy nagyon hosszú átfutási idővel kell számolni akár a szolgáltatások elérése esetében a jelzéstől az adekvát rendszerválaszok eléréséig (Rácz – Sik 2020), akár egy-egy gyermekvédelmi helyzetben megszületendő döntésig. Jellemzően a jogszabályban előírt minimumot tudják biztosítani a szolgáltatások, ellátások vonatkozásában. Jelentős, nem ritkán súlyos a szakemberhiány, a feladatokat ellátó munkatársak túlterheltek, ami a szakemberek kiegészéhez vezet, ugyanakkor a szolgáltatási színvonalra is kedvezőtlenül hat (Rácz – Sik 2020). A rendszer diszfunkcionális hiányossága a szakértői tudások szűküléséből, devalválódásából is ered, mely a nagyfokú fluktuáción túl a képesítési követelmények folyamatos könnyítéséből ered. A hígulás eredménye, hogy nincs közös nyelv a szakmaiság korlátozottságán túl, mint ahogyan közös szakmai identitás, értékrend sincs. „[...] boldog-boldogtalant beenged már a gyerekvédelem az előképzettsége alapján és igazából itt olyan alapigazságokról kell vitákat nyitni, ami mondjuk ebbe a körbe nem kérdés. [...] nagyon nehéz elmozdulni az ilyen laikus magatartástól, azért, mert hogy nem közös a nyelv, nem közösek a tudások, az ingerküszöb.” (fókuszcsoport, gyermekvédelmi szakellátási területen dolgozó szakértő) További nehezítő tényező, hogy az ellátási- és munkakörülmények elégtelensége miatt a szakmai értékek is hamar megkopnak a szakképzettek esetében is (Rácz 2021): „[...] mindenki egyenesen kijön az egyetemről és vannak mondásai, amiket hallott a képzés során, azok így elkopnak és helyette jön ez a piaci viszonyulás, ahogy a kofák beszélgetnek egy-egy esetről. Gyámhivatali ügyintézők, gyerekjóléti munkatársai, gyerekvédelmi szakellátás munkatársai, nevelők, gyerekfelügyelők a legalpáríbb módon tudnak megnyilatkozni gyerekekről.” (fókuszcsoport, gyermekvédelmi szakellátási területen dolgozó szakértő) A gyors kiegészést mindegyik megkérdezett nagyon reálisnak és fenyegetőnek tartja.

A változáshoz a strukturális és finanszírozási problémák megoldásán túl a szakemberek folyamatos fejlesztésére lenne szükség (Szikulai 2014). Véleményük szerint minőségi képzésekre, például SNI-vel, szexuális abúzzsal, szerhasználatlalt kapcsolatban, szupervízióra, illetve olyan szakmai találkozókra lenne szükségük, ahol egy-egy esetet alaposan körbe járhatnak és a rendszer működésére és annak fejlesztésére is ránézhetnének. „Kommunikációban, tehát kollegák közötti, esetleg intézmények közötti, például alapellátás, iskolák, gyámhivatal, tehát sokkal nagyobb körben és az,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

hogy üljünk le és beszéljessünk, mert mindenki mindenkivel kapcsolatban van.” (fókuszcsoport, gyermekvédelmi gyám) Az anyagi és társadalmi megbecsültség hiánya ellenéri úgy érzik, hogy én-határaik védelmében meg kell egyénileg találniuk és fizetniük azokat a tehermentesülési, feltöltődési formákat (például mesterképzésbe való bekapcsolódás, szakértői feladatok vállalása vagy terápiában való részvétellel, esetleg új hobbikkal) amennyiben a rendszer alapvető juttatásként nem vagy csak alkalmanként nyújtja a szupervíziót, esetmegbeszélést, coachingot, hogy a pályán maradhassanak.

A gyermekjólét elsőbbsége mellett az is fontos, hogy a társadalom tájékozott legyen, hogy mire alkalmas a rendszer, mit nyújt, mit jelent a gyermekek védelme. Ezzel kapcsolatban számos negatív példát láthattunk az elmúlt években, amikor egyik oldalon a média hurcolta meg a szakembereket, intézményeket működési módjukat általánosítva az egész szakmára,¹³ míg a másik oldalon betolakodva a családok magánéletébe, indokolatlanul, többnyire anyagi okok miatt elvettek testvérsorokat a szülőktől.¹⁴ „[...] ez mindig ebbe ütközik, hogy jön egy ilyen tragikus eset, bármi, amikor a védőnő nem látta, hogy éheztek a kisbabát és akkor meghal és akkor jó, mostantól mindenki, aki nem engedi be egyszer a védőnőt, attól elveszük a gyereket. [...] nekem nagyon nehéz volt utána, ezután az eset után kampányt indítani, hogy már pedig igen is, ne emeljenek ki senkit azért, mert nem engedi be a védőnőt, hogy történnek ilyenek. De ez nem ok arra, hogy akkor ilyen paternalista rendszerben mindenkit hülyére védünk és kiemelgetünk.” (fókuszcsoport, jogvédelem területén dolgozó gyermekvédelmi szakértő)

Rendszerproblémák egy gyermekvédelmi történeten keresztül

Attila 21 éves, jelenleg utógondozói ellátás keretében nevelőszülőnél nevelkedik, 8 éve került be a gyermekvédelmi szakellátás rendszerébe két testvérével, ő a legkisebb gyermek. Nővérei hamar önálló életet kezdtek.

A három testvér szakellátásba kerülését a gyermekjóléti szolgálat kezdeményezte. A családgondozó úgy vélte, a szülők rossz pszichés állapotából adódó magatartásukkal súlyosan veszélyeztették gyermekeik egészséges fejlődését, a család súlyos szociális problémái miatt pedig a gyermekek ellátása sem volt megfelelő. 2000-ben a család lakásmaffia áldozata lett, kezdetben családi kötelekek révén kaptak szállást, de a sokasodó generációk közötti konfliktusok miatt költözniük kellett, így az önkormányzat szükséglakást utalt ki 2005-ben. A gyermekjóléti szolgálat alapellátás

¹³ Egy példát említve: https://index.hu/belfold/2016/09/14/bosszuhadjaratrol_beszelnak_a_szexualis_eroszakkal_vadolt_gyerekotthonban/

¹⁴ Példa erre egy háromgyermekes család esete, amikor a teljes szakmai és laikus környezet is alkalmasnak tartotta a családot gyermekeik nevelésére: <https://www.facebook.com/atasz/videos/926927637716257/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

keretében gondozta a családot, amikor váratlanul 2005-ben az édesanya ismeretlen helyre távozott, majd felkereste a gyermekjóléti szolgálat pszichológusát, akinek elmondta, hogy férje féltékenysége miatt menekült el otthonról, beszámolt arról, hogy gyakori a családban a fizikai és lelki bántalmazás. A pszichológus segítségével az éjszakát egy éjjeli menedékhelyen töltötte, miközben a férj a rendőrség segítségét kérte felesége felkutatásában. Ezt követően a szülők már együtt keresték fel a gyermekjóléti szolgálatot, akik a szülők párkapcsolati problémái miatt kezdeményezték a gyermekek védelembe vételét. Az első védelembe vétel felülvizsgálatakor a jegyzői gyámhatóság a védelembe vételt fenntartotta a család életvezetési problémái, a fennálló anyagi okok és a családi konfliktusok miatt. A család életében ezt követően pozitív változások történtek, az édesanyának sikerült alkalmi munkát vállalnia, illetve a család tagja lett egy egyházközösségnek, az édesanya érzelmileg megerősödött. 2008-ban meg is szűnt a védelembe vétel, egy kevésbé terhelt két éves periódust követően 2010 nyarán a gyermekjóléti szolgálatot az édesanya kereste meg segítséget kérve, mivel a fővárosban dolgozó férje megpróbált öngyilkosságot elkövetni. A sokasodó veszekedések hatására az édesanya ismét ismeretlen helyre távozott, a gyermekekre hol az édesapjuk, hol az apa rokonai vigyáztak. 2010 októberében pedig maguk a gyermekek kérték a családgondozó segítségét, hogy segítsenek megkeresni és hazahívni az édesanyjukat, akit a rendőrség meg is talált, de ő nem kívánt az apa miatt hazatérni. Ezt követő napokban a legidősebb testvér kereste fel a családgondozót, és elmondta, hogy az édesapja bántalmazta őt, ezért barátnője családjánál töltötte az éjszakát. Az anya hol hazajött, hol távozott, ez nagyon bizonytalanra tette a gyermekeket, akiknek az apja egyre furcsábban viselkedett, beszámolóik szerint paranoid gondolatai voltak, kiabált az utcán, hogy üldözik. Az egyéni gondozási-nevelési tervben a családgondozó az apa számára megvalósítandó feladatként a pszichiátriai kivizsgálást fogalmazta meg, bár az apának nem volt állapotára nézve belátása, valamint figyelmeztette a gyermekei bántalmazásának következményeire. A családgondozó egy látogatás alkalmával nem találta otthon az apát, ekkor a gyermekek elmondták neki, hogy nem szeretnének tovább apjukkal élni, mert félnek tőle, mindig attól tartanak, hogy megöli őket vagy édesanyjukat. Attila így emlékszik gyermekkorára: *„Hát gyakorlatilag édesanyánk többször ott hagyott minket így huzamosabb időre. Ennek is volt oka, édesapám verte anyámat, betegesen féltékeny volt. És hát gyakorlatilag mielőtt eljöttünk, 3 hónapig hárman éltünk, én, mint 8 éves, egy 10 éves nővérem és egy 13 éves nővérem, ő vezette a háztartást. És hát azért ez is elég megterhelő volt, meg hát semmi felügyelet meg biztonság, amit egy szülőnek kellene nyújtania, az nekünk nem volt meg.”* Attila úgy emlékszik, hogy édesanyja is többször próbált segítséget kérni, mielőtt a helyzet egyre durvább lett, de a szakemberek immunisak voltak: *„[...] az tény és való, hogy többször akár vitte a látóteret édesanyám, hogy hogy megverte apám és gyakorlatilag egyik fülükön be, a másikon ki. Úgyhogy nem volt egy túl nagy segítőkéz az a brigád.”*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

A családgondozó úgy ítélte meg, hogy a gyermekek a szakellátásban lennének biztonságban, a jegyző döntése alapján a gyermekek 2011 telén nevelőszülőkhöz kerültek. A nevelőcsaládba úgy tűnt, hogy könnyen integrálódtak, a család támogatta a gyermekek korábbi kapcsolatait, a testvéreknek több hobbija is volt, iskolai teljesítményük is jó volt. Gyermekvédelmi gondoskodásukat követően szüleikkel szemben kezdetben elutasítóak voltak, később lett rendszeres kapcsolat, a traumáik feldolgozásában pszichés megsegítésben részesültek. Attila legidősebb nővére töltötte be a szülői szerepet leginkább, korábban is ő vitte a család és a testvérek ügyeit.

Úgy tűnt, hogy a hosszas szenvedés és bizonytalanság után Attila élete nyugalompontra került és élhetette középiskolás életet, amikor is egy újabb törés következett be, felszínre került, hogy a nevelőapa alkoholbeteg. A tanácsadó tudott az alkoholproblémáról, az apa vállalta is, hogy változtat, de ez nem történt meg. Ezt követően a gyermekek beszámolója szerint más gondok, pl. elhanyagolás, saját gyermekek és a nevelt testvérek közötti különbségtétel az ellátás terén felszínre került. „[...] Hát, ami az elsőt [nevelőszülő] illeti ott pedig a TEGYESZ egy kicsit a felelős, mert egy alkoholista volt a nevelőszülő. A nevelőanya meg még a kaját is gyakorlatilag eldugta előlünk. Meg hát ott is volt a saját gyerekük. Mondjuk elvultunk, de az, hogy mindenképp egy olyan negatívum példát láttunk, hogy már volt erőszakba, utána alkoholizmusba is részünk. És hiába jeleztük ide is, gyakorlatilag 6 évbe telt az is, hogy a dolgot elhiggyék, vagy én nem tudom, hogy miért nem tettek előrébb lépést.” – mesélte Attila. A nevelőszülő jogviszonya megszűnt, és a gyermekek másik nevelőszülőhöz kerültek elhelyezésre. Attila az új helyzettel nehezen barátkozott meg, ez azért is volt igazán megterhelő időszak számára, mert a nővérei nagykorúságuk betöltésével önálló életet kezdtek. Jelenleg szakmát tanul, van egy stabil párkapcsolata, a nevelőszülővel és az utógondozójával inkább semlegesnek mondható a kapcsolata, de a segítséget elfogadja. „[...] a döntéseimben egyedül szeretek részt venni, persze, hogy ha mást érint, akkor velem együtt, például egy párkapcsolati probléma. De egyébként csak egyedül szeretem meghozni a döntéseim, és amellet ki is állok.”

Otthonteremtési támogatásra jogosult, mely az önálló életkezésben segítheti, bár készpénzvagyona nincsen. A szülők felé emocionális kötődés jellemzi, de anyagi és erkölcsi támaszt nem kaphat tőlük. Nővérei nyújtanak támaszt neki továbbra is.

Az esetvitel azt mutatja, hogy a segítséget nyújtó gyermekjóléti, majd gyermekvédelmi rendszer alig keresztezi az ő sorsát, jogai, érdekei több ponton sérültek. Esetében a legtöbbször már egy kialakult probléma túzoltásaként jelent meg a segítségnyújtás, hiába jeleztek a szakembereknek, nem hallgatták meg őket. Szavahihetőségüket megkérdőjelezték a rendszer mindkét szintjén, vagy bagatellizálták a problémáikat, melyek igen súlyosak voltak. A szakellátásban elhanyagolásban volt részük, az alkoholproblémák miatti bizonytalanságot éltek meg, meghatározó élményük lett a feltételeesség, annak az érzése, hogy nem számítanak, a segítségnyújtás megint tolódik. Attila testvérei segítségével, egyéni szorgalmával, pozitív jövőképpel igyekszik helyt állni. A rendszerben nem igen bízik, bár él a segítséggel, amíg

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

az utógondozói ellátás erre lehetőséget nyújt. Összességében elmondható, hogy a gyermek felelős felnőttek támogatásának hiányában önmagára és parentifikált testvéreire, főleg legidősebb nővéreire számíthatott. *„Meg hát ő gyakorlatilag egy olyan személy [legidősebb nővére] az életemben, akire fel tudok nézni, mert anyánk helyett volt anyánk, illetve hát remekül talpon áll most is az életben.”* Fiatal felnőtt korában is inkább az jellemző, hogy a segítői háttér passzívan van jelen.

Összegzés

A sikeres intervenció ismérve és értéke, hogy mentes mindennemű diszkriminációtól, a meglévő egyéni-családi-közösségi erőforrásokra és erősségekre épít és a gyermekjólét elsőbbségét állítja középpontba (Szilvási 2005, Children's Workforce Development Council 2011, Darvas 2018). Az interjúk tanulsága szerint elmondható, hogy a szakemberek és a szakértők szerint a gyermekvédelmi rendszer egy önmagába zárt konstrukció, mely rugalmatlanságával, a valós helyzetekre, körülményekre késve vagy egyáltalán nem reflektáló működési struktúráival sok ponton inkább gátolja, mintsem segíti a gyermekek és fiatal felnőttek boldogulását. A társadalomban élő negatív kép a zártságot, zárvány-jelleget vissza is tükrözi. A bemutatott esettanulmány pedig azt mutatja, hogy a gyermekvédelmi rendszer által azonosított családi problémákra félmegoldások vagy időben késve érkező támogatások érkeztek. Túl az alapellátáson az állami gyermekvédelemben biztosított gondozási folyamat során ismétlődtek a veszélyeztető helyzetek, a nevelőszülői ellátásban keletkezett problémákra is késve, a gyermekek nézőpontjait figyelmen kívül hagyó, véleményüket, kívánalmaikat negligáló válaszok születtek. Attila esete jól mutatja, hogy a gyermekvédelmi rendszer mindkét szintje korlátozott reflexivitással, illetve jelentős időbeli csúszásokkal volt képes reagálni súlyos gyermekvédelmi léthelyzetekre a veszélyeztetéstől a bántalmazásig. A segítségnyújtás mindvégig tűzoltás jellegű volt, aminek következtében az intervenció hatékonysága korlátozott maradt (Rác – Sik 2021).

A gyermekvédelem eldologiasító és társadalmi értelemben vett zárvány-jellegét erősíti az, hogy szűkösen érhetőek el a gyermekek és szüleik jól-létét támogató szolgáltatások, a hátránykompenzálást, traumafeldolgozást segítő ellátások, az egészséges személyiségfejlődést és sikeres felnőtté válást ösztönző szakmai támogatások. Az állami ellátórendszerhez nehezen illeszthető bármilyen új módszer és szolgáltatás, legyen az kívülről érkező civil segítség vagy lokális közösségi program. A prevenció szemlélet hiánya miatt a gyermekvédelmi rendszer szakmai teamek nélküli vagy infomális kapcsolatokat bemozgató reaktív működésekre épül. A partnerség, közös problémamegoldás, hatékony kommunikáció a gyermekvédelmi szereplők és társágzatok képviselői között sok esetben korlátozott, ennek oka többek közt a közös nyelv és értékrend hiánya a szakértői tudások elértéktelenedésének következményeként.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Irodalom

- Bogács E. – Szikulai I. (2018): Élethelyzetek, problémák, szükségletek a gyermekvédelmi szakellátás fókuszából. In: Rác A. (szerk.): *Átmeneti ellátások fejlesztési lehetőségei a gyermekvédelem különböző szegmenseiből*. Rubeus Egyesület, Budapest 122–140. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2019/03/atmenetigonozas_2018_Rubeus_FINAL_20181206.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Children’s Workforce Development Council (2011): *Providing intense support for families with multiple and complex needs*. Leed.
- Darvas Á. (2018): Komplex programok, szolgáltatások, szakmai munka és képzési, továbbképzési szükségletek. In: Rác A. (szerk.): *Szülői kompetenciafejlesztést célzó modellprogramok a gyermekjóléti szolgáltatások tárházában*. Rubeus Egyesület, Budapest 54–70. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2015/08/szuloi_kompetenciafejlesztes_rubeus_20180919.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Darvas Á. – Mózer P. – Tanczos É. (2016): Szolgáltatások átalakulóban – Pillanatkép 2016 tavaszáról, *Párbeszéd* 3(4): 1–26. <https://ojs.lib.unideb.hu/parbeszed/article/view/5904/5520> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Domszky A. (1999): *Gyermek- és ifjúságvédelem* (Jegyzet). Államigazgatási Főiskola, Budapest.
- Domszky A. (2004): A gyermekvédelmi szakellátás értékhatára, a szakellátás alapértékeinek érvényesülését szolgáló biztosítékok, módszerek, technikák. In: Domszky A. (szerk.): *Gyermekvédelmi szakellátás – segédanyag szociális szakvizsgálóhoz*. Budapest, NCSSZI, 45–49.
- Győri P. (2021): „Így kallódunk el szépen egymás után” Állami gondozottak voltak, ma hajléktalanok. *Esély*, 2021/1. 92–111. http://www.esely.org/kiadvanyok/2021_1/esely_2021-1_92-111_%20gyori.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Kopasz M. (2017): *A családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatás integrációjának és az ellátórendszer kétszintűvé történő átalakításának tapasztalatai*. TÁRKI, Budapest http://old.tarki.hu/hu/news/2017/kitekint/20170425_csaladsegito.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Rác A. (2015): Social exclusion in Hungary from a child protection perspective. *International Journal of Child, Youth and Family Studies* 6(3): 458–465. <http://journals.uvic.ca/index.php/ijcyfs/article/view/13565/4364> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Rác A. (2012): „Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények” – Gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerőpiaci részvételének és jövőképeinek vizsgálata. L’Harmattan, Budapest.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

- Rácz A. (2016): *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Rácz A. (2021): Gyermekvédelmi szakemberek kliensekről és szakmáról alkotott képének vizsgálata egy családból való kiemelés története mentén. In: B. Erdős M. – Talyigás K. (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata 7. kötet – Tudományos gondolkodás és kutatás a szociális munkában II*. MTA Szociológiai Bizottság Szociális Munka Albizottság. 38–54. https://ojs.lib.unideb.hu/public/journals/7/files/A_szocialis_munka_elmelete_es_gyakorlata_Tudomanyos_gondolkodas_es_kutatas_a_szocialis_munkaban_II.pdf-2021-11-17-04-13-57.pdf
- Rácz A. – Bogács E. (2019): Towards an Integrative and Inclusive Child Protection Practice. *Investigaciones Regionales – Journal of Regional Research*, 2019/2. 143–160. <https://investigacionesregionales.org/wp-content/uploads/sites/3/2019/11/9.-Racz.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Rácz A. – Sik D. (2020): Gyermekes családok és a velük dolgozó szociális szakemberek percepciója a családok jól-létét, társadalmi mobilitását előmozdító szolgáltatásokról. *Metszetek* 2020/2. 3–28. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_202002.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Rácz A. – Sik D. (2021): A késő modern gyermekvédelmi rendszer repedései és fogódzói – egy esettanulmány tanulságai. *Esély* 2021/3. 37–58. http://www.esely.org/kiadvanyok/2021_3/2021-3-esel-%20teljes-szam.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Rubeus Egyesület (2020): A szülőség támogatásának új útjai a gyermekvédelemben. Budapest, Rubeus Egyesület http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2020/10/Rubeus_CSALADTAMOGATAS_UJ_UTJAI_2020_FINAL_KONYV_20201008.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Rubeus Egyesület (2021): Családi egyensúly támogatása a gyermekvédelemben. Budapest, Rubeus Egyesület http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2021/09/BM4_csaladiegysuly_20210923_FINAL.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Szilvási L. (2005): Családok a gyermekvédelem határán. *Kapocs* 2(17): 1–30. <http://www.ncsszi.hu/kiadvanyok/kapocs-letoltheto--lapszamai/kapocs-2005/103/news> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Szikulai I. (2014): Gyermekvédelem a XXI. században – kihívások. In: Rácz A. (szerk.): *Jó szülő-e az állam? A corporate parenting terminus gyakorlatban való megjelenése*. Budapest, Rubeus Egyesület, 371–389. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2014/05/CPnemzetkozi_2014_final.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)

Szolidaritás és autonómia járvány idején

SIK DOMONKOS¹

ABSZTRAKT

A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy a késő modernitás hazai kontextusában a szolidaritás és autonómia milyen mintázatai deríthetők fel. A kérdés megválaszolásának sajátos nehézsége, hogy a társadalmi struktúrák, habitusok, naturalizált valóságértelmezések olyan szintjeire utal, melyek – épp alapvető jellegükből fakadóan – a cselekvők számára többnyire reflektálatlan, preintencionális szinten adóttak. E nehézséget kezelendő kutatásunkban a COVID járványra természetes kísérleti szituációként tekintettünk: míg a szolidaritás és autonómia idült, társadalmi struktúrákba beépült paradoxonjai és torzulásai naturalizálódnak a cselekvők számára, addig egy olyan akut válság során, ami mindkét szintet alapjaiban érinti, reflektív módon mutatkoznak meg. A tanulmány első szakaszában az autonómia és szolidaritás hazai társadalomtörténeti folyamatokra specializált elméleti ideáltípusainak kidolgozására kerül sor. Ezt követően, rövid módszertani kitekintés után, esettanulmányok formájában mutatok be különböző szolidaritási és autonómia mintázatokat. Az utolsó szakaszban ezek általános tanulságait vizsgálva, arra a kérdésre keresek választ, hogy miként jellemezhetők a szolidaritás és autonómia terét beszűkítő, alapvető paradoxonokkal terhelt modernizációs struktúrákkal való megküzdés esélyei?

KULCSSZAVAK: autonómia, szolidaritás, COVID-19

ABSTRACT

Solidarity and autonomy in times of an epidemic

The paper seeks to answer the question: what patterns of solidarity and autonomy can be identified in the Hungarian context of late modernity. The specific difficulty of answering this question is that it refers to social structures, which are naturalized interpretations of reality, thus exist mostly at an unreflective, preintentional level. In order to address this difficulty, our research has considered the COVID epidemic as a natural experimental situation: while the paradoxes and distortions of solidarity and autonomy, are usually naturalized by the actors, during the COVID they become reflected. The first section of the paper develops theoretical idealtypes of autonomy and solidarity specialised to the Hungarian social historical context. Then, after a brief methodological overview, I will present different patterns of solidarity and autonomy in the form of case studies. In the final section, the general conclusions are drawn from these cases, while an attempt is made to answer the question: how do the actors cope with modernisation structures that narrow the space of solidarity and autonomy and are characterized by fundamental paradoxes?

KEYWORDS: autonomy, solidarity, COVID-19

¹ ELTE-TÁTK, Társadalomelmélet Tanszék; sik.domonkos@tat.k.elte.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

Bevezetés

A modernizáció története egymással összefüggő szálakra bontható. Ezek között kiemelt jelentősége van a szolidaritás átalakulásának: a társadalmi integráció megújuló formái tartják egyben a – „kollektív tudat” hiányában – egyéni érdekek és valóságértelmezések által vezérelt cselekvők társulásait. És kiemelt jelentősége van az autonómia terét kijelölő struktúrák változásnak is: ezek jelölik ki, hogy milyen célokat tekintenek érdemesnek az individualizálódott cselekvők és milyen társadalmi formákat hoznak létre megvalósításuk közben. Ráadásul a szolidaritás és autonómia története egymástól elválaszthatatlanok: az autonómia lehetőségterét a funkcionális munkamegosztás minden korábnál rugalmasabb szolidaritási paradigmája alapozta meg; ugyanakkor az „organikus szolidaritás” integrációs mechanizmusai építenek a cselekvők autonómiájára (Durkheim 2001). A klasszikus modernitás ideáltipikus modelljében ilyenformán organikus szolidaritás és az autonómiát eredményező individualizálódás koherens, funkcionális összefüggérendszer alkot. E modellhez képest értelmezhetők a társadalmi zavarok: amennyiben a szolidaritás organikus formája megbomlik (pl. anomikus munkamegosztás), úgy az individualizálódás nem autonómiát, hanem atomizáltságot – és végső soron egy szenvedésteli életet – eredményez (Durkheim 2000); amennyiben az autonómia nem alakul ki, úgy a társadalmi nyilvánosságot és civil társadalmat működtető cselekvők hiányában a totalitáriánus rendszerek számára nyílik tér (Arendt 1992). Ilyenformán szolidaritás és autonómia összefonódó története nyitott: egyaránt magában rejt emancipatórikus vagy integrációs torzulásokkal és társadalmi szenvedéstapasztalatokkal jellemezhető ideáltipikus forgatókönyveket.

Az alábbi tanulmány legtágabb kontextusát e tétel jelöli ki: arra a kérdésre keresek választ, hogy a késő modernitás hazai kontextusában a szolidaritás és autonómia milyen mintázatai deríthetők fel. A kérdés megválaszolásának sajátos nehézsége, hogy a társadalmi struktúrák, habitusok, naturalizált valóságértelmezések olyan szintjeire utal, melyek – épp alapvető jellegükből fakadóan – a cselekvők számára többnyire reflektálatlan, preintencionális szinten adóttak. Éppen ezért módszertani szempontból többirányú erőfeszítésre van szükség. Mindenekelőtt a szolidaritás és autonómia lehetőségterét egy olyan ideáltípusként próbálom felvázolni, ami egyszerre veszi figyelembe a modernizáció általános sajátosságait, valamint a hazai társadalomtörténeti kontextus hatásait. Egy ilyen modell segítségével azonosíthatóak azok a korlátok, melyek az organikus szolidaritás vagy éppen az autonómia kialakulását akadályozzák, illetve elősegítik a mai magyar társadalomban. A hazai modernizációs viszonyok elemzése alapján e két szinten mély, egymással összefüggő, elhúzódó válságtendenciák azonosíthatók. Az empirikus kutatás számára elsősorban az volt a döntő kérdés, hogy mit kezdenek ezekkel az idült kihívásokkal a cselekvők? Ennek megfelelően olyan interjúalanyokat kerestem, akik küzdenek a szolidaritás és autonómia kihívásaival, azonban nincsenek kilátástalan helyzetben.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Az empirikus kutatás lehetőségét más szempontból a COVID-járványhoz kapcsolódó akut válsághelyzet teremti meg. Míg a szolidaritás és autonómia idült, társadalmi struktúrákba beépült paradoxonjai és torzulásai naturalizálódnak a cselekvők számára, addig egy olyan akut válság során, ami mindkét szintet alapjaiban érinti, felszínre kerülnek és reflektív módon mutatkoznak meg. Ennyiben a járványhoz kötődő integrációs és identitáskonstrukciós kihívások „természetes kísérleti” szituációt teremtettek: lehetőséget arra, hogy a látens paradoxonokkal való megküzdési stratégiákat, egy kiélezett helyzetben, megfigyelhető formában elemezzük. Olyan interjúalanyokat kerestem (n=20), akiknek az életét a járvány mind egzisztenciális, mind materiális, mind szolidaritási szempontból felforgatta². Arra a kérdésre kerestem választ, hogy milyen módon rajzolták át az autonóm cselekvéssel, autentikus életcélokkal, segítségnyújtással és -kapással kapcsolatos viselkedésmintázataikat a járvány miatt felbolydult strukturális viszonyok? Milyen intézményi és kapcsolathálózati erőforrásokra támaszkodhattak, milyen alternatívákat és zsákutcákat fedeztek fel, és mindezek eredményeként, a szolidaritás és autonómia milyen összefüggő mintázatait működtetik?

A tanulmány első szakaszában az elméleti ideáltípus kidolgozására kerül sor. Ezt követően, rövid módszertani kitekintés után, esettanulmányok formájában mutatok be különböző, összetett szolidaritási és autonómia mintázatokat. Az utolsó szakaszban ezek általános tanulságait vizsgálva, arra a kérdésre keresek választ, hogy miként jellemezhető a szolidaritás és autonómia terét beszűkítő, alapvető paradoxonokkal terhelt modernizációs struktúrákkal való megküzdés esélyei?

Elméleti alapok: szolidaritás és autonómia változó lehetőségtere

Szolidaritás és autonómia modernizációs változásai egymással összefüggő, ám egymásra nem redukálható pályákon zajlottak. Az általános tendenciák mellett továbbá kiemelt fontossága van a lokális társadalomtörténeti beágyazottnak is. Ahhoz, hogy a hazai viszonyokról átfogó képet alkothassunk, mindezeket a szempontokat érdemes figyelembe venni. Az alábbi elméleti áttekintés során külön-külön rekonstruálom a szolidaritás, majd az autonómia lehetőségterének átalakulását – egyaránt kitérve az általános modernizációs sajátosságokra és a lokális történeti kontextusra. Az áttekintés eredményeként szolidaritás és autonómia hazai viszonyokhoz igazított, összetett ideáltípusát igyekszem felvázolni, ami egyúttal az empirikus vizsgáldások alapjául is szolgál.

² Az interjúk készítésében többen is részt vettek. Ezúton is köszönöm Bukovics István, Borbandi Dániel és Szuromi Martin közreműködését.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

A kettős társadalomtól a kijárásos intézményekig és vissza – szolidaritás és modernizáció hazai kontextusban

A szolidaritás modernizációs dinamikája a kezdetektől fogva a szociológiaelméletek érdeklődésének középpontjában állt. Durkheim klasszikus megkülönböztetése szerint a premodernitást a homogenizáló kollektív tudat integrációs hatása által biztosított „mechanikus szolidaritás” jellemzi, a modernitást pedig a heterogén individuumokat egységbe tartó munkamegosztás integrációs hatásából fakadó „organikus szolidaritás” (Durkheim 2001). Tönnies dichotómiája az eleve közösként elfogadott, adottságként kezelt „lényegiségek” logikája által szerveződő közösséget, a társas valóságkonstrukció reflektív logikáján alapuló, szerződéses viszonyok által meghatározott társadalommal állítja szembe (Tönnies 2004). Simmel a társadalmi körök differenciáltsága alapján tesz különbséget tesz az egymemű kapcsolathálózatba ágyazott premodern és a sokféle, egymástól független hálózatokba ágyazott modern társadalmasulási formák között (Simmel 2009). Weber a cselekvőperspektíva ismétlésre korlátozódó, tradicionális logikáját, az értékeket és következményeket is figyelembe vevő, racionalitást biztosító logikájával állítja szembe (Weber 1992). Különbözőképpen, de ezek az elemzések egyaránt azt a differenciálódási folyamatot írják körül, melynek eredményeként a társas viszonyok szerkezete a homogén, reflektálatlan, ismerősségen alapuló, tradicionális formáktól a funkcionális, szerződéses, idegenségen alapuló, célszerűen szervezett formák irányába mozdult el.

E komponensek egyaránt fontosak a szolidaritás modern paradigmájának létrejötté szempontjából. A szolidaritás a társadalom kötőszöve abban az értelemben, hogy kijelöli a társadalmi felelősségvállalás kereteit. A természeti és társadalmi kockázatok kezelésének legelemibb mechanizmusa a kölcsönös segítségnyújtás ígérete: ez tartja egyben a divergáló egyéni érdekek – vagyis a „társiatlan társiasság” (Kant 1974) – által folyamatosan feszített társulásokat. Az ugyanakkor, hogy milyen mechanizmusok szavatolják a kölcsönös felelősségvállalást, történetileg változik. Míg a premodernitásban a segítségnyújtási mechanizmusok az ismerősség, a funkcionális hasonlóság, a zárt kapcsolathálózatok és az ismétlés rutinjain alapulnak, addig a modernitásban az idegenség, a funkcionális sokféleség, a diverzifikált kapcsolathálózatok és a kalkulatív racionalitás határozza meg őket. E peremfeltételek felől érthető meg a szolidaritási funkciókat betöltő intézményrendszerek modern társadalomtörténete. A természeti és társadalmi kockázatokat, a közvetlen rokoni, lokális közösségek, szokásokon és hagyományokon alapuló mechanizmusait, egyre inkább a szakértő, idegenek által működtetett, univerzális jogok által szabályozott rendszerek váltották fel (Castel 1998). Mint minden szolidaritási paradigma, úgy e társadalombiztosítási rendszerek is sajátos kihívásokkal néznek szembe az érdemesség meghatározása, a rendszerfinanszírozás, -ellenőrzés és a felhasználói visszacsatolás szintjén. Attól függően, hogy ezeket mennyire sikerül kezelni beszélhetünk a modern kockázatokat adekvát módon menedzselő „jóléti államokról”, vagy a társadalmi

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

felelősségvállalás helyett az egyént magára hagyó, végső soron a politikai (vö. totalitarizmus) vagy piaci (vö. piacosság) érdekeknek feláldozó, eldologiasító rendszerekről (Sik et al. 2019). Míg az előbbiek a globális kockázattársadalom kihívásaira adott reflexív választ testesítik meg, egyfajta „generatív társadalompolitika” keretei között (Giddens 1991), addig az utóbbiak a kizsákmányolás mellett, a kiszámíthatatlanság kihívásaival is megküzdeni kényszerülő „prekariátus” strukturális előfeltételeit (Standing 2011).

Ezen általános trendek minden esetben beágyazódnak lokális társadalomtörténeti kontextusokba, melyek döntően befolyásolják, hogy a jóléti államoktól az eldologiasító rendszerekig terjedő szolidaritási skálán hol helyezkedik el egy vizsgálati terep. A hazai társadalomtörténeti kontextusból mindenekelőtt a két világháború közti strukturális viszonyokra kell reflektálnunk. Erdei „kettős társadalom” koncepciója a szolidaritás szempontjából arra hívja fel a figyelmet, hogy a modernizációs folyamatok mentén törés alakult ki a társadalmi struktúrában (Erdi 1976)³. Az egymás mellett, párhuzamosan létező történelmi-paraszti társadalom és a polgári társadalom a szolidaritás szempontjából a segítő folyamatok premodern és modern formájának együttélésére utal. Ennek egyik fontos következménye, hogy a kölcsönös felelősségvállalásnak sokáig nem tudott kialakulni a modernizálódó Magyarországon egy olyan formája, ami átfogóan integrálta volna a társadalmat. A polgári és paraszti társadalom alternatív szolidaritási mechanizmusokra támaszkodott, aminek következtében nem csupán eltérő integrációs formák váltak meghatározóvá kereteik között, hanem ellenálló társadalmi törésvonalak is kialakultak. A paraszti társadalom perspektívájából a rendszer alapú társadalombiztosítási logika többnyire hozzáférhetetlen maradt (Tomka 2012). Így sokkal inkább a kizárás mintsem az inklúzió szimbólumaként tekintettek az ahhoz kapcsolódó – munkamegosztáson, formális racionalitáson és szerződéses viszonyokon alapuló – integrációs keretekre. A polgári társadalom számára a közösségi szolidaritás bár kevésbé volt hozzáférhető, korántsem volt elérhetetlen. Így képes volt komplementer szerepet betölteni a lassan kiépülő intézmények mellett, sajátos egyenlőtlenséggel terhelve meg a társadalmat.

Az államszocializmus drasztikusan átrendezte mindkét teret. A kollektivizálás, erőltetett szekularizáció és diktatórikus elitcsere formáját öltő „negatív modernizáció” következtében a korábbi paraszti társadalom szolidaritási hálózatai megrop-

³ Noha társadalomtörténeti szempontból a „kettős társadalom” modellje kritika tárgyává vált (pl. Gyáni 2001), a hazai modernizációs és strukturális átrendeződések szociológiai irodalmában továbbra is diskurzus-kezdő kiindulópontként szokás tekinteni rá – még annak ellenére is, hogy a megkettőzöttség további modelljei – így például Gábor és Galasi „második gazdaság” (1981), vagy Hankiss „második társadalom” (1989) fogalmai – sok szempontból túlinterepretilják Erdi eredeti gondolatmenetét (vö. Éber 2011). Az alábbiakban úgy tekintek a kettős társadalom modelljére, mint a hazai modernizációs sajátosságokat ideáltipikusan megjelenítő elméletre: ennek segítségével ragadható meg strukturális szinten a modernitáshoz való ambivalens viszony, ami meghatározta a 20. századi társadalomtörténetet.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

pantak (Hankiss 1989). Helyükre csak lassan és részlegesen léptek a kiépülő társadalombiztosítási rendszer intézményei. Ráadásul ezek sem váltak a rendszerváltásig ténylegesen alanyi jogon járó, elvárható és kiszámítható segítségi mechanizmussá. Sokkal inkább részei lettek egy stratégiai játéktérnek, ahol is a materiális, szimbolikus (politikai) és társadalmi tőkék függvényében voltak hozzáférhetőek (Sik 2010). Ilyenformán az államszocializmus évtizedei homogenizálták ugyan a korábbi kettős szolidaritási struktúrát, azonban nem tudták megteremteni egy „jóléti állam” modelljét. Sokkal inkább a „kijárás”, különböző tőkék mentén zajló érdekérvényesítési modelljét, vagyis a ki nem mondott, ám a várakozási horizontba beépült egyenlőtlen mechanizmusokat naturalizálták.

A rendszerváltás ezt a belső ellentmondásokkal terhelt, mégis bejáratott konstelációt dekonstruálta. Az immár nyíltan deklarált piacosság logikájának következtében az állami felelősségvállalás visszaszorult. A nagy ellátórendszerek nem egyenes mértékben bár, de tartósan alulfinanszírozott feltételek mellett működtek (Sik 2015). E folyamattal párhuzamosan, egyrészt felerősödött a kijárási logika: az ellátásokhoz való hozzájutás és annak minősége egyaránt materiális és társadalmi tőkék függvénye volt.⁴ Másrészt, immár nem a paraszti társadalom, hanem a korlátozott hatékonyságú rendszerek alternatívájaként, fokozatosan kiépült egy piaci alapú, magán társadalombiztosítási struktúra (Szikra 2017). Az ehhez való hozzáférés kizárólag materiális tőke függvénye lett, ilyenformán nyíltan leképezte a társadalmi egyenlőtlenégeket. A szolidaritás korábban homogenizált tere ekkor ismét fragmentálódott: a széles körben hozzáférhető, ám egyre alacsonyabb hatásfokkal működő, kijárást igénylő állami intézményrendszer mellett létrejött egy rendszerszerű, ám kevesek által hozzáférhető privát szolidaritási struktúra is. Hasonlóképpen a két világháború közti időszakhoz, ez is mély törést okozott az össztársadalmi szolidaritás szövetében. A kockázatok kollektív kezeléséért nem vállalt magától értetődő, megbízható módon felelősséget sem a közösség, sem az állam. Ehelyett a materiális (pl. hálapénz), a társadalmi (pl. informális kapcsolathálózat) és a különböző szimbolikus tőkék (pl. etnikai hovatartozás, politikai klientúrák, nemi szerepek) függvényében használhatók az állami intézmények alulfinanszírozott formái; illetve a privilegizált kevesek által birtokolt materiális tőke függvényében a piaci alapon működő segítségi intézmények.

E tényezők együttesen határozzák meg napjaink szolidaritási paradigmájának alapjait. A jóléti állam modellje felemás módon formálódott: eleve egy negatív modernizációs folyamat keretei között alakultak ki a társadalombiztosítási intézmé-

⁴ Ahhoz, hogy pontosabb képet alkothassunk arról, miként törtek a rendszerváltás után is felszínre a korábbi kijárási stratégiák Bourdieu habitus fogalmára érdemes utalni (2002). Úgy érvelhetünk, hogy a Kádár-korszak strukturális viszonyaihoz való alkalmazkodás során bevésődött habitus tovább élt a rendszerváltással megváltozott kontextusban is. Az ily módon „továbbélő stratégiák” hozzájárultak az alapvetően decentralizált, plurális piacgazdasági és többpártrendszeri struktúrák re-centralizálásához (vö. Sik 2010).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

nyek; azokhoz materiális, társadalmi és szimbolikus tőkék mentén folyó stratégiai játszmák kapcsolódtak; majd a rendszerváltás után ezek erőforrásai is megcsappantak, miközben a stratégiai játszmák – ha tartalmilag át is alakultak – fennmaradtak. Az ambivalens szolidaritási rendszert tovább erodálta a gyors piacositás és a politikai logika torzító hatása is: az állammal éles kontrasztban álló magánbiztosítási rendszer törésvonalat képez; az állami rendszeren belüli boldogulás fontos kritériuma lesz a politikai kliensi hálózatokba való bekapcsolódás (Kovács 2017). Ennek következtében napjaink szolidaritási paradigmája úgy jellemezhető, mint amit egyrészt áthat az érdemességnek egy individualizált, piaci sikerességre redukált, meritokratikus képe, miszerint elsősorban mindenki magáért felelős – vagyis alapértelmezésben nem számíthat társadalmi segítségnyújtásra. Másrészt, az esetlegesen igénybe vett állami intézményi segítségnyújtás is feltételekhez kötött: azért cserébe, hogy a szűkülő források mellett egyre kisebb mozgásterű intézmények relatíve hasznosítható segítséget nyújtsanak, elsősorban társadalmi vagy szimbolikus tőkére van szükség. Vagyis a létező társadalmi segítségnyújtás sem jogilag definiált, rendszerszerű keretek között, hanem kliensi, informális kötések mentén realizálható.

E keretek között sajátosan hibrid szolidaritási paradigma alakul ki: alapértelmezésben nem a szerződéses viszonyok, a tiszta szakértelem, hanem ezek kvázi-közösségi relációkon átszőtt mintázatai a meghatározóak. Miközben az ambivalens állami intézményekben a segítségnyújtás, érdemesség és felelősség keretei jogi értelemben átláthatatlanok, az alternatívát jelentő piaci hálózatok e rendszereken kívül helyezkednek el. Ez az összefüggésrendszer negatív spirális kényszerpályán tartja a szolidaritási paradigmát: hiszen az ambivalens állami intézmények korrekciójára az abban érdekeltek, erőforrások hiányában nem képesek; az érdekérvényesítésre leginkább képes elitcsoportok pedig, minthogy inkább távoznak, nem érdekeltek. Az egyéni cselekvők ezt a feszültségekkel, látens elismerésmegvonásokkal egyaránt terhelt szolidaritási paradigmát lakják be: belsővé téve annak paradoxonjait és végző soron szenvedve a biztonság és kiszámíthatóság hiányától (Sik – Zakariás 2021).

A történelmi dogmáktól a materiális értékek hegemoniájáig – autonómia és modernizáció hazai kontextusban

Az autonómia modernizációs dinamikája, hasonlóképpen a szolidaritáséhoz, kezdetektől fogva a szociológia érdeklődésének középpontjában állt. Durkheim elemzése szerint, az elsősorban vallási rítusokban újratermelt kollektív tudat feloldódása, az individualizáció számára is teret nyitott (Durkheim 2001). Tönnies elemzéseinek középpontjában a lényeg- és választóakarát megkülönböztetése áll, melyek közül az utóbbi rejti magában a társas viszonyok egyéni döntések révén történő alakításának lehetőségét (Tönnies 2004). Simmel a társadalmi körök differenciálódásához a társadalmi kontroll lecsökkenését és ezzel párhuzamosan az egyéni mozgáster megnö-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

vekedését kapcsolja hozzá, ami egyebek mellett a nagyvárosi ember individualizálásában manifesztálódik (Simmel 1973). Weber a cselekvés eszközökre, célokra, értékekre és következményekre is egyaránt kiterjedő racionális kontrolljában látja a modernitás kulcsát (Weber 1992). Az autonómia modernizációs dinamikája e különböző perspektívákból érthető meg: ahogy a rituális kollektív kontrollmechanizmusok szövete meggyengül, a társadalmi tér differenciálódik, úgy nyílik tér az egyéni döntések számára, ami egyúttal magával vonja a döntéshez szükséges reflektív kompetenciák kialakulását is.

Annak ellenére, hogy az individualizáció a társadalmi kontrolltól való relatív függetlenedést eredményez, az autonómia terének belakása soha nem kizárólag az egyéni múlik. Sokkal inkább olyan „én-technikák” függvénye, melyek társadalmi diskurzusokban kerülnek kidolgozásra. Míg a vallásilag integrált társulásokban a „pásztori hatalom” jelölte ki az én monitorozásának és normatív igazgatásának kereteit, addig a modernizáció során ennek helyére a politikai szemantikák (például nemzet vagy osztály) és a szakértői diskurzusok (például orvosi értelemben vett normalitás vagy patológiák) lépnek (Foucault 1990). Ilyenformán az egyéni élet értelmére, vagyis az autentikus létre vonatkozó kérdés is részben e különböző keretekbe ágyazódik: az autonómia nem korlátlan döntési szabadság, hanem különböző diszkurzív terek belakásának relatív szabadsága. A modernizáció során ezek egyre differenciáltabbak (egy dogmatikus vallási diszkurzussal szemben, egy többdimenziós szakértői diskurzus válik meghatározóvá), így az autonómia lehetőségtere is egyre tágabbra nyílik. Azonban e folyamat korántsem egyirányú: a társadalmi struktúrák fellazulásával összefüggő kiágyazódásra mind az egyéni mind az intézményi aktorok reagálnak a maguk módján, miközben a szakértői autoritás státusza kérdésessé válik (Beck 2003). Ez pedig újfajta kapcsolódási logikák megjelenését vonja magával: az egyének szintjén a reflexivitás fokozódása révén a szakértői és laikus tudások közti határvonal átjárható lesz (Giddens 1991); a hálózati integráció révén rugalmasabb, egyúttal instabilabb kapcsolódási formák jelennek meg (Castells 2010).

Miközben ezek az új kapcsolódási mechanizmusok egyre nagyobb fokú individualizálódást tesznek lehetővé, egyúttal megnövelik az egyén kockázatoknak és bizonytalanságoknak való kitettségét is. A „cseppfolyós modernitásban” meghatározó tapasztalattá válik, hogy stabil politikai vagy szakértői intézmények és diszkurzív keretek hiányában az individuuum légüres térben találja magát. Olyan referenciák nélkül, melyek normatív igazodási pontként, vagyis az én-technikák alapjaként szolgálhatnának, az autonómia lehetőségtere is beszűkül (Bauman 2000). A társadalmi struktúrák teljes feloldódása ugyanis nem a függetlenség maximalizálását, hanem az én fragmentálódását, végső soron szétesését vonja magával. Ebben a helyzetben válnak kulcsfontosságúvá azok a lokalitásokon átívelő mechanizmusok, melyek a cseppfolyós, hálózati társadalom keretei között is képesek felületet kínálni az autonóm cselekvés számára. Ezek között egyrészt az identitás és élménypiac struktúrái említhetők meg. Ezek olyan fogyasztási csomagokat kínálnak, melyeket kiválasztva az

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

egyén egyszerre élheti át az önálló döntés és az azonosulás élményeit, vagyis az autonómiát és az autenticitást – igaz szabványosított formában (Schulze 2000). A digitális kapitalizmus keretei között minden korábbinál egyénre szabottabb élménycsomagok válnak hozzáférhetővé, melyek annak ellenére is képesek fenntartani az önállóság illúzióját, hogy a felügyelet és kontroll korábban nem látott sűrűségű hálóját vonják az egyén köré (Zuboff 2019). Ugyanezek az információs felületek sajátos lehetőséget kínálnak arra az esetre is, ha az autonómiáját valamilyen virtuális közösséghez kapcsolódva konstruálná meg az egyén. A digitális populizmus szubsztantív értékek helyett az azonosulás pusztá lehetőségét kínálja fel, ennyiben regresszív kiutat kínálva a terheit enyhíteni kívánó fragmentált cselekvő számára. Amennyiben az ilyen kísérletek sem járnak sikerrel, úgy a prekár léthelyzet következményeként, nem ritkák a mentális zavarok formáját öltő szenvedésformák kialakulása sem (Sik 2018).

A késő modern szubjektum autonómiája ebbe a tág játéktérbe ágyazódik. Miközben a vallási, politikai és szakértői diskurzusok intézményi keretei erodálódnak, és a hozzájuk kapcsolódó én-technikák lehetőségtere beszűkül, az egyre hatékonyabban működő élménypiac kiemelt terep lesz. Egyszerre nyit utat regresszív azonosulási mintázatok irányába (amennyiben a populista ideológiák virtuális közösségi élményeket értékesítenek), továbbá az én totális fragmentálódása felé (amennyiben a cselekvő feloldódik a fogyasztás és csömör addiktív körforgásában). Ezen a ponton fontos visszautalni arra, hogy az autonómia késő modern lehetőségtere összefonódik a szolidaritásával. Míg a jóléti állam intézményei teret kínálnak a vallási, politikai és szakértői diskurzusok között önállóan választó (és ennyiben autentikus létezésre törekvő) cselekvő számára, addig az eldologiasító rendszerek kiszolgáltatottá teszik az egyént az élménypiaci logikának és valószínűsítik a regresszív vagy fragmentált szubjektivitások létrejöttét. Fordított összefüggésben: az autonóm cselekvők egyúttal az autonómia terének, vagyis a stabil és megbízható szolidaritási hálózatoknak a fenntartásában is motiváltak, míg a regresszív és fragmentált szubjektivitás egyszerre védtelenebb és közönyösebb az eldologiasító struktúrákkal szemben.

Az, hogy ezen alternatív mintázatok közül melyik valósul meg a vallási, politikai és szakértői intézmények relatív beágyazottságának, valamint az élménypiac expanziójának együttes függvényeként, a lokális történeti kontextuson múlik. Hazai viszonylatban ebből a szempontból a két világháború közti időszak nemzeti-vallási hegemon ideológiájára kell elsőként utalni. Ennek keretei között az autonómia mozgástere eleve korlátozott volt: a revizionista pszichózisban élő társadalomban az autonómiát elsősorban a nemzeti kollektív önrendelkezés szintjén értelmezték, így az egyén önállósága e struktúrákon kívül, nem ritkán azokkal szemben jöhetett létre. A polgári társadalom individuumeszménye ebben a kontextusban legfeljebb megtúrt, de még inkább dekadenciaként megbélyegezett maradt (Szabó 2009). Ilyenformán ebben az időszakban a modernizációs potenciálok eleve ambivalens módon érvényesülhettek csupán: az autonómia hegemon struktúrák révén történő korlátozása egyúttal azt is eredményezte, hogy az én-technikáknak azon készlete, ami nélkül az

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

értelemteni, autentikus individuális létezés sem képzelhető el, kevésbé volt hozzáférhetőek. Az egyének védtelenné váltak a regresszív kollektív identitásmintázatokkal szemben, melyek nem csupán külső tekintélyi struktúráként, hanem belsővé tett, dogmatikus igazodási pontként is szolgáltak számukra.

Ehhez képest nyert különös jelentőséget, hogy az államszocializmus szembe fordult, mind a nemzeti-vallási diskurzusokkal, mind a polgári individuumeszménnyel. Mindkettő helyére egy kollektivista totális politikai ideológiát állított, melynek bevezetésére minden korábbinál expanzívabb hatalmi struktúrákat üzemeltetett. Azonban ez a rekollektivizációs kísérlet csak korlátozott sikereket ért el. Az 56-os forradalmat követő lassú konszolidáció egyik fontos engedménye volt a „második társadalom” privát terének megtűrése. Ennek keretei között a hivatalos politikai dogmák alternatíváival kísérletezhettek a cselekvők (Hankiss 1989). Igaz csak a tiltás és retorziók árnyékában, de mégis lehetőségük nyílt a „szabadság kis köreinek” művelésére, melyek egyetlen szigorú korlátját a politikai tabuk jelentették. Az autonómia tere ilyenformán az egyéni materiális gyarapodásra korlátozódott: a második társadalom legtöbbeket érintő formája a „második gazdaság” lett. Az autonómia politikai korlátozása, majd szűk keretek közötti engedélyezése torzította magának az önállóságnak a lehetőségterét: ahelyett, hogy az értelemteni élet az immateriális és materiális értékek alternatív mintázataival való kísérletezés formáját öltötte volna, ez utóbbira szűkült. Ahogy a '70-es évek óta folyó kutatások konzisztensen kimutatták, egyszerre atomizált és gazdasági fókuszú cselekvőperspektíva vált a hegemon értékmintázattá (Füstös – Szakolczai 1999), így az én-technikák is ezekhez igazodtak.

A rendszerváltás után ennek különösen nagy jelentőséget adott, hogy a hiányzó demokratikus állampolgári kultúra megteremtésekor nem állt rendelkezésre olyan autonómia-eszmény, ami a politikai térbe is exportálható lett volna. A hegemon, egoista-materialista autonómiakép immár ideológiai korlátok nélkül tört felszínre: a piaci érvényesülés, eredeti felhalmozás és fogyasztás olyan kizárólagos értékeként mutatkoztak meg, melyek hamar felszámolták a rendszerváltás naiv, euforikus hangulatát (Sik 2016). Ennek mindenekelőtt az lett a következménye, hogy az önmegvalósítás és értelemteni élet én-technikái az egyéni érdekérvényesítésre és a korlátlan konzumáció lehetőségével azonosított modernizációs várakozásokra irányultak (Keller 2010). Értelemszerűen az ilyen irányú egyéni kísérletek sok esetben kudarcot vallanak. E cselekvők sajátos vákuumban találták magukat: a nemzeti-vallási én-technikák az államszocializmus aktív üldözése következtében kevésbé voltak hozzáférhetőek; a kollektivista értelemhorizontokat a politikai önkény hiteltelenné tette; eközben a materiális felhalmozásra szűkített autonómiatörekvések egyszerre váltak kizárólagossá és korlátozottan elérhetővé. Ilyenformán sokak számára az autonómia lehetőségtere rendkívüli mértékben beszűkült: nem adtak a gyakorláshoz szükséges felületek, sem az olyan én-technikák, melyek egyszerre hiteles és hozzáférhető alternatívát kínálnának. Az érintett rétegek esetében különösen megnő az (ellehetetlenülő) autonómia tagadásának esélye, ami végső soron az új kollektiviz-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

musokra való kritikátlan fogékonyságban manifesztálódik. Ez teremti meg a keresleti oldalt a késő modern populista nacionalizmus számára, ami – különösen a digitális propaganda eszköztárával felruházva – kivételesen hatékonyan értékesíti a pszeudo-közösségi élménycsomagját (Sik 2023).

Ez a sajátosan beszűkült autonómia modell válik a kortárs magyar társadalomban a szintén sajátosan torzult szolidaritási mintázatok komplementerévé. Míg az autonómia korlátjai a materiális fogyasztás alternatíváinak történeti leépüléséből fakadnak, addig a szolidaritás korlátjai a piaci ideológia és klientúra logikája által meghatározott intézménystruktúra történeti stabilizálódásából. Miközben a piac látzólag egyaránt keretet kínál az autonómia kitejesedésére, valamint egy független – professzionális magánbiztosítási rendszer formáját öltő – szolidaritási mezőbe való belépésre, e lehetőséggel ténylegesen csak kevesen tudnak élni. A többség számára két alternatív mintázat adódik: az első a szolidaritás teljes hiányának naturalizálása és az én fragmentálódása (potenciálisan mentális zavarokkal való megterhelése); a második az autonómia feladása, a szolidaritás kliensi hálózataiba való beilleszkedés és az én populista szemantikák szerinti megkonstruálása. Összességében a mai magyar társadalmat három ideáltipikus szolidaritási és autonómia mintázattal jellemezhetjük: a piaci autonómia és szolidaritás pályája; az ott kudarcot valló cselekvők beilleszkedése a kliensi szolidaritási hálózatokba, az autonómia feladása árán; és az erre nem hajlandó vagy képes cselekvők marginalizálódása, a társadalmi szenvedés stabilizálódása árán.⁵

Természetesen az empirikus esetek ezen ideáltípusok valamilyen keveredéseként ragadhatók meg. Az alábbi empirikus kutatás során azt igyekszem érzékeltetni, hogy milyen kényszerpályákon mozognak az autonómiájukat kiharcolni próbáló cselekvők és eközben milyen sikereket aratnak, kudarcokkal kénytelenek szembenézni és milyen kompromisszumokat kötnek. Ennyiben az empirikus elemzések kettős funkciót töltenek be: egyszerre illusztrálják az ideáltipikus mintázatokat és azok kombinációit feltárva, hozzásegítenek tovább gondolásukhoz.

Módszertani kitekintés

Az ideáltipikus szolidaritási és autonómia mintázatok empirikus elemzése különleges előkészítést igényel. Tekintve, hogy ezek az életvilág és a habitusok reflektálatlan szintjén működnek, így leírásukra olyan helyzetekben van lehetőség, amikor a magától értetődőségek átadják helyüket a reflexiónak. Általánosságban a válsághelyzetek fenomenológiai sajátossága éppen ez: a bevett rutinok használhatatlanok,

⁵ E három ideáltípust tovább árnyalhatjuk aszerint, hogy a szolidaritás és autonómia mintázatait egyaránt vagy csupán részletesen érintik-e piaci vagy éppen kliensi strukturális hatások. Míg az előbbi esetben a szolidaritás és autonómia egymással összefüggő szövete konzisztensen torzul, addig az utóbbi esetben lehetőség van a torzulások által kevésbé érintett dimenzió kompenzatórikus hatására.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Így újszerű módszerek válnak szükségessé, melyek reflexiót szülnek (Waldenfels 2005). Miközben az egyéni életúton belül is azonosíthatók sorsesemények (Tengelyi 1998), a kollektív válságok különös módszertani lehetőséget rejtenek magukban. Minthogy a társadalmi struktúra legkülönbözőbb pontjait dinamizálják hasonló ok-sági hatásmechanizmussal, így lehetőséget teremtenek a különböző pozíciók összevetésére – végső soron pedig átfogó strukturális hatásmechanizmusok elemzésére (amennyiben egyazon hatás ér különböző helyzetben lévő cselekvőket, úgy a cselekvéseik eltérése a pozícióval lesz magyarázható). A COVID-19 járvány ilyen kollektív válságnak tekinthető: a legkülönbözőbb pozícióban lévőket egyaránt érintette, mozgásba lendítve a hétköznapi gyakorlatok szintjén kérdéssé vált szolidaritással és autonómiával kapcsolatos reflexivitást.

A terepmunka során olyan interjúalanyokat kerestünk, akik a piaci és kliensi-állami szolidaritási hálózatok, valamint a fogyasztás, szakértelem (hivatás) és politikai szemantikák által keretezett autonómia szempontjából meghatározatlan helyzetben vannak. Így esetükben egyaránt elképzelhető, hogy vagy feloldódnak a szolidaritás és autonómia piaci terébe (materiális, atomizált egzisztencia); vagy kísérletet tesznek valamilyen értelemtili autonómia-felület létrehozására és ezzel párhuzamos szolidaritási hálózatok működtetésére; vagy éppen az autonómiájukat részlegesen feladva, kliensi szolidaritási viszonyokba lépnek be; vagy mindezen lehetőségeken kívül maradva, elszenvedik a fragmentálódás és marginalizálódás következményeit. Fontos volt, hogy lehetőség szerint inkonzisztens strukturális pozícióba tartozó interjúalanyokat találjunk, akik esetében strukturálisan nem eleve valószínűsíthető a szolidaritási és autonómia adott mintázata. A szolidaritási hálózatokban kapó és adó szerepben potenciálisan egyaránt megforduló (egy korábbi kutatásunk alapján potenciális „szolidaritási brókernek” nevezett [Sik – Zakariás 2021]); továbbá az autonómia szempontjából potenciálisan aktív vagy passzív alanyok történetei alapján próbáltunk képet alkotni arról, hogy miként navigálnak a cselekvők az elméletileg rekonstruált ideáltipikus térben.

Az interjúalanyok kiválasztásakor a fenti szempontokon alapuló szakértői mintavételt alkalmaztunk (n=20). Az interjúalanyaink között egyaránt megtalálhatóak fiatalabbak és középkorúak, férfiak és nők, Budapesten és kisebb településen lakók, a vendéglátásban, iparban és az előadói szcénában dolgozók, diákok és kismamák. A kiválasztott alanyokkal félig-strukturált interjúkat készítettünk. Az interjú felépítésekor egyrészt a szolidaritási hálózatok és az autonómiatörekvések járvány előtti mintázatait próbáltuk feltérképezni, másrészt a járvány hatására beállt változásokat. Ilyenformán megragadhatóvá váltak azok az egyébként látens előfeltevések is, melyek a megnövekedett bizonytalanság és hiány miatt váltak hozzáférhetővé az interjúalanyok számára.

Az elemzés két lépcsőben történt. Első lépésben az interjúk szövegét a szolidaritás és autonómia járványt megelőző és azt követő mintázataira fókuszálva annotáltam. Ezt követően interjúalanyonként megvizsgáltam, hogy a piaci autonómia és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

szolidaritás, az állami-kliensi autonómia nélküli szolidaritás, valamint a marginális-fragmentált mintázatok által kijelölt ideáltipikus térben miként helyezkednek el, milyen kényszerstruktúrák korlátozzák cselekvési területet és milyen alternatív megoldási stratégiákra támaszkodnak – a következő szakaszban ennek az elemzési munkának az eredményeit foglalom össze. Harmadik lépésben az egyes esettanulmányok alapján az ideáltípus finomítására tettem kísérletet – a tanulmány zárószakaszában ezen általános tanulságok bemutatására kerül sor.

Kutatási eredmények: az autonómia és szolidaritás piaci és kliensi hálózatai

A COVID járvány nyomán kialakult válság minden strukturális pozícióban érzékeltette hatását. A korábban látens szolidaritási viszonyoknak hirtelen megnövekedett a jelentőségük, eközben az autonómia megszokott keretei bizonytalanná váltak. A járvány ebben az értelemben dinamizálta a társadalmi struktúrát: felborította a törekeny egyensúlyokat és kiélezte a látens paradoxonokat, aminek következtében az általuk okozott társadalmi szenvedés nyersebben és intenzívebben mutatkozott meg. Ez teszi empirikus szempontból különösen fontossá a járvány idején készült terepmunkát. Ezekben a hónapokban azok a hétköznapokban többnyire látens, naturalizált mechanizmusok, melyek a szolidaritási hálózatokat és az autonómia terét szervezik, problematizálódtak és manifesztté váltak. A járvány hatására abban az értelemben felgyorsultak a strukturális dinamikák, hogy a kiélezett helyzetben nagyobb téttel bíró diszfunkcionalitások és torzulások negatív következményei közvetlen tapasztalattá váltak. Ilyenformán egy pillanatképen belül is folyamatában vált megfigyelhetővé a különböző pozíciókhoz tartozó cselekvők mozgástere. Az alábbiakban e kivételes megismerési lehetőségre támaszkodva, a piaci autonómia- és szolidaritásmintázatot; az autonómia feladásával járó kliensi szolidaritást, valamint a kiilleszkedettség pályáján mozgó cselekvők stratégiáit elemzem – első lépésben rövid esettanulmányok formájában (az elkészült húsz interjú közül nyolc karakteresen eltérő esetet választottam ki e célra), majd általános tanulságokat próbálva levonni. Az alábbi táblázat áttekintést kínál mindezekekről.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

1. táblázat. Ideáltipikus szolidaritás és autonómia mintázatok

	piaci beágyazottság, materiális és szimbolikus tőkék	szolidaritási mintázat járvány előtt	autonómia mintázat járvány előtt	szolidaritási mintázat járvány óta	autonómia mintázat járvány óta
A1: mérnök, középkorú, férfi, vidéki Sikeres piaci integráció (autonómia és szolidaritás is piaci alapon)	stabil anyagi helyzet, jó kereset	mindenki magáért felelős a többiek mint potenciális teher jelennek meg	individualizált kontrollmániás élet hobbijai adnak értelmet munka ad értelmet	szolidaritási nyomást érzi, de távolítja járványvédelem nevében (izoláció), racionalizálja a közönyt piaci alapon igénybe vesz segítséget	járvány mint információhiány és kontrollvesztés maximalizálja a megmaradt kontrollt, járványügyi szempontok totalizálása (obszesszív izoláció) munka és hobbija megmarad
A2: kismama, óvónő, fiatal, vidék Sikeres kliensi integráció (autonómia feladása)	stabil anyagi helyzet, jól kereső családtag	naturalizált függőségi viszonyok (patriarchális) elismeréshiányos munka	konfliktuskerülő, konformista autonómia-igény feladva fogyasztás mint értelem	naturalizált függőségi viszonyok kitarának nem észleli a válságot, nem visel felelősséget	kényelmi szolgálatások tere beszűkül nincs értelemválság
A3: zenész, nő, középkorú, Budapest Látens piaci expanzió (materiális fogyasztási szükségletek kompromisszumok kikezdek az autonómiát)	több lábon áll: művészi hivatás és tanári munka	szabadúszóként folyamatosan meg kell küzdenie a munkáért alapélmény, hogy magára számíthat csak elemi jogbiztonság nem adott: állam csalásra kényszeríti (számlázás) esetileg jótékonykodik érzelmileg környezetére támaszkodik	zenélés mint nehezen elért álom instabil művészi pozíció, bizonyítási kényszer relatív stabil anyagi helyzet cserébe, ami luxusfogyasztást tesz lehetővé fogyasztás háttérbe szorítja az autenticitást (művészet)	anyagi lehetőségei szűkülnek méltatlannak éli meg, hogy korábbi relatív jólét megszűnik, de nincs kollektív cselekvés szimbolikus (lelki tanácsadás) segít kölcsonkérés szegyen, de luxusfogyasztásra megteszi	színpadi jelenlét ellehetetlenül luxusfogyasztás tere szűkül ez együtt autenticitás válságot okoz

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésszerű szolidaritás

<p>A4: színész, férfi, középkorú, Budapest</p> <p>látens klienssé válás (materiális szükségletekért szimbolikus autonómiáját áldozza be)</p>	<p>erős szimbolikus tőkepozíció</p> <p>materiális kiszolgáltatottság</p>	<p>környezetét kihasználja: magától értetődőnek tekinti, hogy segítségre méltó</p> <p>adósság mint alapélmény: folyamatosan tartozik a környezetének</p> <p>adósságra kliensi hálók épülnek rá, melyekben a szimbolikus tőkájével fizet, materiálisért cserébe</p>	<p>szabadságvágy az identitás alapja, ennek művészet a terepe</p> <p>materiális túlélésért instrumentálzálni kénytelen művészeti tőkáját</p>	<p>materiális lehetőségtére beszűkül</p> <p>fokozódik az adósságnomás</p> <p>fokozódik a kliensi függőség</p>	<p>kliensi függőség nyilvánvalóvá válik számára is, lelkiismeretfurdalást okoz az adósság</p> <p>bár segítségkérés legitimnek érzi, zavarja a viszonyosság lehetősége</p> <p>meghasonlik a saját szerepe miatt, hiszen az identitás alapjául szolgáló autonómiája elvesz a függőségi viszonyokban</p>
<p>A5: diák, nő, fiatal, Budapest</p> <p>szolidaritási válság és az autonómia terének beszűkülése (járvány feltárja a hiányzó szolidaritási hálót, amire korábban szakmai identitását is alapozza)</p>	<p>anyagilag kiszolgáltatott pozíció</p> <p>szülők segítenek, de épp-hogy megél</p> <p>kollégista, diák liminális pozíció</p>	<p>szüleitől kap támogatást</p> <p>szociális támogatást kap</p> <p>szociális bizottságokban aktív</p>	<p>szakmai identitás a segítség (szociális tanulmányok)</p>	<p>járvány mint többszörös válság: feleslegesség, közöny (digitális oktatás), kiszolgáltatottság (anyagi források elapadnak), beáldozhatóság (kiköltöztetés) tapasztalata</p> <p>mentális zavarok tapasztalata, melyekkel szemben közöny</p>	<p>intézmények is ellenállnak mereven a segítségi kísérleteknek (pl. kollégiumon belül)</p> <p>megrendül a hite a segítség lehetőségében</p>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

<p>A6: férfi, fiatal, vendéglátóipar, Budapest</p> <p>a piaci viszonyok margóján (autonómiaja és szolidaritása a piaci logikához igazodik, melynek keretei között kudarcot vall)</p>	<p>jól kereső, de kiszámíthatatlan (prekár pozíció)</p>	<p>nincs intézményes szolidaritási háló körülötte</p> <p>nincs a horizontján segítségi reláció</p> <p>önmagára számíthat</p> <p>intimitás sem kölcsönössége alapul</p>	<p>fogyasztásban keres értelmet</p> <p>naturalizált értelemvesztésről a fogyasztás tereli el a figyelmet</p>	<p>járvány hatására elveszti munkáját</p> <p>nincs érdemi állami segítség, csak ígéretetek</p> <p>rezignált beletörődés a nélkülözésbe</p> <p>nem tud elfogadni családjától sem, érdeemtelennek érzi magát</p>	<p>önvád, érdeemtelen-ség érzés</p> <p>mivel nincs lehetőség fogyasztani se, értelemvesztés kínzóvá válik</p>
<p>A7: nő, fiatal, kreatív ipar, Budapest</p> <p>erős autonómiaigény törékeny szolidaritással egészül ki (piaci logika felőrl, de viszszafelelősséget a szolidaritási küzdelem keretében)</p>	<p>anyagi kiszolgáltatottság</p> <p>próbál megélni a kreatív szakmából, de alig sikerül</p>	<p>rá van utalva a segítségre</p> <p>működteti a szolidaritási hálókat tudatosan</p> <p>próbálja a kereső tevékenységében érvényesíteni a szociális szempontokat is (kreatív-szociális munka ötvözése)</p> <p>civil szférában aktív</p>	<p>kreatív, művésztevékenység identitás alapja</p> <p>mobilitási pálya számára</p> <p>marginálisan integrált a mezőbe, de nem csügged</p>	<p>korábbi ingatag pozíciója összeomlik</p> <p>kreatív-szociális munka, önkéntesség tere beszűkül</p> <p>korábbi civil források elapadnak</p> <p>állam magára hagyja</p> <p>privát kapcsolatok segítik felszínen maradni</p>	<p>nincs lehetőség az identitása szerinti tevékenységre</p> <p>materiálisan nehezen él meg, korábbi törekény egyensúly felborul</p> <p>lelkileg összeroppan</p> <p>kreatív tevékenység megújítása mutat kiutat: ötvözi az adománygyűjtés, segítési szempontjait</p>
<p>A8: tanár, nő, középkorú, Budapest</p> <p>tudatos szolidaritási és autonómia törekvések (aktívan ellenáll a piacosodás és kliensi nyomásoknak)</p>	<p>tartós betegség, anyagi kiszolgáltatottság</p>	<p>szociális jogait érvényesíti</p> <p>szimbolikus megbecsültség folyamatosan csökken, de ebbe nem nyugszik bele</p> <p>szakszervezetet szervezi</p> <p>külföldön megtapasztalt szociális háló</p>	<p>tanítás mint hivatás</p> <p>erős jog- és hivatástudat</p> <p>internalizált betegszerep</p>	<p>járvány fokozza a korábbi erőfeszítéseket, nem indít új dinamikát</p> <p>szakszervezeti aktivitás fokozása korlátokba, értetlenségbe ütközik</p> <p>nem csügged, folytatja a harcot</p>	<p>próbál intenzívebben szervezkedni</p> <p>betegszerep felerősödik (ez lesz legitim szolidaritási alap)</p>

Forrás: saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Az 1. táblázatban szereplő első interjúalany (A1) a piaci struktúrákba való integráció konzisztens mintázatát mutatja. Stabil, kiszámítható keretek között zajló életének alapja a munka világa, ahol egyszerre világosak a vele szembeni elvárások, és kerül elismerésre teljesítménye. Ez a kontrollált, meritokratikus világkép lesz a szolidaritási paradigmájának alapja is: mindenki magáért felel, és egyúttal köteles nem tétlenné válni a többiek számára. A járvány ebbe a keretbe ágyazódott be: igazán nem érintette sem anyagi lehetőségeit, sem pedig a szolidaritáshoz való viszonyát. Mivel munkája megmaradt, így az érdemesség ahhoz kötődő magától értetődősége is; mivel segítségre csak minimálisan szorult (a társadalmi távolságtartást biztosítandó futárcégekhez fordult), és azt saját anyagi tőkéjéből finanszírozni tudta, ezért mások rászorultságával szemben is közönyös maradt. A részleges kontrollvesztésre az otthoni munka kínált megoldást. Ilyenformán a piaci logikával való szolidaritási és autonómia szintjén történő azonosulás korábban is meglévő atomizált mintázatai éltek tovább a járványügyi szempontok által legitimált tényleges távolságtartás és kivonulás számára. Végül soron egy maximálisan individualizált, felsőbbrendű pozícióból azt naturalizálja, hogy bár az állami szolidaritásra nem számíthat, erre valójában nincs is szüksége, hiszen ő maga úgyis be tudja rendezni az életét, ahogy azt a piaci sikeressége bizonyította és bizonyítja a járvány óta is:

„Általánosságban én és a családon belül senki nem vesztette el a munkáját, és még az anyagiak előtt azt elmondom, hogy az teljes mértékben hátrány volt, hogy a munkavégzésemet nagyban nehezíti, korlátozza, illetőleg nagyon jó példa, hogy hozzánk jött egy új vezető, akivel még nem is tudtam találkozni. De a konkrét anyagiakra rátérve, én szoktam oktatni is a normál munkám mellett, amit nagyon szeretek, ráadásul elég jól meg is fizetnek, és ez kiesett, ez a lehetőség, nincsenek tanfolyamok. Ettől függetlenül próbáltam minél inkább az érzelmi vonalat kihagyni a történetből, és arra koncentrálni, amit tudunk, amit racionálisan tudunk. Ez egyébként egy lehetetlen feladat, de mégis ez volt az, amit próbáltunk, és mi itthon, a feleségemmel átbeszélve, kisebb részben a tágabb családdal átbeszélve ilyen policyket igyekeztünk alkotni, és mindig, amikor a külső információk változtak, akkor leültünk, újra átbeszéltük, hogy mi lesz az új policy.” (A1)

A második interjúalany (A2) a kliensi struktúrákba való konzisztens integráció példaként fogható fel. Az ő élete is stabil és kiszámítható keretek között zajlik, azonban ennek alapja nem a munkaerőpiaci pozíció, hanem a családi szerepéhez kötődik. Munkahelyén (óvoda) viszonylag elismeréshiányos szerepet tölt be, így az anyai szerep lesz identitásában meghatározó. Elsősorban a privát, családi térre fókuszál, közéletileg passzív és naturalizálja az alárendeltségét, ami a tágabb társadalmi megbecsülés mellett az otthoni patriarchális alárendeltségből is fakad (férje sokkal jobban keres nála). A járvány ebben a kontextusban nem szabja át alapvetően a tapasztalati

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

teret: a belakott strukturális keretek között folyik tovább élete. Ő maga és családja nem szenved meg a járványhoz kapcsolódó intézkedéseket, ugyanakkor távolabbra nem tekint, így nincs reflexiója sem az állami, sem a közösségi, sem a civil szolidaritási hálózatokról. Az egyetlen problémaként érzékelt terep a kényelmi alapú szolgáltatásokhoz kötődik: a gyerekek különórái és a szabadidős fogyasztási lehetőségek tere egyaránt beszűkül, ami érzékenyen érinti az életminőségét. Összességében a kliensi hálózatok keretei között sikerül átvészelnie a járványt, melyeknek ára az autonómia relatív beszűkülése. Ennek indikátora, hogy közéleti kérdésekről nem mer megnyilvánulni, legfeljebb alárendelt szerepben, elsősorban a neki irányt mutató férjével való interakciókban:

„Az én részemről abszolút csak a médiából hallottam erről, már amennyire olvasok ilyeneket, mert tévénk nincsen, tehát onnan kapásból nem jöhetett az információ, illetve én nem nagyon szeretek a neten sem olvasgatni, így inkább a férjemtől hallottam dolgokat. Nyilván, baráti körben előkerülhet politikai, akár családban is, vagy akár szélesebb körben, de mivel én nem szoktam ilyen beszélgetésekbe belemenni, esetleg hallgatóként részt veszek, akkor se túl nagy érdeklődéssel, úgyhogy inkább azt mondanám, hogy nem nyilvánított véleményt. Legfeljebb a férjemmel beszélünk ilyenekről, illetve vele szeretek, vagy merek, nem is tudom, hogyan mondjam.” (A2)

A harmadik interjúalany (A3) az első kettőhöz képest inkonzisztens mintázatot mutat: egyrészt van igénye a piaci autonómia és kliensi szolidaritási viszonyok keretei közül kilépni (zenész identitás), másrészt ehhez kompromisszumokat köt, ami kihat az alternatív identitáskonstrukció lehetőségterére. Az életét eleve többlábbon állás jellemzi: sem a művészi pályán nem jött könnyen a siker, sem a tanulmányai idején nem volt elég erőforrása, így a materiális biztonság legalább annyira fontos volt számára, mint a művészeti autenticitás. A két szemponthoz egyidejűleg alkalmazkodik, ami relatíve jó pozíciót teremt számára, identitása a művészet mellett a fogyasztásban is le van horgonyozva. Egy ilyen értelemben heterogén forrásból származó autonómia mellett a szolidaritásnak marginális szerep jut: nem lát rá igazán mások szenvedéstapasztalatára. Nem zárkózik el a segítestől, amennyiben az jó színben tünteti fel és nem igényel anyagi ráfordítást. Ugyanakkor ő is támaszkodik környezetére, elsősorban lelki támogatást vár ismerőseitől. A járvány ezt az egyensúlyt annyiban borítja fel, hogy a művészi tevékenységre nem nyílik lehetősége, és a fogyasztási tere is beszűkül. Ez különösen érzékenyen érinti amiatt, hogy egyszerre roppan meg mindkét lába az identitásának: a színpadra nem tud felállni a lezárások miatt, és fogyasztani is kevésbé tud a kieső jövedelmek miatt. A helyzetéről látja, hogy relatíve sokkal jobb, mint sok pályatársáé, mégis méltatlannak éli meg. A járvány végül a piaci logika irányába löki el: kölcsönkér, nem megélhetési okokból, hanem a fogyasztási rutinok fenntartása céljából. Ez az az a lába az identitásának, amire támaszkodni

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

tud a járvány viszonyai között, viszont ennek következménye az lesz, hogy elmozdul az autonómia piaci logikája felé. A fogyasztáson keresztül éli meg autonómiáját és szervezi szolidaritását (materiálisan nem segít). Az alábbi részlet ezt a hangsúlyváltást illusztrálja:

„Ami konkrétan az anyagi részre rá megyünk, én el szoktam magam szégyellni, amikor panaszkodom, hiszen én kapok fizetést azt iskolából. Nekem van egy fizetésem. De akkor is az történik, ez nagyon csúnya, de egyszerűen megéreztem azt, hogy nem játszom, anyagiakban is. Nekem az egy olyan fajta plusz volt... És ez egyszer csak így nem lett. Nagyon furcsa volt, amikor így elmész a boltba, hogy eddig tulajdonképpen ész nélkül vásároltál, de most már mindennek megnézem az árát. Azért ezek így megtörténtek. Ami fura volt még, ami pénzbeli, ez egy konkrét példa, hogy kértünk az anyukámtól pénzt. Az anyukám nyugdíjas, tudni kell. Most az anyukám nem kéri vissza, azt mondta, hogy nem, csak azt érzem, hogy borzasztó, hogy itt állok 42 évesen, a férjem 47 éves, gyakorlatilag dolgozó emberek vagyunk, és nem tudok neki visszaadni pénzt, és hogy ez mennyire gáz, hogy az élet miatt csinálja azt, hogy kell tőle kölcsön kérnem.” (A3)

A negyedik interjúalany (A4) abból a szempontból hasonlít a harmadikhoz, hogy az ő esetében sincs egyértelmű elköteleződés, sem patrónusi hálózatok, sem piaci logika iránt – az előbbi mégis egyre nagyobb teret kap életében. A strukturális helyzetét alapvető diszkrepancia határozza meg: egyrészt a művészeti mezőben elismert, másrészt anyagi bizonytalanságban él. Ennek egyik oka és következménye egyszerre, hogy lehetőségein túl is fogyaszt, amit adósságokból tud csak fedezni. A környezetére úgy tekint, mint amit joga van kihasználni: a materiális előnyökért cserébe szimbolikus tőkével fizet. Ilyenformán egyszerre lesz igaz, hogy a piaci logikától független autonóm területre fókuszál, és az, hogy az abba befektetett munka révén kivívott elismerést instrumentalizálja. E kettős dinamika eredményeként egy olyan szürke zóna jön létre, amiben ha nem is explicit módon, de mégis egy függési viszonyba kerül: ismerősei egyúttal patrónusai is, akik a mezőpozíciójának adott tiszteletet anyagi szívességekkel, kölcsönökkel fejezik ki, melyeket ő, bár nem jó szívvel, mégis rendszeresen elfogad. A járvány ezt az ambivalens, látszólag autonómiát fenntartó, és azt kényszerből áruba bocsájító konstellációt élezi ki. Ahogy a szereplési lehetőségek beszűkülnek, úgy lesz anyagi kitettsége egyre nagyobb, amit egyre nagyobb kliensi függőséggel tud csak ellensúlyozni. Minden rendelkezésre álló lehetőséget megragad, nincsnek igazságossági fenntartásai, akár kétes kompromisszumokat is hajlandó megkötni. Mindez ugyanakkor nincs explicitté téve: mindvégig a szimbolikus tőkére támaszkodva (művészeti érdemei ellensúlyozásaként) formál jogot az anyagi ellenszolgáltatásra. Összességében egyre jobban belebonyolódik a kliensi viszonyok szürkezónájába, amit egyre nehezebb racionalizálnia:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

„Ezzel mindenki egyet értett, ha mindenki így látja, és senkinek nincs ellenvétele, hogy én mint színész meg voltam támogatva. Ezt tényleg nem jó leírni, de minden le van papírozva, kell, de tulajdonképpen ez volt az igazi mentőv. Meg, ami nagyon felemelő érzés volt, hogy utána nagyon sok tantermi előadás volt, sok helyre mentünk vele. Volt teljesen magánkézből lévő hely, ahova több előadást is vittünk, vendéglátással foglalkoznak, de érzékenyek, nyitottak a kultúrára. Sok előadást vittünk. Onnan utoljára most decemberben beszéltünk, de ők tényleg szeretnék nekem segíteni, hogy ők akarnak nekem pénzt adni. Tényleg, ez ilyen megható. Amúgy ez embertípus függő. Biztos, hogy amikor huszoneves vagy, akkor igen, köszönöm, most ezt tényleg nem kell visszaadni? de jó, de ezekkel én már nagyon óvatos vagyok.” (A4)

Az ötödik interjúalany (A5) annyiban különbözik a korábbi esetektől, hogy mind a piaci, mind a kliensi hálózatok margóján van. Diákként kollégiumban lakik, szociális szakmát tanul, szülei támogatásával és szociális juttatásokból tartja fenn magát. Az autonómia terepe számára a felsőoktatáson keresztüli mobilitás jelenti, ennyiben a szolidaritási kérdésekre is különösen érzékeny. Diáktársai körében próbál intézményes megoldásokat keresni a hátrányos helyzettel (pl. tanulási nehézségek, növekvő mentális terhek) járó kihívásokra. A szolidaritás és autonómia ebben az értelemben összefonódik a horizontján: egymásnak adnak értelmet és egymást teszik lehetővé. A járvány ezt a konstellációt alapvetően forgatja fel. Meghatározó tapasztalata lesz a feleslegesség (digitális oktatás), kiszolgáltatottság (anyagi források elapadnak), beáldozhatóság (kiköltöztetés), mentális zavarok – és ráadásként a mindezekkel szembeni privát és intézményi közöny. Sem diáktársai, sem az intézményvezetők nem mutatkoznak nyitottnak a szolidaritási kísérleteire. Ennek következtében megrendül a hite mind a szolidaritás lehetőségében, mind pedig saját hivatásában. A válságos helyzetben orientációvesztetté válik, hiszen sem a piaci viszony, sem pedig a kliensi világba nem vezet út számára – lévén eleve ezekkel szemben szerveződött élete:

„Visszaköltözésem óta a kollégiumba nincsen élő oktatás, konkrétan 0-24-ben a szobámban vagyok a sétát leszámítva, pszichológiai lecsapódása van, multhéten depressziós voltam nagyon, nem tudtam rávenni magam, hogy kimozduljak, megszakadt a kapcsolat azokkal, akikkel találkozhatnék, kimozdulhatnék, sokan eltávolodtak. Kilöktek engem a saját életemből, sok embert ismerek, akik nem tudtak hová menni, egyik napról a másikra tudtuk meg, én diákbizottsági tagként másfél nappal előtte tudtam meg. Volt egy kiszolgáltatottság érzésem, földönfutóvá váltam. Feldühít, tehetetlennek érzem magam, nem tudok rajta segíteni, hogy ezeknek az embereknek jobb legyen, tudom, hogy nem az én reszortom, de érzem, hogy mindenkinek rossz és a kezünkben vannak a módszerek, ha meg lennénk kérdezve tudnánk segíteni, ez engem nagyon fel tud bosszantani.” (A5)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésszolidaritás

A hatodik interjúalany (A6) annyiban hasonlít az elsőhöz, hogy szintén a piaci szolidaritási és autonómia logika által kijelölt térben mozog. Vele szemben azonban nem egy stabil, hanem egy rendkívül bizonytalan helyzetben van: míg konjunktúra jellemezte a vendéglátóipart a járványt megelőző években relatíve jól keresett, azonban annak nagyrésze szürke jövedelem volt, így a válság pillanatában a bérhez kötött támogatások mértéke is alacsony maradt. A kereset szürke jellege önmagában is jól kifejezi a sajátos munkaerőpiaci helyzetet: túlműködő strukturális helyzetet: naturalizálja a jogbiztonság hiányát, hogy mindig az elvégzett munka után kap csak juttatásokat és azon túl semmire sem számíthat. Ebben a helyzetben nincsenek sem élő szolidaritási kötések, sem pedig erre vonatkozó várakozások: az interjúalany negatív szocializációs pályát jár be, ami eleve a társas kötelekekből való kiágyazódás tapasztalatán alapul. Ez a szélsőségesen atomizált, prekár pozíció hatja át a privát kapcsolatait is: partnereivel sem tud hosszútávú bizalmi kötést kialakítani, sokkal inkább pillanatnyi érdekazonosságon alapuló, szükségszerűen ideiglenes relációként tekint rájuk. E konstelláció kulcsfontosságú további eleme az élményfogyasztás. Az interjúalany autonómiája elsősorban ezen a terepen tud realizálódni: a kemény és sokszor kiszámíthatatlan munkafolyamat ellenpontját az inerggazdag szabadidős tevékenységek alkotják. A járvány ezt az egyensúlyi állapotot drasztikusan átalakította: nem csak anyagi értelemben eredményezett összeomlást, hanem a szolidaritás horizontja nélkül – amit az állami intézkedések látszat-jellege is felerősített – a segítség is elképzelhetetlen maradt. Eközben a fogyasztás ellehetetlenülése egzisztenciális szinten is kiüresítette az interjúalany életét. Mindezt rezignált defetizmussal fogadja:

„Járvány előtt el tudtam magamat tartani, nagyon jól kerestem, viszont, hogy ha azt vesszük alapul, hogy onnan kaptam volna támogatást, akkor az elég kellemetlen, mivel 500 forintos órabérből, nyilván, a jutt az jó volt, ezért én nem panaszkodtam, életem egyik legjobban fizető munkahelye volt az elmúlt 8-9 évben, amióta vendéglátózom. Erre azt a, nem is tudom, mennyit ad a kormány, 7%-ot, hogy abba az 500 forintos órabérbe köszönöm szépen... Havi 20-30 ezer forinttal nem hiszem, hogy beljebb lettem volna. Jó lett volna, nyilván, az is jobb, mint a semmi, de azért abból sem kaptam volna én sokat.” (A6)

A hetedik interjúalany (A7) abban az értelemben kivételnek számít, hogy nincs eleve piaci vagy kliensi hálózatokba ágyazva. Ehelyett alkotó művészként olyan pozícióban dolgozik, ahol szolidaritási hálózatai és autonómiatörekvései összeérnek egymással. A munkavégzés és a kölcsönös segítség nem különül el szigorúan egymástól: egyazon – nem ritkán civil társadalmi keretbe ágyazott – tevékenység során (pl. művészeti foglalkozás hátrányos helyzetű gyerekeknek) zajlik az autonómiát kifejező alkotómunka és a szolidaritást kifejező anyagi és érzelmi támogatás. Annak ellenére, hogy a művészeti mezőn belül marginális pozícióban van, és anyagilag is a megélhe-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

tési küszöbön mozog, minthogy életformája mobilitási perspektívát és értelem-teli életet kínál, így végső soron elégedett vele. A járványhelyzet egyszerre érinti mind az anyagi és egzisztenciális biztonságát: ahogy a civil foglalkozások tere beszűkül, elfognak tartalékai. Fokozottan rászorul az őt körülvevő szolidaritási hálóra, ami a fokozódó terhelés és növekvő erőforráshiány miatt, egyre kevesebb segítséget képes nyújtani. A társadalmi távolságtartás és a karanténszabályok miatti izoláció lelkileg is megviseli, minthogy a közös alkotómunka korábbi életének nélkülözhetetlen komponense volt. Ebben a helyzetben egészsége és mentális állapota egyaránt meg-roppan. Noha a szüleitől kapott támogatás segít felszínen maradni anyagilag, re-ményvesztetté válik, különösen azt követően amikor belátja, az állam teljesen magá-ra hagyta a hozzá hasonló helyzetben lévőket. Lassú javulás egyedül azt követően indul el, hogy kitalál alternatív, online tevékenységi formákat, melyek a járvány ide-jén is üzhetőek, és valamelyest pótolják a kieső találkozásokat:

„Nekem ősszel kezdődtek így a szorongások, mert addigra már teljesen elfo-gyott minden, és nem tudtam, hogy akkor mit kéne dolgozni vagy, hogy merre kellene menni. Akkor eléggé azt éreztem, hogy így beszűkül nagyon a világ, merthogy előreláthatólag megint nem dolgozni és nem keresni pénzt, azt így most nem tudtam megtenni, mint tavasszal, hogy ezt így nyugodtan ki tudom várni. És hát valóban jöttek nehézségek. A tél nagyon-nagyon nehéz volt, mind szakmailag, mind magánéletileg, sok mindent kellett egyedül megcsinálnom, váltanom, elköltözni, és azért a covid alatt ilyen nehéz lépéseket... Az amúgy is nehéz, de most így embertelen. De valahogy kijöttem ebből, és az van, hogy nekem anyukám segít. És közben meg keresek ilyen civil munkákat is, és vala-hogy így az egyik hónapról a másikra élek konkrétan. Nagyon spórolok, mert erre megtanított anyukám, hogy spórolni azt hogyan kell. És közben elkezd-tem egy olyan dolgot csinálni a tavalyi tavaszi karanténban, hogy videókat kezdtem el gyártani. Létrehoztam egy Youtube-csatornát, és azzal kezdtem el foglalkozni, hogy hogyan használom a kertet, hogyan lehet csökkenteni a hulla-dékokat, a szemetedet, hogyan legyél környezetbarátabb stb.” (A7)

A nyolcadik interjúalany (A8) abból a szempontból a hetedikkel állítható párhuzam-ba, hogy életében a szolidaritás és az autonómiát kifejező hivatástudat összekapcsolódik egymással, miközben alternatíváját kínálja mind a piaci, mind a kliensi logiká-nak. Azonban, A7-tel szemben, e kötések nem pusztán informális hálózatokban öl-tenek testet, hanem jogosultságként kerülnek számonkérésre. Az interjúalany tartós betegségben szenved, aminek következtében saját bőrén volt kénytelen megtanulni, hogy ki kell állnia magáért. A külföldi tapasztalatok megerősítették állampolgári ön-tudatát: a szolidaritási intézményekre úgy tekint, mint amik jogosultságait hivatot-tak közvetíteni. Ezt a teljesítményt kéri számon a hazai intézményeken, és amennyi-ben nem éri el célját úgy hajlandó a nyilvánosságban aktivizálni magát és szélesebb

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

körü összefogást szervezni. Elismerési harcokat nem csak a hiányzó szolidaritás, hanem a hiányzó szakmai megbecsültség miatt is folytat: a tanári hivatás számára önérték, így nem fogadja el annak általános társadalmi megítélését. A járványhoz kapcsolódó válság ezt az egyensúlyi helyzetet nem zökkenti ki: anyagi szempontból nem kerül jelentősen rosszabb helyzetbe, miközben a rendszerdiszfunkciók sem új tapasztalat számára. A korábban megkezdett kritikai és civil praxist folytatja, próbálva új társakat bevonni a szolidaritási akciókba. Bár általános apátiával szembesül, és kevés sikert ér el e téren, mégsem adja fel: tanári hivatása mellett a tágabb állampolgári nevelés is identitása részévé válik.

„Nekem egy olyan autoimmun betegségem van. Azt mondták, hogy akinek ilyen van, annak általában nincsen a látással kapcsolatos tünetegyüttese, és én most majdnem megvakultam. Hogy nekem most teljesen besötétedett február. A kilátástalanság nagyon szépen leképeződik ebben a betegségben. Én abból élek, hogy kapom ezeket az előbb felsorolt összegeket meg a 48 000 forintot, ami a táppénz, meg nem áttallottam pályázni segélyre, a korábbi munkahelyem miatt benne vagyok egy oda tartozó szakszervezetnek is. Én nem voltam eddig az, aki a segélyekért sorba áll, de most felmértem, hogy nem nagyon van más választásom. És én nagyon hiszek a szakszervezetekben. Azt gondolom, hogy arra vannak, hogy segítsenek. Szívesen fizetek több helyre is tagdíjat, tehát nem egy helyre fizetek, és amikor bajban vagyok, akkor minden további nélkül jelentkezem, hogy helló.” (A8)

Diszkusszió: ideáltipikus szolidaritási és autonómia-mintázatok

Az empirikus mintázatok áttekintése után visszatérhetünk az elméleti fejezet végén nyitva hagyott kérdésre: miként navigálnak a cselekvők a piaci és kliensi struktúrákon belül; milyen alternatívái vannak e struktúráknak; milyen következményekkel jár, ha valaki kizorul e keretek közül; és miként árnyalják e diagnózisok az elméletileg rekonstruált ideáltípust?

Végig tekintve a bemutatott esettanulmányokon három különböző dinamika rajzolódik ki. A1, A2 és A8 esetében különböző tartalmú, ám egyaránt stabil strukturális konstellációt azonosíthatunk: a piaci alapon értelmezett autonómia és szolidaritás; az autonómia feladásával párosuló kliensi alapon nyugvó szolidaritás; és az életformává tett, esélytelenek nyugalmával vívott elismerési küzdelmek (mint a piaci és kliensi struktúrák kritikája) egyaránt olyan mintázatot alkot, amit a járvány nem dinamizált. Ezek olyan konzisztens pozícióknak bizonyultak, amik képesek voltak megőrizni saját belső logikájukat az alrendszerek általános felfordulása ellenére. Aki maga piaci alapú tartalékokkal rendelkezett; vagy a kliensi hálózatokba mélyen be volt ágyazva; vagy eleve a szolidaritási jogokért folytatott küzdelmekre rendezke-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

dett be és azokban kellő tapasztalatot szerzett, az a járvány szűkülő lehetőségterében is támaszkodhatott a bejáratott mechanizmusokra. Ebben az értelemben e társadalmi csoportokat különösen merev strukturális meghatározottság jellemzi, az ő esetükben egy egész életforma épült a szolidaritás és autonómia adott formája köré, ami önállóan képes szervezni a hétköznapi cselekvéseket megváltozott környezeti feltételek mellett is.

A3, A4 és A5 esetében különböző erjedési folyamatokat azonosíthatunk: a piaci kényszereknek való kitétség erodálja az attól független értékek mentén szerveződő autenticitást; a kliensi hálózatok aláássák az instrumentalizált szimbolikus tőkét; az intézményi merevség és apátia felőrli a szolidaritásba vetett hitet. Ezek a történetek azt mutatják be, hogy a piaci és kliensi logikától többé-kevésbé független, ám törékeny egyensúlyon nyugvó strukturális pozíciókban a járvány okozta válság drámai fordulatot eredményezett. A relatív függetlenségek fenntarthatatlannak bizonyultak, és a cselekvők a piaci és kliensi struktúrákhoz gravitáltak. A korábban látens módon megjelenő torzító hatások felszínre kerültek, az egzisztenciális kompromisszumok lelepleződtek. Ebben a helyzetben a cselekvők feladni kényszerültek autonómiájuk alapját képező értékeket, ami szinte kivétel nélkül a társadalmi szenvedés fokozódásával, meghasonlással vagy éppen egzisztenciális válsaggal járt. E csoport által megjelenített strukturális dinamika átmenetinek tekinthető: egyaránt vezet út belőle a piaci és kliensi logikával való azonosulás; azok nyílt kritikája; vagy a marginalizálódás és a szenvedés fokozódása irányába.

A6 és A7 azt mutatja be, hogy a piaci és kliensi hálózatok margóján milyen következményekkel járt a válság: a prekár piaci viszonyokba ágyazott, atomizált pozícióban; és a bizonytalan szolidaritási hálózatokra támaszkodó, autenticitásra törekvő cselekvő esetében egyaránt egy törékeny egyensúly felborulása volt megfigyelhető. Ezek a történetek egyrészt azt mutatják meg, hogy a kizárólagosan piaci logikára alapozott szolidaritási és autonómiamintázatok milyen könnyen összeomlanak az adott szektor dekonjunktúrája idején: az ilyen cselekvők számára semmilyen fogódzó nem adott, amit tovább súlyosbít, hogy ezt a kitétséget sokan olyannyira naturalizálják, hogy nem is tudják elképzelni ennek alternatíváját. Másrészt arra hívják fel a figyelmet, hogy a törékeny – többnyire civil társadalomba beágyazott – szolidaritási hálózatokra alapozott alternatív stratégiák is mennyire sérülékenyek az általános erőforráshiány miatt: olyannyira nincsenek tartalékok, hogy a segítségi szándék ellenére is képtelenek egy válság esetén védőhálóként szolgálni. A járvány hatására ezekben a pozíciókban egyaránt megnőtt a kezeletlen társadalmi szenvedés mértéke, aminek nem ritkán lelki összeomlás, beletörődés vagy éppen mentális zavarok lettek a következményei.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Összegzés

AZ AUTONÓMIA- ÉS SZOLIDARITÁSHIÁNY NEGATÍV SPIRÁLJA

Természetesen közvetlenül az interjú kutatás alapján a fentiekben bemutatott dinamikák társadalmi súlyára nem következtethetünk. Célunk jelen elemzéssel nem is ez volt, hanem ideáltipikus mechanizmusok felvillantása. Összességében úgy tűnik, hogy a járvány által dinamizált szolidaritási és autonómia mechanizmusok egy negatív spirálként írhatók le. Miközben a piaci és kliensi hálózatok különösen ellenállónak bizonyulnak még válságok esetén is (A1 és A2), a válság hatására egyrészt tovább nő súlyuk amiatt, hogy korábbi látens hatásuk meghatározóvá válik (A3 és A4), másrészt tovább nő azoknak a száma is, akik kereteik közül kiszorulva marginalizálódnak és magukra maradnak (A6). Azok a kísérletek, melyek a piaci és kliensi hálózatok alternatíváját próbálják felvillantani, a válság hatására maguk is bizonytalan vágányra terelődnek: a szolidaritásért felelős intézmények diszfunkcióinak kiéléződése miatt erodálódik a segítségbe vetett hit (A5), továbbá beszűkül az alternatív szolidaritási hálózatokra alapozott civil életvilágok mozgástere is (A7), aminek következtében a társadalmi szenvedés potenciálisan a személyes egzisztenciális válsággig fokozódik. Bár mindezen tendenciák mellett nem mellékesek azok a pozíciók sem, melyek viszonylag stabilan képesek a piaci és kliensi szolidaritás kritikájára (A8), ezek mégis atipikusnak tekinthetők: olyan személyes élettörténetbeli és identitáselemekre támaszkodnak (pl. külföldi tapasztalaton nyugvó jogtudat, hivatástudat és személyes involválódás), ami feltehetően ritkán adott.⁶

Mindezek alapján megalapozottnak tűnik a diagnózis, miszerint az egymással összefüggő hazai, kortárs szolidaritási és autonómia mintázatokat nem csupán a piaci és kliensi logika hegemoniája és a marginalizációval szembeni közöny jellemzi, hanem e torzult mintázatok fokozódásának negatív spirálja is. A piaci és kliensi struktúrák olyan gravitációs térként működnek, melyek a maguk képére formálják a tőlük részben független pozíciókat is, miközben az alternatívájukat jelentő mechanizmusok csupán bizonytalan keretek között tudnak működni.

Irodalom

Acsády J. – Zsigmond Cs. (2021): Szolidaritás és vészhelyzet dialektikája: kultúra és szabadidő a koronavírus-járvány első hullámában. *Regio* 29(2): 182–207.

⁶ Ezt a képet tovább árnyalják ugyanakkor a járvány által életre hívott civil segítségnyújtás különböző formái: mind az oktatás területén (Neumann 2021), mind a munka világában (Zentai 2021), mind az ápolás és gondoskodási munka terén (Feischmidt – Sütő 2021), mind pedig a kulturális szférában (Acsády – Zsigmond 2021) találunk olyan kísérleteket, melyek a történeti struktúrákból következő kényszerek ellenében, a szolidaritás extra erőforrásait próbálták mozgósítani (Feischmidt 2021). Noha e hálózatok stabilitása kérdéses, jelentőségüket mégis érdemes kihangsúlyozni: azáltal, hogy példaként szolgálnak – legalább a „rendkívüli” helyzetekben – az együtt-cselekvésre, kitágítják a szolidaritás horizontját.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

- Arendt, H. (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest.
- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Blackwell, Oxford.
- Beck, U. (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás*. Napvilág, Budapest.
- Durkheim, É. (2000): *Önyilgkosság*. Osiris, Budapest.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai – A bér munka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- Castells, M. (2010): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Éber Márk Á. (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle* 21(3): 4–22.
- Erdei F. (1976): A magyar társadalom a két háború között I. *Valóság* 19(4): 22–53.
- Feischmidt M. (2021): Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motívációi és vágyott hatásai a COVID-19 járvány idején. *Regio* 29(2): 73–104.
- Feischmidt M. – Sütő Zs. (2021): Civilek a gondozás, az ápolás és a szociális ellátás területén a koronavírus-járvány első hullámában. *Regio* 29(2): 156–181.
- Foucault, M. (1990): Miért tanulmányozzuk a hatalmat? *Polisz* 2–3.
- Füstös L. – Szokolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle* 3: 54–72.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge.
- Gyáni G. (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 2(3–4): 221–231.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. KJK, Budapest.
- Kant, I. (1974): Az emberiség egyetemes története világpolgári szemszögből. In: *A vallás a pusztaság határain belül és más írások*. Gondolat, Budapest.
- Keller T. (2010): Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle* 2: 42–70.
- Kovács I. (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Belvedere, Szeged.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

- Neumann E. (2021): Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 29(2): 105–129.
- Schulze, G. (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő* 1–2.
- Sik D. (2010): A cselekvéskoordináció szerkezetváltása: Kísérlet a rendszerváltás kritikai értelmezésére. *Szociológiai Szemle* 1: 74–111.
- Sik D. (2015): Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *socio.hu* 1: 246–276.
- Sik D. (2016): *Radicalism and indifference*. Peter Lang Verlag.
- Sik D. (2018): *A szenvedés határállapotai*. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest.
- Sik D. (2023): Populist Juggling with Fear: The Case of Hungary. *East European Politics and Societies* 0(0). <https://doi.org/10.1177/08883254231152614>.
- Sik D. – Nyilas M. – Rác A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I. (2019): Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítő interakciók vizsgálatához I. *Esély: Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat* 30(4): 3–29.
- Sik D. – Zakariás I. (2021): A szolidaritási mező – járvány idején. *socio.hu* 1: 1–30.
- Simmel, G. (1973): A nagyváros és szellemi élet. In: Somlai P. (szerk.): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 543–560.
- Simmel, G. (2009): *A társadalmi differenciálódásról*. Gondolat, Budapest.
- Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Publishing.
- Szabó I. (2009): *Nemzet és szocializáció*. L'Harmattan, Budapest.
- Szikra D. (2017): A magyar nyugdíjrendszer a rendszerváltás óta. In: Ferge Zs. (szerk.): *Társadalom- és szociálpolitika Magyarország, 1990–2015*. Osiris, Budapest.
- Tengelyi L. (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.
- Tomka B. (2012): Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában. *Korunk*, 23. évf. 11.
- Tönnies, F. (2004): *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Waldenfels, B. (2005): *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*. Gond-Cura Alapítvány, Budapest.
- Weber, M. (1992) *Gazdaság és társadalom*. KJK, Budapest.
- Zentai V. (2021): Szolidaritási kezdeményezések a gazdaság és a munka világában *Regio* 29(2): 130–155.
- Zuboff, S. (2019): *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. Profile Books.

KÖZELKÉP

A politikai félelmek jobb- és baloldali dimenzióiról¹

KOVÁCS BEÁTA²

ABSZTRAKT

A tanulmány fő célja, hogy feltárja a félelem jelenségének jobb-és baloldali dimenzióit. Amellett szeretnék érvelni, hogy a bal-és jobboldali kategóriák nem szűntek meg a politikai identitás legmeghatározóbb tényezői lenni, és az érzelmi struktúrák feltérképezésével jobban megérthetjük azok aktuális relevanciáját. Az írás arra a hiányra is szeretne reagálni, miszerint a legtöbb kutatás a félelmet a konzervativizmushoz, valamint a jobboldali populizmushoz köti. A baloldali dimenzió szinte teljes mértékben kiesik a tudományos érdeklődés köréből, emellett a bal-és jobboldali félelmek szisztematikus összehasonlítása is elmarad. Ebben a kutatásban a félelem és az ideológiai identitás potenciális kapcsolódási pontjait szeretném bemutatni. A tanulmány felépítése a következő: először is felvázolom az ideológia és a (morális) érzelmek kapcsolatát, majd pedig a félelmet mint morális érzelmet elemzem. Ezt követően a konzervativizmuson és a (jobboldali) populizmus irányzatain keresztül mutatom be a félelem és az ideológiák viszonyát, majd pedig két politikai tartalommal is rendelkező félelemtípussal szemléltetem az ideológiai különbségeket, azaz a klímaszongást és a migrációhoz kötődő félelmeket ismertetem. Végül, az előbbi specifikus érzelmi típusok kontextualizálásával, vagyis a magyar politikai viszonyok általi értelmezésével igyekszem kézzelfoghatóvá tenni a kutatás témáját. A tanulmány a következtetések levonásával és jövőbeli kutatási irányok körvonalazásával zárul.

KULCSSZAVAK: félelem, ideológia, konzervativizmus, populizmus, migrációs félelmek, klímaszongás

ABSTRACT

About the ideological dimensions of fear

The main goal of my research is to explore the right and left dimensions of the phenomenon of fear. I would like to argue that the categories of left and right continue to be defining aspects of political identities, and by mapping their emotional structure we can better understand the current relevance of these ideologies. The studies that have examined political fears have mostly linked fear to conservatism and right wing-populism, while the fears of the left have generated far less scientific interest. A study also wants to respond to this research gap. In this paper, I would like to present the potential connection points between fear and ideological identity. The

¹ A kutatás az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola; University of Alberta; e-mail: kovacs1991@gmail.com

KÖZELKÉP

structure of the study is as follows: first, I outline the relationship between ideology and moral emotions, and then I analyze fear as a moral emotion. After that I present how fear is connected to conservatism and right-wing populism, and then I try to illustrate the ideological differences with two types of politically relevant fear, i.e. climate anxiety and migration-related fear. Finally, I add context to these specific political fears that is I also interpret them in the Hungarian political system. The study ends with drawing conclusions and outlining future research directions.

KEYWORDS: *fear, ideology, conservatism, populism, migration-related fear, climate anxiety*

Bevezetés

„A félelmek korát éljük”, „a politikusok állandóan a félelmeinket manipulálják”, „a félelem tartja össze a társadalmunkat” – visszhangozza a sajtó, emellett (vélemény) cikkek tömkelege jelenik meg a félelem társadalom-és politikaformáló erejéről. Akár érvelhetnénk amellett is, hogy a bal- és jobboldal közötti különbségek a 21. századra szinte teljesen elhalványodtak, hiszen minden téren a félelem politikája vált uralkodóvá. Bár a rettegés tárgya változhat, hiszen míg a jobboldal elsősorban a menekültekkel, a bevándorlókkal és a bűnözéssel riogat, addig a baloldal a munkanélküliséget, a környezeti katasztrófákat, illetve magát a jobboldalt használja a félelemkeltés eszközeként, az alapvető szándék ugyanaz marad (Füredi 2005).

Jelen kutatás legfőbb célja éppen az, hogy tudományos, elsősorban politikatudományi szempontból járja körül a félelem jelenségének jobb-és baloldali dimenzióit. Hangsúlyozni szeretném, hogy a vizsgálódás az irodalom ezen a pontján fellépő hiány betöltésére is alkalmas. A legtöbb kutatás a félelmet ugyanis a konzervativizmushoz (Jost et al. 2006, 2003a, 2003b, Altemeyer 1998, Kanai et al. 2011), valamint a jobboldali populizmushoz (Wodak 2015, Inglehart – Norris 2016, Kinnvall 2013) köti, így a baloldali dimenzió szinte teljes mértékben kiesik a tudományos érdeklődés köréből, emellett a bal-és jobboldali félelmek szisztematikus összehasonlítása is elmarad.

A doktori projektem során a félelem és az ideológiai identitás kapcsolatát tanulmányozom a migráció és a klímaváltozás témáján keresztül, mikroszinten, kvalitatív (interjú) módszerek segítségével, politikai aktivisták és politikusok körében. Ebben a tanulmányban a disszertációm elméleti keretét szeretném összegezni. Az írás felépítése a következő: először is felvázolom az ideológia és a (morális) érzelmek kapcsolatát, majd pedig a félelmet mint morális érzelmet elemzem. Ezt követően a konzervativizmuson és a (jobboldali) populizmus irányzatain keresztül mutatom be a félelem és az ideológiák viszonyát, majd pedig két politikai tartalommal is rendelkező félelemtípussal szemléltetem az ideológiai különbségeket, azaz a klímaszongást és a migrációhoz kötődő félelmeket ismertetem. Végül, az előbbi specifikus érzelmi típusok kontextualizálásával, vagyis a magyar politikai viszonyok általi értelmezésével igyekszem kézzelfoghatóvá tenni a kutatás témáját. A tanulmány a következtetések levonásával és jövőbeli kutatási irányok körvonalazásával zárul.

KÖZELKÉP

A kutatás legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy bár a félelem nem klasszikus morális érzelem, érzelmszabályozásunk fontos momentum, hiszen az emberek jó része tart attól, hogy bizonyos erkölcsi szabályok áthágása esetén megbélyegzésre kerül a társadalom szemében. A politika terrénumán vizsgálódva a félelmet morális aspektusa elsősorban a konzervativizmushoz és a jobboldali populizmushoz köti, és bár találni olyan kutatásokat is, amelyek legalább részben elismerik annak baloldali dimenzióit, a vizsgálatok eloszlása azonban közel sem arányos. Az előzőek eklatáns példája a tanulmány által részletezett klímaszorongás is. A magyar kontextusra tekintve, számos releváns, a témába vágó kutatás létezik, azonban főleg a migrációs félelmeket érintő tanulmányok dominálnak. A klímaváltozás témája ugyan nem mellőzött kérdése a társadalomtudományi szakirodalomnak, azonban annak nem az érzelmi aspektusa az elsődleges.

Ideológia és morális érzelmek

Az ideológia egy olyan prizma, amelyen keresztül az egyén a valóságot szemléli, a politikai ideológia pedig sokak számára leginkább abban mutatkozik meg, hogy mit akarnak az életben (motiváció), és hogy kiknek tartják magukat (identitás) (MacAdams et al. 2008). A nyugati demokráciákban, ahol a liberalizmus és a konzervativizmus ideológiai normái létrejöttek, kétségtelenül léteznek az egyén szintjén többé-kevésbé szisztematikusan megmutatkozó, jellegzetes ideológiai hajlamok és morális intuíciók (Szokolszky 2015). A politikai ideológiák gyakran olyan metaforákon nyugszanak, amelyeket az egyén a családi élet során internalizál (Lakoff 2002), emellett nagyon mélyen belénk ivódott morális intuíciókra reflektálnak (Haidt 2007, Haidt – Joseph 2004). Az ideológiai identitás és az érzelmek közötti kapcsolatot a normatív megközelítésben találhatjuk meg, azaz ebben az esetben a félelmek morális tartalommal telítődnek. A morális tartalmak mögött pedig gyakran intuíciók és zsigeri érzések állnak.

A morál mélyen átértézt tapasztalat, emiatt pedig egyfajta kötőerőt jelent a társadalomban. A morális érzelmek alapvetően az erkölcsös viselkedéshez kötődnek, és igen széles skálán mozognak kezdve az undortól a szégyenen át egészen a hála érzéséig (Haidt 2003). Jasper (2007) szerint a morális érzelmek célja elsősorban az, hogy jól érezzük magunkat önmagunkkal kapcsolatban, azaz hogy büszkéké lehetünk magunkra amiatt, hogy jól cselekszünk, megfelelően gondolkodunk a világról. Jó példa erre, amikor részt veszünk egy tüntetésen és hangot is adunk mély morális elköteleződésünknek. Azt is fontos megjegyezni, hogy arról beszélni, hogy valamit jónak vagy rossznak érzünk, nem ugyanaz, mint ténylegesen érezni azt.

Más kérdés tehát, hogy ezek a „morális elköteleződések” mennyire származnak belső meggyőződésből, és mennyiben számítanak egyfajta külső kényszernek? Hochschild szerint például érzelmi szabályok keretezik az életünket. Ezek az érzel-

KÖZELKÉP

mi szabályok arra nézve jelentenek számunkra iránymutatást, hogy milyen érzések várhatók el tőlünk adott helyzetben. Lényegében társadalmi irányelvként funkcionálnak, megmutatják, hogy illik éreznünk magunkat, mit várnak el tőlünk mások: például az esküvőkön mosolyogni illik, a temetéseken pedig sírni kell. Az előbbieken említett érzelmi szabályok implicite benne vannak minden egyes ideológiai álláspontban is, azaz az ideológiák alapját képezik. Hochschild szerint az ideológia egy olyan interpretatív keretrendszer, amely jól leírható az érzelmi szabályok (feeling rule) és framing rule-ok által. A framing rule-on keresztül tulajdonítunk értelmet az adott szituációnak, „magyarázzuk el” miért érzünk úgy, ahogy. Például: a személyes sikertelenség a munkahelyen a kizsákmányoló kapitalista logika miatt történik, emiatt pedig nyugodtan haragudhat a főnökére az ember, hiszen ő maga a kapitalizmus legfőbb képviselője. Fontos, hogy az ideológiák változásával az is változik, hogy mit „szabad” éreznünk. A feminista mozgalom térhódításával például sokkal inkább elfogadottá vált, hogy a nők is érezhetik igazságtalannak a munkahelyi körülményeket, szót emelhetnek az ellen, ha hátrányosan különböztetik meg őket (Hochschild 1978). A társadalmak meghatározott érzelmi kultúrával, nyelvvél, szókinccsel rendelkeznek, amelyek azt mutatják meg, hogy mit kellene éreznünk, és mindezt hogyan kellene kifejezésre juttatnunk bizonyos szituációkban. Az előbbieken ugyan befolyásolják az érzéseinket, de nem határozzák meg őket. Az érzelmeinket ugyanis manipulálni is tudjuk, azaz mást mutatunk a kívüllág felé, mint amit valójában érzünk (Hochschild 1979, 1983).

A jobb- és baloldali ideológia morális bázisát találhatjuk meg a Moral Foundations Theory-ban (MFT - Morális alapok elmélete). Az MFT egy szisztematikus elmélet a morál tanulmányozására, amely a kultúráközi vizsgálatok alapját is jelenti és univerzálisan alkalmazható. Az elmélet öt erkölcsi alapot definiál (méltányosság/csalás, tekintélytisztelget/behódolás, gondoskodás/ártalom, undor/szentség/tisztaság, hűség/árulás), és ezeket két, további fölrendelt sémában összegzi, az individualizáló, valamint a kötődést kifejező dimenzióba. Empirikus kutatások bizonyítják, hogy a konzervatívok és a liberálisok máshogyan viszonyulnak a fentebbi erkölcsi alapvetésekhez. Míg a liberálisok nagyobb hangsúlyt fektetnek az individualizáló dimenzióra, ezen belül pedig a gondoskodás és méltányosság sémára, addig a konzervatívok esetében sokkal inkább a kötődést kifejező dimenzió jelenti a hívószót, így náluk a hűség, a tekintélytisztelget és a tisztaság séma biztosítja a morális keretrendszert (Haidt 2012, Haidt – Graham 2007).

Az MFT Richard Scweder kutatásaihoz csatlakozik, aki azt találta, hogy a morális dimenzió sokkalta szélesebb Indiában, mint az USA-ban (Shweder – Mahapatra – Miller 1987). Erre az elméletre alapozva azt is mondhatjuk, hogy a WEIRD kultúrákban (Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic) (Henrich – Heine – Norenzayan 2010) a moralitás területe sokkal vékonyabb, lényegében arra fókuszál, hogy megvédje az egyént a kizsákmányolástól és a bántástól. Ezzel szemben a tradicionálisabb társadalmakban ez a terület szélesebb, magába foglalja például a

KÖZELKÉP

csoportok védelmét, az intézmények, a hagyományok és a morális rend fenntartását is. Először 2001-ben bizonyította Haidt és Hersh az amerikai egyetemisták között végzett kutatásában, hogy az előbbi megállapítás a politikai spektrum esetében is igaz, azaz a liberálisok sokkal szűkebb morális dimenzióval rendelkeznek, mint a konzervatívok. McAdamsék (2008) kutatása szintén az előbbit támasztotta alá. A kutatócsoport mintegy 128 darab életút-interjút készített nagyon vallásos, politika-ilag elkötelezett felnőttekkel, és az MFT által kódolta a válaszokat. Miközben a konzervatívok sokat beszéltek a tekintélytiszteletről, mély elköteleződést mutattak a családdal és hazával kapcsolatban, és azt vallották, hogy keményen dolgoznak, hogy fenntartsák saját tisztaságukat és jóságukat, addig a liberálisok elmondásuk szerint lényegében „csak” abba fektettek érzelmi energiát, hogy könnyítsenek mások szenvedésein és kifejezzék aggodalmukat a nem méltányos, igazságtalan és egyenlőtlen bánásmóddal szemben (McAdams et al. 2008: 987).

Összességében tehát a liberális gondolkodás individualista szempontból kötődik a morálhoz, azaz szerinte a morál az egyénben gyökerezik. Ebben az értelemben tehát legfontosabb morális feladatunk az, hogy az egyént megvédjük attól, hogy bántódás érje, emellett, hogy igazságtalanul bánjanak vele mind egyéni, mind pedig rendszerszinten. Ezzel szemben a konzervatívok esetében a morális dimenzió inkább csoportszinten értelmezhető: ők ugyanis elsősorban olyan rendezett közösségeket szeretnének létrehozni, amelyben a morális szabályozás lényege az Isten és ember, a házastársak, valamint a gyermekek és a szülők közötti megfelelő kapcsolat kialakítása. Ebben az esetben tehát a család a morális világ alapja, és nagyobb a hangsúly azokon az erényeken és intézményeken, amelyek morális kötelezettségekkel, szerepekkel és feladatokkal látják el az embereket. A kutatások pedig a világ minden táján azt bizonyították, hogy a konzervatívok nagyobb hangsúlyt fektetnek a csoporthoz való lojalításra, jobban respektálják a hagyományokat és az autoritást, és fontosabb számukra a fizikai és spirituális tisztaság, mint a baloldal számára. (Graham et al. 2011). Mindez pedig azt is jelenti, hogy míg a konzervatívok elsősorban a csoporthoz való hűség, tisztaság és tekintély irányába fejeznek ki erősebben érzelmeiket, addig a liberálisokat mások szenvedése és az igazságtalanság mozgatja meg.

Az eltérő erkölcsi dimenziók alapján pedig szintúgy feltételezhetjük, hogy a konzervatívok és liberálisok más típusú félelemekkel rendelkeznek, így a fentebbi keretrendszer alkalmazása gyümölcsöző lehet jelen kutatás esetében is.

Félelem mint morális érzelem

Alapvető állítás miszerint a (politikai) érzelmeknek morális funkciójuk is van. Sokszor éppen a normatív szabályok áthágása esetén kerülnek a középpontba, és a különböző társadalmi normák visszakövetelését helyezik előtérbe. Tipikus morális érzelmeknek számít például a neheztelés, megvetés, megbotránkozás, erkölcsi felhá-

KÖZELKÉP

borodás vagy harag (Rawls 1971, Nussbaum 2016), és szégyen (Tarnopolsky 2010, Locke 2016). Az előbbi érzelmek legfontosabb funkciója, hogy segítenek fenntartani az elköteleződést olyan absztrakt politikai értékek irányába, mint az egyenlőség, méltányosság vagy igazságosság, így intenzívebben tapasztalhatók azokban a helyzetekben, amelyek társadalmi értékek és ideológiák által terheltek (Turner 2008).

Na de hogyan lesz a félelemből morális érzelem? Ahogyan a fentebbi bekezdésből is kiderül, nem a félelem lesz az, amely elsőként eszünkbe jut, amikor a morálról kezdünk el gondolkodni. Mivel a morális érzelmek alapvetően mérceként szolgálnak számunkra, vagyis azt mutatják meg, hogy mennyire elfogadható valaki viselkedése adott társadalmi kontextusban (Bandura 1991, 2008, Haidt 2003, Tangney et al. 2007), ezért leginkább akkor érzünk félelmet, amikor bizonyos szociális normák sérelmet szenvednek mások, de leginkább mi magunk által. A félelem ebben az esetben tehát érzelemszabályozásunk fontos momentuma, hiszen az emberek jó része tart attól, hogy bizonyos erkölcsi szabályok áthágása esetén megbélyegzésre kerül a társadalom szemében (Bandura 1991). A félelmet legtöbbször más, felénk irányuló morális érzelmek érzékelése váltja ki, mint például harag, undor, megvetés, ezek az ún. érzelmi szankciók. Másrészt a szabályok megszegése csoportszinten akár a csoportból való kizárással is fenyegethet (Tyler – Blader 2000). A félelem tehát elsősorban arra motivál minket, hogy elkerüljük az erkölcsi normák áthágását, és a csoport szempontjából erkölcsileg helyes viselkedést valósítsunk meg.

Az előbbieket egyébként a társas identitás elmélete alapján is magyarázhatjuk: ugyanis az által, hogy azonosulunk egy általunk pozitívan értékelt társadalmi csoporttal, mi magunk is pozitív önértékelésre teszünk szert (Tajfel 1978). Ezzel egyidejűleg gyakran mintegy magunkévá tesszük a csoport véleményét, különösen akkor, amikor vitatott, morálisan terhelt témakörökről van szó. Nem véletlen, hogy ezek után az emberek semmi olyasmit nem akarnak mondani vagy tenni, ami esetleg ellenérzést válthat ki saját csoportjuk tagjaiból, mivel nagymértékű szorongással tölti el őket annak a lehetősége, hogy esetleg elveszítik társas kapcsolataikat és elszigetelődnek.

Mindemellett maga a bizonytalanság a legfontosabb motivációs tényező arra nézve, hogy az egyén bizonyos csoportokhoz tartozónak vallja magát. Ugyanis a csoportidentifikáció az egyik legjobb eszköze annak, hogy adott társadalmi-politikai kontextusban csökkentsük a bizonytalanság érzését. Általánosságban az emberek szeretik tudni, hogy kik ők, hogyan kell viselkedniük, mit kell gondolniuk. A csoportidentitás pedig éppen azt „írja elő”, hogy mit kellene gondolnunk, éreznünk és mit kellene cselekednünk, emellett validálja a világlátásunkat és a magunkról kialakított képet is (Hogg 2007). Legtöbbször tehát olyan identitás mellett „teszük le a voksunkat”, amely szilárd talajon áll, növeli az önbecsülésünket, és hatékonyság-érzetet kelt (Salmela – Von Scheve 2018). Politikai kontextusban, a bal-jobb/liberális-konzervatív „címke” az egyik legrégebbre visszamenő, leginkább bevett identitásalapnak

KÖZELKÉP

tekinthető, és sokszor talán éppen kissé „kategorikus” (vagy leegyszerűsítő) jellege miatt lehet vonzó vagy éppen taszító sokak számára.

A félelem pedig nemcsak a csoporton belül teszi a dolgát, hanem kívülről is fontos szerepet játszik a politikai kohézió kialakításában. A kohézió feltétele a szubjektív csoportidentitás és a csoporttagság politikai relevanciája mellett ugyanis mindig az, hogy létezzenek a csoport irányába ható szimbolikus és realiztikus fenyegetések (Huddy 2013). A fenyegetettség érzése (tipikusan valamiféle külső fenyegetés az outgroup által) erősíti az ingroup egységét, emellett az ellenségességet az outgroup felé (Stephan – Stephan 2000). A politikai identitások kijelölése tehát természeténél fogva vonja magába a félelem dimenzióját is. Ugyan az összetartozás és a kollektív identitások iránti vágy nagyon erősen munkál bennünk, azonban az identitáshatárokat csak úgy tudjuk kijelölni, ha megkülönböztetjük magunkat másoktól. A csoportidentitások kialakításában és fenntartásában pedig a negatív érzelmek éppen olyan fontosak lehetnek, mint pozitív társaik, vagyis „együtt félni” valakitől sokszor erőteljesebb tapasztalat, mint a saját csoportunk tagjai irányába érzett empátia vagy megbecsülés.

Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a félelemnek nemcsak az erkölcsi szabályok áthágása esetén van morális dimenziója, hanem minden olyan esetben, amikor a csoport (vagy saját életünk szempontjából) fenyegetőnek, kockázatosnak észlelünk valamit. Az ugyanis, hogy egy fenyegető tényező mennyire fogadható el a számunkra nem csak valami egyszerűen számszerűsíthető faktor, hanem a legtöbbször nagyon komoly morális kérdéseket is felvet (Roeser 2012), gondoljunk csak a klímaváltozás vagy a migráció témájára. A szakirodalom emellett azt is megjegyzi, hogy a félelmeink gyakran kétértelműek morális értelemben, mivel sokszor főbiákon és előítéleteken alapszanak (Roeser 2012). Jogosan merül tehát fel az a kérdés, hogy mennyiben őszinték (politikai) félelmeink, és mennyiben tanultak vagy megjátszottak? Ebben a dolgozatban ugyanakkor nem tisztem eldönteni, hogy milyen mértékben (morálisan) megalapozott egy félelem, hogy mitől érdemes félni és mitől nem, illetve hogy mennyiben őszinték valaki érzései és mennyiben megjátszottak. Ilyen típusú kiejelentésekre már csak azért sem vállalkoznék, mivel a válaszokról legfeljebb sejtéseim lehetnek, mint valódi (tudományos) meggyőződés.

Receptek konzervativizmusra

Az, hogy mitől lesz valaki konzervatív vagy liberális beállítottságú, már nagyon régre visszamenően foglalkoztatja a tudósokat, így az idők folyamán három fő kutatási irány alakult ki a kérdésre vonatkozóan. A hagyományos megközelítések azt mondják, hogy az ideológiai beállítódások szocializációs folyamatok eredményei, vagyis a család és az iskola kiemelten fontos szerepet játszanak kialakulásukban. A kutatások második iránya a pszichológia területén vizsgálódik, és a konzervativizmust mint

KÖZELKÉP

motivált kogníciót elemzi. Az utolsó, az ideológiák biológiája által fémjelzett irányzat, amely elsősorban a genetika és az agyi korrelátumok vizsgálata által próbálja megérteni a konzervatívok és liberálisok között meghúzódó különbségeket (Szokolcsy 2015). A következő fejezetben az előbbieken felsorolt kutatási irányokat szemléltetem, és igyekszem azokat az elemeket hangsúlyozni, amelyek a konzervatívizmust valamiképpen a félelemhez kötik.

Konzervatív nevelés?

Az ideológiai identitás kutatásának első iránya a politikai szocializáció szerepét hangsúlyozza. Az egyik, ide kapcsolódó erős állítás az, hogy mind a pártidentitás, mind pedig az ideológiai identitás, a családi minták által, generációkon keresztül öröklődik (Alwin – Cohen – Newcomb 1991, Jennings – Niemi 1968, Jennings – Stoker – Bowers 2009). A másik fontos alaptézis, hogy a pártidentitás kialakulásában elsősorban a fiatalkori családi szocializáció játszik szerepet (Boonen 2019, Fitzgerald 2011, Jennings – Stoker – Bowers 2009). A család tehát a politikai értékek legfontosabb közvetítője, így a gyerekeknek a különböző politikai kérdésekben kialakított véleménye hasonló lesz a szülőkéhez. Persze ez egy igen leegyszerűsítő modell, amely közel sem ad teljes körű magyarázatot, az viszont bizonyos, hogy a gyerekek abban az esetben veszik át nagyobb eséllyel a szülők politikai orientációját, ha maga a család is politizált közegnek számít.

A kutatások egy része a különböző nevelési stílusok szerepét vizsgálja az ideológiai identitások kialakulását illetően. Az ideo-affektív polaritás elmélete szerint az ember ideológiai irányultságát meghatározó preferenciák egyértelműen a gyermekori érzelmi élet során alakulnak ki. A gyerekek ún. „személyes forgatókönyveket” sajátítanak el, amelyek a társas helyzetek érzelmi töltéssel rendelkező emlékeit foglalják magukba. Nagyon leegyszerűsítve a folyamatot, a strukturáltabb, büntető nevelés olyan érzelmeket vált ki, mint a harag vagy félelem, amelynek hatására pedig a normatív orientáció és a jobboldali nézőpont válhat hangsúlyossá (Tomkins 1963, 1987). Mindemellett általánosságban az autoriter nevelési mód fontos szerepet játszik a pártidentitás és a politikai értékek átadásában, ezzel szemben a megengedő szerepet felvevő szülők esetében ez az átörökítő hatás sokkal kevésbé jelentkezik.

Az előbbieket megerősítve, egy longitudinális kutatás szerint például a konzervatív/liberális attitűd már óvodás korú gyermekeknél is kimutatható volt, legalábbis a személyiségjegyek szintjén. A liberális gyermekek képesek voltak közeli kapcsolatok kialakítására, emellett reziliensnek és energetikusnak mutatkoztak. Ezzel szemben a konzervatívok bizonytalanok és félősek voltak, könnyedén megsértődtek, gyakran bújtak bele az áldozat szerepébe, és sebezhetőnek is tűntek (Block – Block 2006).

Az előbbi kutatásokkal kapcsolatban több szinten is kritika fogalmazható meg. Felmerül a kérdés, hogy mennyiben lehet reális egy olyan zárt modell, amely azt fel-

KÖZELKÉP

tételezi, hogy a személyiségstruktúra már az iskolás kor előtt kialakul, így az ahhoz kapcsolódó ideológiai predispozíciók is determináltak lesznek, s azokon lényegében komolyabb életesemények sem változtathatnak.

Konzervativizmus mint szükséglet

A különféle szociálpszichológiai/pszichológiai kutatások az ideológiákat egyfajta szükségletként kezelik, amelyek mögött olyan lélektani motivációk bújnak meg, mint amilyen a félelem is.

John T. Jost és munkatársai (2006, 2003a, 2003b) sokat tettek az ideológiai különbségek szociálpszichológiai és politikai pszichológiai feltárásáért. Állításuk szerint alapvető eltérések vannak a konzervatívok és liberálisok/ jobb-és baloldaliak lélektani motivációi között. Josték amellet érvelnek, hogy az egyébként sokak által kritizált, Adorno és szerzőtársai (1950) által felállított jobboldal merevsége (rigidity-of-right) tézis lényegében azóta is megdöntetlen maradt. Az előbbi elmélet pedig nem éppen hízelgő karakterjegyekkel ruházza fel a jobboldalt. A tézis alapján a jobboldaliak gondolkodására inkább jellemző a merevség és zártság, ez pedig hajlamosabbá teszi őket a dogmatizmusra, a kétértelműséggel szembeni intoleranciára, a bizonytalanságkerülésre, emellett a konzervatív ideológia követőinek nagyobb mértékben van szükségük a rendre, a struktúrára, és kevésbé nyitottak az új tapasztalatok irányába. Így a konzervativizmussal azonosulók „elsősorban azért lesznek konzervatívok, mert ez segít a félelem, a szorongás és a bizonytalanság leküzdésében, a változás és a kétértelműség elhárításában, egyúttal segít a csoportok és az egyének közötti egyenlőtlenségek igazoltnak látásában” (Jost et al. 2003a: 340).

A modell szerint tehát a konzervativizmus mögött meghúzódó legfontosabb motivációs tényező maga a félelem, azaz a félelem mintegy tartós és alapvető személyiségsszervező vonás jelenik meg. A konzervativizmus így védekező mechanizmussá válik, amely háromféle motívum által segít a félelem kezelésében. A kognitív motívumokon keresztül a világ mentális leegyszerűsítésével csökkenthető a szorongás, az egzisztenciális motívumok a stabilitás iránti igényt elégítik ki, az ideológiai motívumok pedig elfogadhatóvá teszik a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A fentiekből is adódik, hogy a konzervatívok és a liberálisok két alapvető dimenzióban különböznek egymástól: az egyenlőtlenséghez, valamint társadalmi változásokhoz és hagyományokhoz való hozzáállásukban. A konzervatív értékek elfogadása valamelyest segít az embereknek, hogy biztonságban érezzék magukat a veszélyekkel és bizonytalanságokkal teli világunkban, valamint, hogy magabiztosan és kényelmesen tudjanak kapcsolódni a hasonló gondolkodású egyénekhez (Landau et al. 2004).

Az előbbieket kiegészítvén, bizonyos kutatások azt találták, hogy a konzervatívok kevésbé válaszolnak pozitívan az újszerű ingerekre (Amodio et al. 2007, Oxley

KÖZELKÉP

et al. 2008, Shook – Fazio 2009). Mások pedig szoros összefüggést fedeztek fel a konzervativizmus és az undorra való hajlam között (Inbar – Pizarro – Bloom 2009, Helzer – Pizarro 2011). Ezek szerint a konzervatív érzelmi diszpozíció egyfajta tiszteletet hoz létre a fennálló intézményekkel és társadalmi struktúrával, valamint a szexuális illendőséggel szemben. Mindeközben a liberálisoknak kevésbé van szükségük a struktúrára, nyitottabbak az új tapasztalatokra, emellett kevésbé aggódnak a hagyományos autoritás, (társadalmi és politikai) struktúrák, életmód, valamint a szexuális gyakorlat megkérdőjelezése miatt (Graham et al. 2012). A jobboldaliak tehát összességében jobban kitartanak a „konzervatív meggyőződések” mellett, míg a baloldaliak kevésbé konzisztensek ezen a téren, így gyorsabban változtatják álláspontjaikat. Emiatt a liberálisok érzékenyebbek mutatkoznak az érzelmi hatásokra: például nagyobb mértékben képesek változtatni szakpolitikai meglátásaikat érzelmi befolyásolásra, azaz akár éppen aktuális érzelmeiknek megfelelően is módosíthatják ideológiai álláspontjukat (Pilskin et al. 2014).

Egyes vizsgálatok arra is bizonyítékot találtak, hogy a konzervatívok boldogabbak, mint a liberálisok. A konzervatív boldogság „kulcsa” abban rejlik, hogy a jobboldaliak hajlamosabbak ignorálni a társadalmi egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat, ami pedig csökkenti a szorongást és növeli az önbecsülést, azaz elősegíti a szubjektív jóllét érzését. Ezzel szemben a liberálisok azért boldogtalanabbak, mert ideológiailag kevésbé hajlanak a társadalmi egyenlőtlenségek racionalizálására (Napier – Jost 2008: 565.). Emellett a konzervatívok esetében inkább fennáll az ún. önjavító mechanizmus lehetősége, azaz rájuk inkább jellemző az a tendencia, hogy önmagukat pozitívabban értékelik, mint másokat (Wojcik et al. 2015).

Az előbbi kutatási iránnyal kapcsolatban megfogalmazható legfontosabb kritika az, hogy a pszichológiai vizsgálatokkal a szociokulturális tényezők háttérbe szorultak, és a hangsúly az egyénre helyeződött, miközben a társadalmi kontextus és a strukturális tényezők pedig teljes mértékben elsikkadtak.

A konzervatív gén/agy

Felmerül a kérdés, hogy vajon a politikai orientációk/ ideológiai identitás mennyiben örökölhető. Egyes kutatók a liberális és konzervatív identitást veleszületettnek, fundamentálisnak tekintik a személyiség szempontjából. A biológiai kutatások egyik iránya a neurofiziológia területére összpontosul, amikor is a politikai orientációk agyi korrelátumaira irányulnak a vizsgálatok (Szokolszky 2015). Kanai, Feilden, Firth és Rees (2011) alapvető különbségeket fedezett fel a konzervatívok és liberálisok neurobiológiai struktúrájában. Eredményeik alapján a jobb amygdala – amely elsősorban azért az érzelmi információs folyamatért felel, amely a félelemről és a bizonytalanságról tájékoztat – szignifikánsan nagyobb volt a konzervatívok, mint a liberálisok esetében. Ezzel szemben a liberálisok nagyobb méretű elülső cinguláris

KÖZELKÉP

kéreggel rendelkeznek, amely pedig a kétértelműség, a bizonytalanság és a konfliktusok tolerálásában nyújt segítséget. Ezzel összefüggésben születtek olyan kutatások is, amelyek egyenesen kétféle agy létezéséről beszélnek, a kékről és a pirosról (Schreiber et al. 2013), így mára részben elfogadottá vált az a kijelentés, hogy „funkcionális és anatómiai különbségek léteznek liberálisok és konzervatívok között az agyműködés tekintetében” (Amodio – Jost – Master – Yee 2007: 1247).

A biológiai kutatások másik iránya az ikervizsgálati paradigma keretében vizsgálja a politikai ideológiákat. A személyiségvonásokhoz, szociális viselkedéshez és attitűdhöz (például temperamentum, intelligencia, rizikóállalás, vallásosság) hasonlóan az ideológiákkal kapcsolatban is megállapítást nyert a jelentős örökölhetőségi hányad (Bouchard – McGue 2003). Alford, Funk és Hibbing (2005) azt találta, hogy habár a szocializáció hatása is meghatározó volt a politikai ideológiák kialakulását illetően, a genetika kétszer olyan fontos szerepet játszott benne. Az ideológia tehát a környezeti hatások és a genetikai örökség együttes eredménye.

Az előbbieket cáfolandó, olyan kutatások is léteznek, amelyek éppen az ideológiai identitások változékonysága és ideiglenessége mellett érvelnek. Fernandes és Mandel (2014) például kódolt mondatokkal próbálták liberális és konzervatív identitást kiváltani, más vizsgálatok pedig azt bizonyították, hogy a liberális állásponttal rendelkezők fenyegetés és veszélyek hatására képesek konzervatívként gondolkodni olyan tipikusan megosztó kérdésekben, mint a melegjogok, a halálbüntetés vagy az abortusz (Nail et al. 2009). Egy svéd kísérleti kutatás (Hall – Strandberg – Pärnamets – Lind – Tärning – Johansson 2013) folyamán az információk manipulálásával a résztvevők csaknem 50%-a megváltoztatta eredeti, biztosnak jelzett szavazási szándékát (balról jobbra, illetve jobbról balra). Sőt még a politikai elit, így a Legfelsőbb Bíróság, szintjén is kimutatható a képviselt ideológiával szembemenő döntéshozatal (Wetstein et al. 2009).

Emellett számos egyéb kutatás is bizonyítja, hogy a fenyegetettség érzése konzervatív elmozdulást hoz létre az egyéneknél mind társadalmi szinten, mind pedig a politikai gondolkodásban. Mindezt laboratóriumi (manipulált fenyegetések), és a valódi életből vett példák (terrorista támadások, nagy gazdasági visszaesés) is alátámasztani látszanak (Bonanno – Jost 2006, Echebarria-Echabe – Fernández-Guede 2006, McGregor – Nail – Marigold – Kang 2005, Ullrich – Cohrs 2007, Nail et al. 2009). Például, amikor egy kutatás résztvevőit a 2001. szeptember 11-én bekövetkezett terrortámadásokra emlékeztették, a konzervatív Bush elnök támogatása nagyban megnövekedett a résztvevők között (Landau et al. 2004). Ezzel összhangban, egy másik kutatás szintén Bush elnök és a hadászati kiadások megnövekedett támogatását bizonyította az egy évvel korábbi mintához képest, mind a liberálisok, mind pedig a konzervatívok körében, közvetlenül a terrortámadásokat követően (Nail – McGregor 2009).

Természetesen egyik kutatási irányynak sincsen „igaza”, így eredményeik sem lehetnek kizárólagosak. A tudósok többsége sem azt állítja, hogy az ideológiai orien-

KÖZELKÉP

tációk csak egy tényezőnek lennének köszönhetőek, azonban tény, hogy a hangsúlybeli eltolódások igencsak jelentősek az ebben a fejezetben szemlézett kutatások között. Valószínűleg az eltérő megközelítési módok közti rendszeresebb és módszeresebb párbeszéd sokat segítené a látszólagos ellentmondások feloldásában, és nagyban hozzájárulna az ideológiai identitások különbségeinek teljesebb körű megértéséhez is.

Populista félelem. „Kínálati” megközelítés

A populizmus és félelem kapcsolata egyértelműen kirajzolódik a szakirodalomban. A kutatások ezen iránya elsősorban a (jobboldali) populizmus/szélsőjobboldal érzelmi dimenziójának feltérképezésére vállalkozik, azaz azt mutatja be, hogy mit kínál fel a (populista) politika a választóknak az érzelmek szintjén.

A félelem és fenyegetettség érzése fontos szerepet játszhat a populizmus jelenségének megértésében. Ruth Wodak például arra a megállapításra jutott, hogy a jobboldali populista pártok ereje éppen abban rejlik, hogy sikeresen konstruálják meg és tartják fenn a félelem diskurzusát (Wodak 2015). Wodak szerint a jobboldal eszközként használja fel a társadalomban jelenlévő feszültségeket, és már-már instrumentalizálja a különböző (etnikai/nyelvi/vallási) kisebbségek bűnbakként való felhasználását. A szerző szerint mára a nacionalista és xenofób diskurzus a mindennapjaink részévé vált, így a félelem uralja a közbeszédet. Félni pedig bármitől lehet: a globalizációt vagy klímaváltozást ugyanolyan mértékben észlelhetjük fenyegetésként, mint a hagyományos nemi szerepek megváltozását vagy anyagi helyzetünk romlását.

A jobboldali populizmus érzelmi alapjai így leginkább a félelemben, a harag és neheztelés (ressentiment) érzésében gyökereznek, valamint gazdasági és kulturális bizonytalanságokra vezethetők vissza (Inglehart – Norris 2016, Salmela – von Scheve 2017). A görög populista baloldal ideológiai bázisát vizsgálva Gerodimos szintén úgy találta, hogy a félelem és fenyegetettség jelentette az egyik legerősebb motivációs tényezőt a 2008-as anarchista zavargások idején (Gerodimos 2015).

A populizmus ideológiája termékeny táptalajt talál a posztmodern lét bizonytalanságában. A populisták többsége érzelmi repertoárját alapvetően arra építi, hogy ki jelent veszélyt a választók számára, ki van veszélyben és kiket kell hibáztatnunk mindezt (Bericat 2016: 99). A bizonytalanság állapotáért egyrészt a globalizáció tehető „felelőssé”. A globalizáció maga, egyféle társadalmi törésvonalaként jelenik meg: vannak, akik örömmel fogadják a posztmateriális értékek előtérbe kerülését, míg mások pedig a hagyományos értékek erodálódásától tartanak (Inglehart – Norris 2016).

Az előbbiekhöz szorosan kapcsolódik Grande és Kriesi globalizáció vesztesei tézise (2012). E szerint a gazdasági visszaesés és a megnövekedett munkanélküliség is a populista pártok sikerét szolgálta. A szerzők érvelése azonban ettől összetettebb, szerintük a megnövekedett gazdasági verseny, a kulturális diverzitás és a poli-

KÖZELKÉP

tikai integráció, valamint a globalizáció folyamata megteremtette annak győzteseit és veszteseit. Az utóbbiak esetében fontos, hogyan befolyásolta a globalizáció a veszélyérzetet és a különböző típusú sérelmek szubjektív tapasztalatát. A vesztesek ugyanis egyszerre érznek gazdasági bizonytalanságot, fenyegetést az eltérő kulturális háttérrel rendelkező csoportok irányából, valamint a nemzeti autonómiai elvesztését. Ezt kiegészítve Eatwell és Goodwin (2018) azt mutatták meg, hogy mennyire komplex ezeknek a sérelmeknek az érzelmi háttere: szerintük ugyanis a populisták sikere elsősorban a bizalmatlanságra (distrust) és deprivációra (deprivation) támaszkodik, amelyek kéz a kézben jártak olyan folyamatokkal, amelyek leginkább romboltak (destruction), és a választók elvesztését eredményezték (dealignment).

Flecker és kollégái (2007) két olyan érzelmi klasztert azonosítottak, amely a jobboldali radikalizmust/populizmust táplálja. Az egyik a harag és a resentment, a másik pedig a bizonytalanság érzése, valamint a félelem a deklasszáldástól/ lecsúszástól. Ettől kicsit eltérő megközelítésben, a félelem, a szorongás, a nosztalgia és a düh azok az érzelmek, amelyek tipikusan a populizmushoz kötődnek. Közös jellemzőjük, hogy mindegyik rendelkezik egyfajta bizonytalanság faktorral. Ez talán a nosztalgia és a düh esetében kevésbé egyértelmű. A nosztalgia legfontosabb karakterjegye, hogy a múltban találjuk meg azt a biztonságot és stabilitást, amely a jelenből kiveszett (Kenny 2017). A dühnek szintén van egy bizonytalansági faktorja, amely elsősorban abból adódik, hogy az egyén sebezhetőnek érzi magát a világ komplexitásával szemben (Salmela – Von Scheve 2017, 2018).

Konszenzusos kiindulópontnak számít, hogy a veszélyérzet és a sérülékenység érzése mind a bal, mind pedig a jobboldali populizmus esetében fontos szerepet játszik, mondhatni a politikai folyamatok forrását jelenti. Az ezek után bekövetkező érzelmi mechanizmusok és az ezen alapuló motivációs technikák azok, amelyek lényegi különbséget eredményeznek jobb-és baloldalon (Salmela – Von Scheve 2017).

A populista pártok támogatottsága elsősorban azok körében magas, akiket „hátahagytak” azaz akik félelmet és bizonytalanságot tapasztalnak identitásukkal és sokszor egész életükkel kapcsolatban, elidegenedést és társadalmi kapcsolataik megbomlását élik át, és akik csalódottságot és bizalmatlanságot érznek a politika és a demokrácia működését illetően. A baloldali populista pártok leginkább a neoliberais ideológiákat és a különböző szupranacionális intézményeket szokták hibáztatni (Nemzetközi Valutaalap vagy az Európai Unió), mivel ezek szerintük olyan politikákat támogatnak, amelyek növelik az igazságtalanságot, az egyenlőtlenségeket és a bizonytalanságot. Mindez leginkább a harag és a felháborodás érzetét kelti a választókban, amely elsősorban morális talajon nyugszik. Ezzel szemben a jobboldal a menekülteket, bevándorlókat, munkanélkülieket és az etnikai, vallási és szexuális kisebbségeket, valamint a kulturális elitet támadja. Az így felszínre hozott érzelmek szintén az immorális és nem megfelelő viselkedés elutasításán nyugszanak, azonban a szerzők szerint egyfajta elfojtott szégyenérzet is fűti őket, mivel a célpontok ebben az esetben a „bizonytalan én”, a megkérdőjelezett identitás ellenségei (Salmela – Von

KÖZELKÉP

Scheve 2017, 2018). A gazdasági válság idején például a görög Arany Hajnal a korrump politikai elitet, a bevándorlást és a multikulturalizmust hibáztatta, a válságot pedig a nemzet megaláztatásaként interpretálta. Ezzel szemben a helyi indignation mozgalom és a baloldali radikális SYRIZA a válságot a kapitalizmus strukturális működési hibájaként értelmezte, a megoldásként kínált megszorítási politikákat pedig morálisan felháborítótnak tartotta, mivel megannyi görögöt taszítottak szegénységbe és kilátástalan élethelyzetbe (Sotirakopoulos – Sotiropoulos 2013, Davou – Demertzis 2013).

A baloldali populista mozgalmak és pártok azokban az országokban tudtak sikerebbek lenni, amelyeket a gazdasági válság mélyebben érintett. Mivel a társadalom nagy része megtapasztalta a megszorítások nehézségeit, ez igazából felmentette őket az alól, hogy esetleg önmagukat is hibáztassák a munkájuk elvesztéséért vagy a kialakult szituációért, így sokkal inkább úgy élték meg a helyzetüket, mint akiket megszegyenítettek és kisémmiztek (Simiti 2016). Ellenben azon országokban, amelyeket a gazdasági válság enyhébben érintett, annak hatásaival inkább egyéni szinten, saját sebezhetőségük tudatában néztek szembe az emberek. Ez pedig sokszor azt hozta magával, hogy jobban elfogadták, esetleg saját maguk is felelősek a kialakult rossz helyzetért. A jobboldali populisták ezt a félelmes szegényérzetet alakítják át haraggá, resentment-té, és egy a „Másik” irányába érzett általános gyűlöletté. Ezzel szemben a baloldaliak inkább közösen viselt teherként interpretálják ezeket a negatív érzéseket és a szegényt, amelyeket egyébként szintúgy a „Másik” irányába fordított dühé és haraggá transzformálnak, de közben olyan pozitív érzelmekkel is, mint például büszkeség, öröm vagy remény, amelyek pedig később bizonyos polgári jogi és identitáspolitikai mozgalmak alapjává válhatnak (Salmela – Von Scheve 2017).

Habár a félelem nem csak a jobboldali populista pártok esetében játszik meghatározó szerepet, jól mutatja a tudományos érdeklődés „jobbra tolódását”, hogy a liberális félelmek bemutatására vállalkozó művek egyik legeklektantsabb példáját éppen a tudományon kívül találjuk: Ben Shapiro, konzervatív amerikai író az amerikai baloldal ellen emel hangot könyvében. Szerinte ugyanis a liberálisok szándékosan játsszák ki a félelem kártyát, és mindenkit megbélyegeznek, aki nem ért egyet az általuk képviselt nézetekkel. A szerző több típusát is megkülönbözteti a megfélemlítésnek, így beszél például a rasszista és a szexista billogról, illetve az ún. „zöld fenyegetésekről”. Shapiro szerint a liberálisok mindent megtesznek annak érdekében, hogy démonizálják a konzervatív ideológia képviselőit, s eközben pedig a tolerancia híveként hivatkoznak magukra (Shapiro 2013).

Judit Shklar (1998) a liberalizmus korlátairól írott híres esszéjében szintén arról értekezik, hogy a társadalmi szinten jelen lévő, szisztematikus félelmek azok, amelyek felkeltik a vágyat az intézményesített kegyetlenség és elnyomás iránt, így a liberalizmust valójában a legnagyobb gonosz elkerülése motiválja, vagyis a kegyetlenség és a félelem válnak a liberális politika legfontosabb mozgatórugóivá.

KÖZELKÉP

A félelem és az ideológiák kapcsolatát boncolgatva, a fentebbi két fejezet jól bizonyította, hogy a félelem érzését a szakirodalom elsősorban a jobboldalhoz és a konzervativizmushoz köti. A kutatások eloszlása nem azért aránytalan, mivel nem akartam több baloldalhoz/ liberalizmushoz kötődő tanulmányt felvonultatni, hanem azért, mivel nem igazán tudtam. Ez részben annak is köszönhető, hogy a konzervativizmus és a jobboldal egyértelműen a rossz zsarú szerepét kapta az elmúlt pár évtizedben és sok esetben a fasizmussal, rasszizmussal, homofóbiával és előítéletességgel vált egyenlővé. Ezek után nem véletlen, hogy egy olyan negatív számító érzelmis, mint a félelem, szinte automatikusan a jobboldal terepére került.

Specifikus politikai félelmek

Evidensnek tűnhet az az állítás, miszerint különböző típusú félelmeink mindennapi életünk részét képezik. Számos félelemtípus létezik, kezdve a születést kísérő és a halállal kapcsolatos szorongásoktól egészen a tárgyuk szerint osztályozott félelmekig, így például retteghetünk a pókoktól, a sötétségtől, a magasságtól, a fulladástól vagy az idegenektől is, és a sor a végtelenségig folytatható lenne. E kutatás szempontjából az válik fontos kérdéssé, hogy mely félelmek tekinthetők politikai szempontból is relevánsnak.

Goodwin (2001) amellett érvel, hogy egyes érzelmek nagyobb mértékben konstruáltak, mint mások, létrejövetelük intenzívebb kognitív folyamatokat von magába, és mindez különösen igaz azokra az érzésekre, amelyek a politikai napirend részét képezik. Az az ijedelem, amit akkor érzünk, amikor egy ismeretlen alak tűnik elő a sötétből, nehezen hasonlítható össze azzal az érzéssel, amelyet a klímavészhelyzet kapcsán élünk át vagy azzal, amit az erőszakos rendőri visszaélések során tapasztalhatunk meg. A politikához kötődő félelmek tehát morális intuíciókon, egyéni- és társadalmi kötelezettségeken és jogokon, valamint olyan várt következményeken nyugszanak, amelyek történelmileg és kulturálisan is meghatározottak.

A fentiek mellett fontos felhívni a figyelmet érzelmeink kollektív jellegére. A félelem nem egyszerűen egyéni érzelem vagy olyan személyes ügy, amely visszaszorul a magánélet szférájába, hanem csoportszinten is láthatóvá válik. Érzelmeinket így olyan építőelemeknek vagy „alapköveknek” (microfoundations) is képzelhetjük, amelyeken bonyolultabb társadalmi folyamatok és eredmények nyugszanak (Jaspers 2007). A félelem tehát olyan társadalmi tényező, amely kiemelkedően fontos szerepet játszott/játszik az emberi közösségek kialakulásában és fenntartásában. Az előbbi funkció a késő modernitásban pedig mindinkább felerősödött, így az egyéneket manapság a társulások létrehozásában elsősorban a külvilágtól való félelem motiválja, nem pedig céljaik megvalósítását remélik a közösségtől (Sík 2019).

A következő fejezetben két olyan specifikus morális és egyben politikai félelem bemutatására vállalkozom, amelyek aktuálpolitikai szempontból is relevánsnak te-

KÖZELKÉP

kinthetők. A bevándorlás elutasítását, a migráció témájának középpontba helyezését, és a migrációs félelmek politikai agendára tűzését (illetve ott tartását) hagyományosan a (szélső)jobboldalhoz kapcsolja a szakirodalom (Wodak 2015, Rydgren 2017, Tsoukala 2008, Norris-Inglehart 2017, Mudde 2019). A baloldalhoz viszonyítva a jobboldali szavazók gyakrabban vannak negatív véleménnyel a bevándorlókról, és ezek az attitűdök kimondottan hangsúlyosak a szélsőjobboldal szavazói között (Ford et al. 2012, Jost et al. 2003, Van Assche et al. 2019). A klímafélelmeket illetően pedig, míg a (progresszív) baloldaloldal a klímaszorongást ésszerű válasznak látja egy a létezésünket fenyegető vészhelyzetre, amely a Földet gyakorlatilag az apokaliptiszis peremére sodorta (Greer 2016) addig a jobboldaliak inkább egy eltúlzott, hibás és sokakat megtévesztő pszichológiai reakciónak tartják azt (McCright – Dunlap 2010, 2011, 2016). Emellett a kutatások többsége azt bizonyítja, hogy a jobboldali orientációjú emberek kevésbé aggódnak a klímaváltozás miatt, szkeptikusabbak, és kevésbé vevők a klímaváltozásról szóló üzenetekre, emellett nagyobb eséllyel találunk köztük klímaváltozást tagadókat is (McCright – Dunlap 2010, Leiserowitz et al. 2012, Whitmarsh 2011). Most pedig lássuk részletesebben is az előző két félelem-típust.

Migráció mint félelemforrás

A migrációs félelmek a politikai szempontból is releváns, csoportszinten (is) megjelenő félelmeknek kitűnő példáját nyújtják. A migráció veszélyként való kezelése bizonyos értelemben egyfajta konstrukciós mechanizmusnak is tekinthető, amelyet az adott történelmi, társadalmi és politikai kontextus határoz meg (Tsoukala 2008, Chebel D'Appolonia 2012, Fekete 2009). A migráció és a bevándorlás folyamatának biztonságiasítása (securatization) a hidegháború óta hatalmas mértéket öltött mind az akadémiai irodalomban, mind pedig a közbeszédben (Aldén – Hammersted 2014), és 2001. szeptember 11-ét követően pedig még hangsúlyosabbá vált (Kinnvall 2013). Mindez összekapcsolható a biztonság fogalmának kibővülésével, amelynek során egy olyan szociológiai megközelítés került előtérbe, amely magába vonja a kultúra és identitás terminusát is (Leonard 2010), így sokszor maga az identitás válik a biztonságiasítás legfontosabb tárgyává. Az identitás fogalmának biztonságiasítása vezetett tehát odáig, hogy a bevándorlókat és a menekülteket is biztonsági fenyegetésként kezdték el kezelni, akik valós veszélyt jelentenek a fogadó közösségre nézve (Hammerstad 2014: 267-268). Buzan és szerzőtársai (2009) arra hívják fel a figyelmet, hogy a biztonságiasítás diskurzusa akár olyan mértékben is intézményesített lehet, hogy a fenyegetés tárgyának nem is nagyon kell jelen lennie hozzá.

A félelem politikája számos esetben az egyes kormányok és politikai pártok migrációs politikáján alapszik (Fekete 2009). Jelenleg ugyanis a bevándorló fogalma sok mindenki számára magába sűríti mindazon külső és belső veszélyeket, amelyek

KÖZELKÉP

fenyegetést jelenthetnek egy ország vagy egy állam alapértékeire. Ebben a kontextusban a bevándorló jelenléte mindig valamiféle belső zűrzavarra, rendellenességre figyelmeztet (Bigo 2002: 63). Ellentétben Georg Simmel idegenjével, az (illegális) bevándorló már nem az a vándor, aki ma jön, és holnap már tovább is áll, hanem sokkal inkább az a személy, aki ma érkezik, és holnapra is itt marad (Simmelt idézi Bigo 2002: 64). A bevándorlók tehát „hibrid idegenek”, akiket a különböző lokális/globális faktorok, a személyes tapasztalat és a média konstruál meg.

A migráció kérdése azért is válhatott ilyen jelentős (politikai) témává, mivel egyszerre többféle társadalmi probléma hordozójaként prezentálható. Egyrészt szocioökonómiai szempontból a bevándorlást sok esetben a munkanélküliség növekedésével, a jóléti állam válságával és a környezet romlásával párosítjuk. A bizonytalanság érzete gyakran táplálja a kirekesztés ideológiáját: azokban az időkben, amikor a források amúgy is oly szűkösek, semmi sem garantálhatja, hogy a bevándorlók nem a többségi társadalom kárára használják fel a jóléti állam segítségét (Flecker et al. 2007: 57). Másrészt a migráció kapcsán olyan biztonsági problémákra asszociálhatunk, mint a mindennapokat érintő bűncselekmények, a szervezett bűnözés vagy a terrorizmus. Harmadrészt a bevándorlók sokak szemében identitáspolitikai szempontból is félelmet kelthetnek, hiszen fenyegetést jelenthetnek a demográfiai egyensúly és az európai hagyományok, értékek tekintetében. Összességében azt mondhatjuk, hogy a migráció egyfajta súlyosbító tényezővé vált a jelenkori társadalmi problémákat illetően (Tsoukala 2005).

Az előbbivel cseng össze egyébként az ún. népességcsere fogalma (replacement theory) is, amely igen népszerű hivatkozási alappá vált a konzervatívak körében. Pierre és Alexandra Rostan 2019-es tanulmánya szerint például mérsékelt bevándorlási trendek mellett is csak idő kérdése mikor válik a muszlim lakosság európai többséggé. Ciprus után ez Svédországban fog először bekövetkezni (2125-ben, mérsékelt bevándorlás mellett). Őket követi majd Franciaország, Belgium és Bulgária. Az elmélet lényege emellett az, hogy elsősorban a baloldali liberális pártok válnak majd a tömeges bevándorlás győzteseivé, mivel a muszlim közösség elsősorban ezeket a politikai szervezeteket támogatja majd szavazataival.

A migrációs félelmek összességében tehát olyan összetett félelmek, amelyek életünk több dimenzióját is érinthetik. Az integrált fenyegetettség elmélete (integrated threat theory) (Stephan – Stephan 1996) erre a komplexitásra igyekszik reagálni, és a félelmek 3 típusát különbözteti meg, majd ezek összhatásaként próbálja értelmezni az idegenekkel szembeni sztereotípiák kialakulásának folyamatát. Az előbbieken alapján beszélhetünk „realisztikus félelmekről”, amelyek esetében a saját csoport (ingroup) saját létezését vagy létfenntartását érzi veszélyeztetve a külső csoport (outgroup) által (politikai vagy gazdasági szinten megjelenő félelmek). Ezzel szemben az ún. szimbolikus félelmek rendszere legegyszerűbben azzal a félmondatlal foglalható össze, hogy a „bevándorlók az életmódunkat, kultúránkat veszélyeztetik”. Ide tartoznak tehát a különféle morális megfontolások, hiedelemvilág, attitűdök,

KÖZELKÉP

és mindazon értékek, amelyeket a saját csoport magáénak vall. Végül, de nem utolsósorban a csoportközi szorongás (intergroup anxiety) azokat a feszültségeket és frusztrációkat foglalja magában, amelyek a külső csoport tagjaival történő interakció során keletkeznek.

Felmerül a kérdés, hogy a migrációs félelmek mennyiben morális félelmek. Egy részről a maga a biztonság fogalmának kialakítása sem neutrális, hanem sokkal inkább morális folyamat, amely nagyon kemény erkölcsi következményekkel járhat. Másrészt a migrációhoz kapcsolódó szimbolikus félelmek rendszere magába foglal számos morális megfontolást is. Harmadrészt a migrációs félelmek főbiákkal és előítéletekkel is összekapcsolódnak. Martha Nussbaum (2013) például az *Új vallási intolerancia* című munkájában a nyugati világ iszlamizációját, pontosabban az ahhoz kapcsolódó politikai félelmeket elemzi, és felhívja a figyelmet azok ambivalens természetére. Az író szisztematikusan szedi szét az ún. burkaviselési tilalom elleni érveket, a végén pedig arra jut, hogy nem is elsősorban az a baj, hogy ezek az érvek ne lennének konzervensek vagy logikusak, hanem hogy egész egyszerűen nem tesznek eleget az általános emberszeretet normáinak. Emellett az előző fejezetben már tárgyalt morális alapok elméletéhez visszanyúlva, a bevándorlás pozitív színben való feltüntetése azért is inkább a liberálisok sajátja, mivel az a gondoskodás dimenzióját vonja magába: egy menekült gyermek képe persze mindenkiben sajnálatot kelthet, de sokkal inkább mozgósítja a baloldalt, mint a jobboldalt. Ez nem jelenti azt, hogy a konzervatívok nem törődnek másokkal, inkább azt mondhatjuk, hogy liberálisok ebben a dimenzióban inkább univerzálisan gondolkodnak, míg a konzervatívok pedig lokálisan. Ők inkább azokról gondoskodnak, akik képesek magukat feláldozni a csoportért, azaz akik ténylegesen a csoport részét képezik.

Klímaszorongás

A klímaváltozás világszerte aggasztó témává nőtte ki magát, elsősorban a fiatalabb generáció körében. Az Egészségügyi Világszervezet a klímaváltozást az emberi egészséget veszélyeztető legnagyobb globális kihívásnak minősítette a 21. században (Costello et al. 2009:1693). Egy nemzetközi kérdőíves kutatás, amelyet világszerte 16 ország 19 városában végeztek el a Fridays For Future aktivistái körében, azt találta, hogy a tüntetők többsége tapasztalt már frusztrációt, haragot és szorongást a klímaváltozást illetően (de Moor et al. 2020:4). Egy a Lancet Planetary Health folyóiratban, a közelmúltban publikált kutatás szerint pedig a 16 és 25 év közötti fiatalok mintegy 60 százaléka nagyon vagy rendkívüli módon aggódik a globális klímaváltozás várható következményei miatt, 45 százalékuk pedig azt vallja, hogy ez az érzés erősen befolyásolja mindennapjait is. Emellett a kutatásban résztvevők háromnegyede félelmetesnek találja a jövőt, a fiatalok 56 százaléka szerint pedig az emberiség halálra van ítélve (Marks – Hickman 2021). A klímaszorongás tehát nagyobb mértékben érinti a fiatalokat, emellett azokat, akik ténylegesen a klímaválto-

KÖZELKÉP

zás által okozott természeti katasztrófát/ romlást tapasztalnak meg, valamint jobban érzékelhető a klímaváltozással foglalkozó szakértők és aktivisták körében (Dodds 2020).

A klímaváltozás pszichoanalitikus modellje szerint kétféle klímaszorongás jöhet létre: egyrészt az apokaliptikus félelmek szintjén (halálfélelem, kihalás, megsemmisülés), másrészt pedig a komplex érzelmek szintjén, amelyek a veszteség, a szegény, a gyász és a tehetetlenség körül összpontosulnak (Dodds 2020). A klímaszorongást tehát egy olyan jelenségként is értelmezhetjük, amelynek többféle érzelmi összetevője van: így például a gyász (gondoljunk csak bizonyos fajok kihalására), mások egyféle traumaként élik meg a klímaváltozást. A klímaszorongás (legalábbis egy része) félelemmé alakulhat át, amikor konkretizálják annak tárgyát (a fajok kihalásától tartok). Általában a düh és felháborodás is felbukkan, amely segíthet az egyénnek felülkerekedni a tehetetlenség érzésén. Végül az alkalmatlanság, a szegény és bűnösség érzése is megjelenik, amikor az egyén úgy érzi, nem tesz eleget a klímakatasztrófa megakadályozása érdekében (Pikhala 2019). Az előbbiek alapján tehát beszélhetünk ökomelankóliáról (Lertzman 2015), klímagyászról (Bristow 2019), ökotraumáról és poszttraumás öko-stressz zavarról (PTESD) (Pikhala 2020, Robinson 2018, White 2015, Woodbury 2019), illetve öko-gyászról (Attanasio 2020, Gordon – Radford – Simpson 2019) és solastalgia-ról (Albrecht 2005). Néhányan a klímaszorongást mint félelmet (Charlson 2019, McQueen 2018) értelmezik, mivel úgy gondolják, hogy annak oka nem az elmében keresendő, hanem inkább természetes és reális válasz egy, a világban megjelenő krízisre (Buzzell – Chalquist 2019).

A különböző definíciós kísérletek halmazában, az viszonylag hamar egyértelművé válik, hogy klímaszorongás igen erőteljes morális tartalommal bír. A klímaszorongás egyfajta világvége hangulatot teremt, úgy is fogalmazhatnánk, hogy az általános „világvége-félelmünk” egy új formája. Annyiban azonban nagy különbség van a régi és új kor apokalipszise között, hogy a világvége most nem isteni csapásként érkezik meg, hanem mi magunk vagyunk az okozói. Emiatt pedig ténylegesen több az okunk a szorongásra, de egyben mozgásterünk is sokkal nagyobbá válik (Eszik 2019).

Az is világgossá válik, hogy bár a klímaváltozás ügye látszólag a reáltudományok témakörébe esik, a kérdés megítélése sokszor politikai, ideológiai vagy pszichológiai okok mentén determinált (Bertram 2022). Az is érdekes kérdés, hogy miért váltak ennyire polarizálttá a nyugati társadalmak a klímaváltozást illetően is, miközben viszonylagos konszenzus uralkodott még a 80-as évek végén és a 90-es évek elején is a témában – habár az embereknek nem volt róla sok információjuk (Capstick et al. 2014). Ha magyarázatot keresünk a politikai attitűdökhöz, ideológiákhoz vagy a pártokhoz kell fordulnunk. Mivel az emberek elsősorban azt nézik a bonyolultabb kérdések kapcsán, hogy ideológiájuk vagy pártjuk mit mond az adott kérdéskörrel, így nem meglepő, hogy a klímaváltozás is egy olyan téma, amelynek komplexitása miatt, az egyénnek könnyebb, ha pártja vagy világnézete nyújt valamilyen támpontot (Bertram 2022). A klímaváltozás és klímaszorongás tehát társadalmi konstruk-

KÖZELKÉP

ció eredménye is (Pettenger 2007, Stehr – Storch 1995), azaz a különböző politikai ideológiák ütközésének homlokterében található (Giddens 2009, McCright – Dunlap 2010). Így míg a klímaszorongás hagyományosan a baloldaltól sájtja, addig a klímatagadás a jobboldal egyik meghatározójává vált.

A klímatagadás az utóbbi években a politikai pszichológiai szakirodalom sokat kutatótt kérdése, amely három pszichológiai konstrukttal, illetve elmélettel kapcsolta össze a klímaváltozás tagadását. Az első ilyen a szociálisdominancia-orientáció (SDO) (Pratto et al. 1994). A második konstrukttum a jobboldali tekintélyelvűség skálája (Altemeyer 1991) (RWA), a harmadik pedig rendszerigazoló elmélet (SJT-Jost-Banaji 1994). Egyértelmű konszenzus azonban csak az SDO és a klímatagadás között van (Haikkinen – Akrami 2014). A magas SDO szinttel rendelkező egyének ugyanis elméletben elutasítják a kurrens társadalmi gyakorlatok megváltoztatására irányuló kezdeményezéseket, még akkor is, ha azok negatív hatással vannak környezetükre. A klímatagadás korrelál tehát az SDO-val (szociális dominancia orientáció), emellett olyan szociokulturális attitűdökkel, mint az antifeminizmus, bevándorlás-ellenesség, multikulturalizmus-ellenesség, valamint a közszolgáltatásokkal és médiával szembeni bizalmatlanság (Jylhä– Strimling – Rydgren 2020).

A jobboldalon belül a szélsőjobboldali pártokra különösképpen jellemző az, hogy elutasítják a klímaváltozás tényét (Jylhä – Strimling – Rydgren 2020). Ugyanakkor a legtöbb európai jobboldali (populista) párt nem tagadja a klímaváltozást, hanem inkább marginalizálja a témát annak érdekében, hogy a bevándorlást és a határelőlenőrzést állítsa a középpontba (Jeffries 2017: 469). Egyes európai pártok összekötik a környezetvédelmet a bevándorlás elutasításával, valamint a nacionalista alapú energiatfüggetlenség támogatása is tipikus jellemzőjük. A nemzettel szerves egységben létező természet és az önellátás idealizálása szintűgy része az európai populista jobboldal narratívájának, de ez kevésbé hangsúlyos elem (Forchtner 2019). A klímaváltozás működésében ugyanakkor sokszor a nemzeti szuverenitás fenyegetését látják. Matthew Lockwood (2018) különbséget tesz a jobboldali populisták éghajlatváltozással kapcsolatos szkepticismusának strukturális és ideológiai magyarázatai között. A strukturális indoklás szerint a környezetvédelmi politikák az ipari szerkezetváltással veszélyeztetik a jobboldali populizmus szavazói bázisát képező férfi munkásosztály egzisztenciáját. Az ideológiai indoklás pedig azt mondja, hogy a populisták a környezetvédelmet liberális, kozmopolita koncepciónak tekintik.

Végül pedig azt is érdemes tisztázni, hogy egyébként a zöld eszme mind a jobboldal mind pedig a baloldalhoz kapcsolható elméleti alapon. A baloldalhoz a kizsákmányolás és az elidegenedés koncepciói kötik, amelyek a zöldpolitika esetében nem a munkásosztály, hanem a természet, az emberi közösségek egészében mutatkoznak meg. Az autonómia és a hagyományos politikai intézmények szerepének megkérdőjelezése, valamint az emancipációs küzdelmek támogatása a liberalizmushoz kapcsolódó elemek. A természetes és az épített környezet eredeti formája, a hagyományos emberi közösségek védelme pedig olyan építőkövek, amelyekkel a konzervatív

KÖZELKÉP

pozícióból lehet azonosulni (Mikecz 2022). Roger Scruton (2018) például egyenesen azt állítja, hogy a zöld gondolat természetes helye a jobboldalon található. A környezetvédelem ugyanis elsősorban morális kérdés, így a megoldást nem a rugalmatlan (gazdasági) túlszabályozásokban kellene keresni, hanem sokkal inkább az otthon szeretetére (oikofilia) kellene építeni. Ez a fogalom ugyanis természetes módon vonja magába a környezetünk esztétikáját és hagyományaink ápolásának fontosságát is. Végül, ha az előző fejezetben tárgyalt morális alapokat ismételten szemügyre vesszük, akkor azt találjuk, hogy a klímaváltozás és a természet romlása leginkább a tisztaság dimenziójához kötődik. Az a felvetés pedig, hogy az industrializmus, a kapitalizmus, a közlekedés nem csak fizikai értelemben szennyezik világunkat, hanem morális értelemben is, hiszen általuk a környezeti értékek, és az emberi létezés természetes formája is degradálódik, éppúgy hívószó lehet a jobboldaliak, mint ahogyan a baloldaliak számára is.

Diszkusszió. Félelmek Magyarországon

A magyar politikai félelmeket vizsgálva, nem mehetünk el amellett a tény mellett, hogy a magyar kormányzó jobboldal 2010 óta olyan intézményi és tartalmi változások irányába mozdult el, amelyek az ellenség-és konfliktusgenerálásnak kedveznek (Böcskei 2019). A rendszerváltást követően az ellenségképzés valamilyen szinten valamennyi politikai párt sajátjává vált, azonban csak a Fidesz vezette keresztény-nemzeti jobboldalnak sikerült az, hogy erős öndefiníciójánál fogva uralja a hazai közbeszédet és egyben ellenzéke identitását (Antal 2016). A Fidesz identitásépítése a 2002-es választási vereség után startolt el. Ezt követően a kormánypárt az általa összefogott táborot mindinkább a nemzeti oldalként aposztrofálta, és elhatárolta magát a kormányon lévő „balliberális/kommunista” pártoktól, valamint kísérletet tett a nemzet fogalmának kisajátítására is (Antal 2016).

Az előbbieket egyik következménye az a végletesen polarizált társadalmi diskurzus, amely nagyban megnehezíti a társadalmi csoportok közötti kommunikációt. Az évtized végére a legtöbb fontos kérdés megítélésében, legyen az a bevándorlás, a korrupció, a politikai szereplők, a külföldi szervezetekről és civil szereplőkről való vélekedés, a politikai intézményekbe vetett bizalom, vagy a jövőről alkotott elképzelés, elsősorban a politikai szimpátia határozza meg az állampolgárok véleményét (Gerő – Mikola 2020, Janky 2020, Kmetty 2018, Susánszky et al. 2021).

Sík Endre és Gerő Márton egyik 2022-es tanulmányukban azt a folyamatot igyekeznek feltárni, hogy milyen szerepet játszottak a különböző “veszély-percepciók” a Fidesz választási blokkjának kialakulásában. A szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a ténynek, hogy az ellenzéki és kormánypárti szavazók teljesen máshogy érzékelik a különböző veszélyeket. A szerzőpáros a kérdőívekben olyan válaszlehetőségeket kínált fel, amelyek fontos részét alkották a politikai diskurzus-

KÖZELKÉP

nak (például bevándorlás és szuverenitásvesztés, democráciadeficit és korrupció) 2017 és 2021 között (Szabó – Gerő 2022). Az általános következtetés a vártaknak megfelelően az volt, hogy a Fidesz-pártiak és a baloldali/liberális ellenzék mástól félnék és ezek miatt másokat okolnak, miközben a politikától távolabb állók a két pólus között helyezkednek el. A Fidesz–KDNP szavazóinak félelmei és ellenségeképe visszatükrözi a MPG üzeneteit. A Fidesz-szavazók nem féltik a demokráciát és nem tartanak a korrupciótól, ezzel szemben a migráció, az idegen hatalmak és „Brüsszel”, a liberálisok és Gyurcsány komoly veszélyt jelentenek a szemükben. A baloldali-liberális a Fidesz-világ inverze: fő félelmük a demokrácia lebontása és a korrupció, ám sok ponton az együttthatók ereje kisebb a Fidesz-pártiakéhoz képest, ami azzal magyarázható, hogy őket nem mozgósította egy ellen-MPG. A pártnélküliek (köztük a Jobbikosok) lényegében a baloldali-liberálisokhoz hasonlóan, de – nem meglepő módon – hozzájuk képest is gondolkodásuk által kevésbé erősen meghatározva vélekednek az őket körülvevő világról.

Mint láttuk, a migrációs félelmeknek elvitathatatlan szerepe volt a Fidesz-világ megteremtésében, míg a klímaváltozás érzelmvilága kevésbé politizált téma. Most pedig vizsgáljuk meg részletesen, hogyan működtek a fent részletezett folyamatok a két félelemtípus esetében.

Migrációs félelmek

A migrációs válság mind a belpolitikában, mind pedig a nemzetközi kapcsolatok és az EU szintjén is új helyzetet teremtett, így remek lehetőséget kínált Orbán Viktor-nak, hogy a politikai agendára emelje és hosszú ideig ott is tartsa a témát. A kormány 2015-től kezdve mindent a migrációs kártyára tett fel, és egy olyan képet igyekezett formálni Magyarországról, amely a keresztény Európa védelmezőjeként, és a muszlim invázió legfontosabb ellenlábasaként írta le az országot (Bíró-Nagy 2018). A bevándorlásról kialakult hazai biztonsági diskurzust elemezve három, egymással összefüggő témakör festhető fel: (1) a bevándorlók demográfiai veszélyként való beállítása, (2) xenofóbia felkorbácsolása (3) a civilizációk összecsapásának motívuma és a nemzeti identitás megőrzése (Rákos 2022). Mindeközben az idegenellenesség természete is megváltozott: a menedékkérő képében kézzelfoghatóvá és jelenidejűvé vált a fenyegetés (Juhász et al. 2017), emellett összemosódott a „menekült”, „gazdasági bevándorló”, illegális migráns és terrorista kategória (Bocskor 2018).

A Tárki (2016) mérése szerint 2016-ra 12 százalékkal nőtt az idegenellenesség Magyarországon, amely 1992-től (a kutatás kezdete) a legmagasabb érték (53 százalék). Ezt kiegészítve a Pew Research Center 2016-os felmérése alapján a magyar társadalom általánosságban negatívabb véleménnyel volt a kisebbségekről, mint a többi európai ország, emellett a muszlimok elutasíttottsága magasabb volt a romákénál is. A migráció negatív társadalmi megítélését bizonyítja a bevándorlásról

KÖZELKÉP

a 2017 októberében készített Special Eurobarometer-kutatás is, amely az adatok alapján azt vizsgálta, hogy a bevándorlásra elsősorban problémaként vagy lehetőségként tekintenek-e az uniós állampolgárok (Európai Bizottság 2018: 58). Magyarországon a válaszadók 63 százaléka látta elsősorban problémának a migrációt, ami az egész Európai Unióban a legmagasabb arány volt. (Magyarországon kívül csak Máltán és Görögországban volt hasonlóan magas a migrációt elutasítók aránya, de ezek az országok akkoriban ténylegesen a válság frontvonalában voltak.) Az előbbi kemény adatok kiegészítéseképpen fontos adalék, hogy nemcsak 2015-ben, de már 2002-ben is azt gondolta a magyarok többsége, hogy bevándorlók megjelenésével rosszabb helylé válik az ország, így az igazi változást a mérsékelt vélemények háttérbe szorulása és a teljes elutasítás erősödése jelentette (Barna – Koltai 2018). Erős Ferenc (2019) szociálpszichológiai jellemzőkkel (is) magyarázza ezt a féle receptivitást. A xenofóbia ugyanis szoros összefüggést mutat a nemzeti sérelmekkel és az áldozati szereppel, amelyek a magyar nemzeti önkép meghatározó elemei. A globális szemlélet hiánya, a kulturális másság jelentésnélkülisége pedig felerősíti a bűnbak-képzés folyamatát, amely együtt jár a másság rasszizálásával (Feischmidt 2016).

A bevándorlással kapcsolatban, a Policy Solutions kutatói (2018) megjegyzik, hogy az Orbán kormány egyik "legfontosabb sikere" az volt, hogy a 2018-ban egy valódi félelem-kampányt bonyolított le, amely által elérte, hogy a saját potenciális szavazók körében a személyes félelmek és az ország jövőjéért érzett aggodalmak között is dobogós helyre kerüljön a migráció. Ez azért is jelentőségeltjes eredmény, mivel a magyar társadalomban, hagyományosan sokkal nagyobb teret kapnak a materiális jellegű félelmek, ezekre azonban 2018-ban (sem 2022-ben) nem épült sikeres ellenzéki alternatíva. A Policy Solutions vizsgálata alapján a migrációs félelmek mind személyes szinten (ötödik legfontosabb félelem), mind pedig az ország jövőjét veszélyeztető tényezők megnevezésénél (ötödik legfontosabb félelem) meghatározó jelleggel bírtak. Emellett fontos megjegyezni, hogy elsősorban a pártpreferenciák szerinti megoszlás determinálta a kérdést: míg például a kormánypárti szavazók körében a migráció számított a második legfontosabb személyes félelemnek, addig az MSZP-szavazók esetében, az be sem került a top öt félelem közé (Boros – Laki 2018).

Egy az előbbiekhöz hasonló, 2021-ben készült közvéleménykutatás alapján a Policy Solutions kutatói azt találták, hogy a bevándorlástól való félelem a falvakban, kistelepüléseken kiugróan magas (41 százalék), a városokban pedig sokkal kisebb mértékű (25-29 százalék). Ez szoros összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy a magyar falvak a leginkább kormánypártiak. A bevándorlás tehát még mindig sokkal fontosabb a fideszeseknek, mint az összes többi szavazónak. Ha például Magyarország *problématérképére* tekintünk, akkor azt látjuk, hogy a fideszesek 16 százaléka, míg a válaszadók átlagának csak 6 százaléka jelölte meg problémaforrásként a migrációt. Szintén a migrációs félelmek fideszes jellegét erősíti, hogy a bevándorlás kivételével az összes Magyarország jövőjére vonatkozó félelem típus szignifikánsan jobban jellemző az ellenzéki és a bizonytalan szavazókra. Emellett a bevándorlást

KÖZELKÉP

a kormánypártiak 40 százaléka említi a három legnagyobb globális kihívás között, addig az ellenzékieknek csak a 25 százaléka állítja ugyanezt.

Klímafélelmek

A migrációval ellentétben Magyarországon a környezetvédelem kevésbé átpolitizált téma, így nincs kifizítve pártpolitikai vagy ideológiai törésvonalakra. A magyarok a környezetvédelem kérdését elsődleges problémának tartják, függetlenül attól, hogy ki tolmácsolja, azonban a személyes kompetencia szintje alacsony (Bertram 2022).

Az előbbieket közvélemény-kutatási adatokkal is alátámaszthatóak. A Pew Research Center (2019) 2018-as globális attitűdvizsgálata alapján elmondható, hogy Magyarországon a megkérdezettek 66 százaléka a klímaváltozást elsődleges problémának tartja, 26 százalékosan másodlagos problémaként tartja számon, 6 százalékosan pedig nem tartja kihívásnak. Hazánk így a középmezőnyben van, és a régió belül megelőzte Lengyelországot. Az Eurobarometer 2019-es felmérése is megerősíti az előzőeket. Itt a magyarok 85 százaléka nagyon komoly, 11 százaléka pedig meglehetősen komoly problémának tartotta a klímaváltozást. Ezzel az eredménnyel valamivel az EU-s átlag felett (79 százalékosan nagyon komoly) voltunk. Személyes szinten azonban az átlag alatt maradtunk, a magyarok ugyanis feleakkora személyes kompetenciáról számoltak be (18 százalékosan), mint az EU-s átlag. Persze azt is fontos megjegyezni, hogy a környezetvédő gyakorlatok valósága és a kérdőívekben jelentkező elkötelezettségek között szakadék áll fenn.

2019-től kezdődően végbement a zöld témák politizálódása is, ugyanis az éghajlatváltozás, a globális felmelegedés hirtelen meghatározó politikai kérdéssé vált Magyarországon, ugyanakkor ebben az esetben a kormányzat – szemben a migráció kérdésével – nem kezdeményező, hanem reaktív helyzetben találta magát. Mikecz – Böcskei – Vasali (2022) kutatásában tartalomelemzéssel kimutatta, hogy hasonló elemek jelentek meg a kormány narratívájában, mint a nyugat európai populista pártok esetében. A Fidesz nem tagadja a klímaváltozás tényét, de annak kezelésénél szerinte prioritásként kell meghatározni a nemzetállami gazdaságot és a nemzeti szuverenitást. A klímavédelmet nem szabad a magyar családok és a fejlődő országok kárára megvalósítani. A kereszténységre való hivatkozás, nemzeti, hazai természet idealizálása és a hétköznapi emberekre való utalás is jelen voltak a diskurzusban, de ezek az elemek nem voltak jelentősek.

Rákos András Dominik (2022) tanulmánya azt vizsgálta, hogyan kötődik a klímaaktivizmus az ellenségképzéshez a kormányközeli diskurzusban, és mindez miként kapcsolódik a 2015-ös migrációs válság nyomán kialakult „mi-ők” megkülönböztetéshez. A tanulmány három fő motívumot különített el: 1. éghajlatváltozást biztonsági fenyegetésként el nem ismerő narratíva, 2. Magyarország klímapolitikai sikerei plusz a felelősség áthárítása 3. Greta Thunberg és a döntően fiatal tüntetők megve-

KÖZELKÉP

zethetősége és a klímalobbi jelenléte. Ezek alapján a Fidesz narratívája a célok és szereplők egyeztetetőségének okán azt állította, hogy a klímalobbi megfeleltethető a multikulturalista és bevándorlaspárti balliberális elitnek, amely a klímaszorongás terjesztésével kelt félelmet a társadalomban, és ezzel tereli el a figyelmet a valódi törekvéséről, a migráció támogatásáról. Így építette be az Orbán-kormány a látszólag új ellenségképét a mintegy másfél évtizede létező nemzeti-nemzetellenes antagónizmusba.

Végül fontos még, hogy szót ejtsünk a klímafélelmekkel kapcsolatos kutatásokról is. A 2018-as *Magyar rémálom* kutatás azt találta, hogy a vártnál jóval magasabb azoknak az aránya, akik a klímaváltozástól és a környezeti katasztrófáktól félnek: közel minden harmadik magyart (31 százalék) kifejezett aggodalommal töltött el a bolygónk környezeti változása. Ez a téma úgy került a lakosság 12 százalékának félelem toplistájára - és konkrét rákérdezés esetén úgy aggódik a klímaváltozás miatt a magyarok 31 százaléka-, hogy erről az ügyről lényegében alig volt szó a nagypolitikában (Boros – Laki 2018). A 2021-es *Szorongások és félelmek Magyarországon* című kutatásban három szinten is megjelenik a klímaváltozás kérdése. Magyarország problématérképére tekintve, a válaszadók tizede számára kiemelt problémát jelent a környezetvédelemmel és klímavédelemmel kapcsolatos fellépés gyengesége. Érdekes adalék, hogy a teljes népességre vonatkozó adatokkal szemben a kormánypárti válaszadók listájának hatodik helyén nem a korrupció, hanem a gyenge környezetvédelem áll (17 százalék említette, 6 százalékponttal többen, mint az összes válaszadó). A Magyarország jövőjével kapcsolatos félelmek esetében a válaszadók több mint fele fél attól, hogy tovább romlik a környezet állapota (55 százalék). Nem meglepő módon a diplomásokra jobban jellemző a környezet pusztulása miatt érzett szorongás, mint a legfeljebb 8 általánost végzettek. Végül a globális veszélyeket illetően a klímakatasztrófától ugyanannyira félnek a kormánypárti (36 százalék) és az ellenzéki szavazók (34 százalék) is. Az iskolázottságot figyelve azonban ismételten erős kapcsolatot fedezhetünk fel az eredményekben. A képzetesebb társadalmi csoportok nagyobb arányban aggódnak klímaválság miatt: míg a 8 általánost végzettek körében 28 százalék az arányuk, addig a diplomásoknál már 45 százalék (Bíró-Nagy – Laki – Szászi 2021).

Összegzés

Jelen tanulmány legfontosabb célja az volt, hogy tudományos, elsősorban politikatudományi szempontból járja körül a félelem jelenségének jobb-és baloldali dimenzióit. Az írás először bemutatta az ideológia és morális érzelmek kapcsolatát, majd pedig kitért a félelem érzésének morális vonatkozásaira. Ezt követte a félelem és az ideológiák viszonyának vizsgálata: a konzervativizmus és a (jobboldali) populizmus különböző kutatási irányain keresztül mutattam be azokat az elemeket, amelyek

KÖZELKÉP

alapján a félelem hagyományosan a jobboldalhoz/konzervativizmushoz kötődik. Ezek után két, specifikus félelemtípus ismertetése következett, a migrációs félelemké és a klímaszorongásé. Ez azért is tűnt jó választásnak, mivel míg a migrációs félelmek elsősorban a jobboldalhoz kötődnek, addig a klímaszorongást tipikusan a baloldalhoz kapcsolja a szakirodalom. Végül, annak érdekében, hogy plasztikusabbá tegyem a kutatás témáját, igyekeztem a magyar politikai téren belül is elhelyezni és elemezni az előbbi félelemtípusokat.

A tanulmány legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy bár a félelem nem klasszikus morális érzelem, érzelemszabályozásunk fontos momentuma, hiszen az emberek jó része tart attól, hogy bizonyos erkölcsi szabályok áthágása esetén megbélyegzésre kerül a társadalom szemében. A politika terrénumán vizsgálódva a félelmet morális aspektusa elsősorban a konzervativizmushoz és a jobboldali populizmushoz köti, és bár találni olyan kutatásokat is, amelyek legalább részben elismerik annak baloldali dimenzióit, a vizsgálatok eloszlása azonban közel sem arányos. Az előzőek eklatáns példája a tanulmány által részletezett klímaszorongás is. A magyar kontextusra tekintve, számos releváns, a témába vágó kutatás létezik, azonban főleg a migrációs félelmeket érintő tanulmányok dominálnak. A klímaváltozás témája ugyan nem mellőzött kérdése a társadalomtudományi szakirodalomnak, azonban annak nem az érzelmi aspektusa az elsődleges.

Ebben az írásban alapvetően doktori projektem elméleti keretét ismertettem. Kutatásomban a félelmek és a politikai/ideológiai identitás kapcsolatát tanulmányozom a migráció és a klímaváltozás témáján keresztül, mikroszinten, kvalitatív (interjú) módszerek segítségével. A vizsgálódás tehát jelentős empirikus eredményekkel is kecsegetet. Praktikus szempontból segíthet megérteni a magyar politika aktuális folyamatait, emellett az ideológiai identitás érzelmi aspektusának hangsúlyozása által, jól megfoghatóvá teheti annak mindennapi működését is. A kutatás legnagyobb nívója, hogy hozzájárulhat egy Magyarországon még kevésbé elterjedt szubdiszciplína, az érzelmelek politikai szociológiájának meghonosításához. Végül, de nem utolsósorban, mint minden olyan vizsgálódás, amely valamiképpen arra kíváncsi, hogyan is gondolkodnak az emberek valójában a politikáról, ha csak szerény mértékben is, de segítheti az ellentétes politikai táborok közötti konszenzusteremtést.

Irodalom

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswick, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N. (1950): *The authoritarian personality*. New York, Harper
- Albrecht, G. (2006): Solastalgia. *Alternatives Journal* 32(4–5): 34–36.
- Aldén, L. – Hammarstedt, M. (2014): *Integration of immigrants on the Swedish labour market: recent trends and explanations*. Linnaeus University, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-38645>. (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)

KÖZELKÉP

- Alford, J. R. – Funk, C. L. – Hibbing, J. R. (2005): Are political orientations genetically transmitted? *American Political Science Review* 99: 153–167.
- Altemeyer, R. A. (1998): The other “authoritarian personality.” *Advances in Experimental Social Psychology* 30: 47–91.
- Alwin, D. F. – Krosnick, J. A. (1991): Aging, cohorts, and the stability of sociopolitical orientations over the life span. *American Journal of Sociology* 97(1): 169–195. <https://doi.org/10.1086/229744>.
- Amodio, D. M. – Jost, J. T. – Master, S. L. – Yee, C. M. (2007): Neurocognitive correlates of liberalism and conservatism. *Nature Neuroscience* 10: 1246–1247.
- Antal A. (2016): Politikai ellenség és identitás. In: Földes Gy. – Antal A. (szerk.): *Holt-pont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Attanasio, R. (2020): The dispassionate observer and the grieving environmental scientist. *Integrated Environmental Assessment Management* 16(2): 164–165. <https://doi.org/10.1002/ieam.4241>.
- Bandura, A. (1991): Social Cognitive Theory of Self-Regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 50: 248–287. [http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90022-L](http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978(91)90022-L)
- Barna I. – Koltai J. (2018): A bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök belső szerkezete és az attitűdök változása 2002 és 2015 között Magyarországon a European Social Survey (ESS) adatai alapján. *Socio.hu* 2018/2. 4–23.
- Berezin, M. (2002): Secure States: Towards a Political Sociology of Emotion. *The Sociological Review* 50(2): 33–52. doi:10.1111/j.1467-954X.2002.tb03590.x
- Berezin, M. (2009): Exploring emotions and the economy: New contributions from sociological theory. *Theory and Society* 38: 335–346
- Bericat, E. (2016): The sociology of emotions: Four decades of progress. *Current Sociology* 64(3): 491–513. doi: 10.1177/0011392115588355.
- Bigo, D. (2002): Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease. *Alternatives* 27(1): 63–92. <https://doi.org/10.1177/03043754020270S105>.
- Bíró-Nagy A. (2018): Politikai lottóötös: a migráció jelentősége a magyar politikában, 2014–2018. In: Böcskei B. – Szabó A. (szerk.): *Várákosok és Valóságok*. Budapest, Napvilág Kiadó – MTA TK PTI
- Bíró-Nagy A. – Laki G. – Szászi Á. (2021): *Szorogások és félelmek Magyarországon*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions
- Block, J. – Block, J. H. (2006): Nursery school personality and political orientation two decades later. *Journal of Research in Personality* 40(5): 734–749. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2005.09.005>

KÖZELKÉP

- Bobbio, N. (1996): *Left and Right. The Significance of a Political Distinction*. Polity Press, Cambridge
- Bocskor Á. (2018): Anti-Immigration Discourses in Hungary during the 'Crisis' Year: The Orbán Government's 'National Consultation' Campaign of 2015. *Sociology* 52(3): 551–568. <https://doi.org/10.1177/0038038518762081>
- Boros T. – Laki G. (2018): *A magyar rémálom. Milyen félelmek élnek a magyar társadalomban?* Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions
- Bonanno, G. A. – Jost, J. T. (2006): Conservative shift among high-exposure survivors of the September 11th terrorist attacks. *Basic and Applied Social Psychology* 28: 311–323.
- Boonen, J. (2019): Learning who not to vote for: The role of parental socialization in the development of negative partisanship. *Electoral Studies* 59: 109–119. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.04.001>
- Bouchard, T. J. – Mcgue, M. (2003): Genetic and environmental influences on human psychological differences. *Journal of Neurobiology* 54(1): 4–45.
- Bristow, T. (2019): Towards 'keystone feelings': An affective architectonics for climate grief. In: Patulny, R. – Bellocchi, A. – Olson, R.E. – Khorana, S. – McKenzie, J. – Peterie, M. (eds.): *Emotions in late modernity*. New York, Routledge, 311–326.
- Böcskei B. (2019): Kormányzó populizmus. A Fidesz ellenség- és identitáskonstruáló populizmusa. *Politikatudományi Szemle*, XXX/4. 61–79. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.4.61>.
- Buzan, B. – Hansen, L. (2009): *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge, Cambridge.
- Buzogany A. – Mohamad-Klotzbach, C. (2021): Populism and nature – the nature of populism: New perspectives on the relationship between populism, climate change, and nature protection. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*. 15. 10.1007/s12286-021-00492-7.
- Buzzell, L. – Chalquist, C. (2019): *It's not eco-anxiety – it's eco-fear! A survey of the eco-emotions*. <https://chalquist.com/its-not-eco-anxiety-its-eco-fear-a-survey-of-the-eco-emotions/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 26.)
- Capstick, S. – Whitmarsh, L. – Poortinga, W. – Pidgeon, N. – Upham, P. (2014): International trends in public perceptions of climate change over the past quarter century: Erratum. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. 6. 10.1002/wcc.321. (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Charlson, F. (2019): The rise of 'eco-anxiety': Climate change affects our mental health, too. *The Conversation*. <https://theconversation.com/the-rise-of-eco-anxiety-climate-change-affects-our-mental-health-too-123002>. (Utolsó letöltés: 2021. 10. 26.)

KÖZELKÉP

- Chebel d'Appolonia, A. (2012): *Frontiers of Fear: Immigration and Insecurity in the United States and Europe*. Ithaca, Cornell University Press. <https://doi.org/10.1111/gove.12215>.
- Costello, A. – Abbas, M. – Allen, A. – Ball, S. – Bell, S. – Bellamy, R. (2009): Managing the health effects of climate change. *The Lancet*, 373(9676): 1693–1733. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(09\)60935-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(09)60935-1).
- Crawford, N. C. (2000): The Passion of World Politics: Propositions on Emotions and Emotional Relationships. *International Security* 24(4): 116–136.
- Crowson, H. M. (2009): Are all conservatives alike? A study of the psychological correlates of cultural and economic conservatism. *Journal of Psychology* 143(5): 449–463.
- Davou, B. – Demertzis, N. (2013): *Feeling the Greek financial crisis*. In: Demertzis N (ed.): *Emotions in Politics*. Basingstoke, Palgrave, 93–123.
- de Moor, J. – Uba, K. – Wahlström, M. – Wennerhag, M. – De Vydt, M. – Lorenzini, J. (2020): *Protest for a future II: Composition, mobilization and motives of the participants in Fridays for Future climate protests on 20-27 September, 2019, in 19 cities around the world*. Stockholm, Södertörn University. doi:10.17605/OSF.IO/ASRUW.
- de Sousa, R. (2004): Emotions: What I know, what I'd Like to Think I Know, and What I'd like to Think. Solomon, R. C. (ed.): *Thinking About Feeling. Contemporary Philosophers on Emotion*. Oxford, Oxford University Press, 61–75.
- Demertzis N. (2006): Emotions and Populism. In: Clarke S. – Hoggett, P. – Thompson S. (eds.): *Emotion, Politics and Society*. London, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230627895_7.
- Demertzis, N. (2013): Political emotions. Nesbitt-Larking, P. – Kinnvall, C. – Capelos, T. (eds.): *The Palgrave Handbook Of Global Political Psychology*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 223–241.
- Dodds, J. (2021): The psychology of climate anxiety. *BJPsych Bulletin* 45: 222–226. doi:10.1192/bjb.2021.18. 222-226.
- Eatwell, R. – Goodwin, M. (2018): *National Populism. The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican
- Echebarria-Echabe, A. – Fernández-Guede, E. (2006): Effects of terrorism on attitudes and ideological orientation. *European Journal of Social Psychology*, 36: 259–265.
- Erős F. (2019): Migránsok, menekültek, idegenek. Társadalomlélektani megfontolások és kérdések a menekültválságról. *IMÁGÓ Budapest*, 8(1): 24–37.
- Eszik V. (2019): Új fejezet nyílt az érzelmek történetében: a nosztalgia után itt a klímaszorongás. *Qubit.hu*, 2019.12.30. <https://qubit.hu/2019/12/30/uj-fejezet>

KÖZELKÉP

- nyílt-az-erzelmek-torteneteben-a-nosztalgia-utan-itt-a-klimaszorongas. (Utolsó letöltés: 2021. 10. 26.)
- Etl A. – Tálás P. (2020): A magyar biztonságpercepció átalakulása 1999-2019 között. *Nemzet és Biztonság*, 2020/2. sz., 94–112.
- Európai Bizottság (2018): *Special Eurobarometer 469. Integration of immigrants in the European Union*. Brüsszel: Európai Bizottság. https://data.europa.eu/data/datasets/s2169_88_2_469_eng?locale=en (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- European Bizottság (2019): *Special Eurobarometer on climate change*. Brüsszel: Európai Bizottság. https://climate.ec.europa.eu/system/files/2019-09/report_2019_en.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Fakiolas, R. – King, R. (1996): Emigration, Return, Immigration: A Review and Evaluation of Greece's Postwar Experience of International Migration. *International Journal of Population Geography* 2(2): 171–90.
- Feischmidt M. (2016): Manipulált félelmek és dehumanizált idegenek. A xenoraszszizmus felépítése és társadalmi háttere egy magyarországi faluban. *REGIO*, 24(4): 5–32. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.135>.
- Fekete L. (2009): *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. London, Pluto Press.
- Fernandes, D., – Mandel, N. (2014): Political conservatism and variety-seeking. *Journal of Consumer Psychology* 24(1): 79–86. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2013.05.003>.
- Fitzgerald J. (2011): Family dynamics and Swiss Parties on the rise: Exploring party support in a changing electoral context. *The Journal of Politics* 73(3): 783–796.
- Flecker, J. – Hentges, G. – Balazs, G. (2007): Potentials of political subjectivity and the various approaches to the extreme right: Findings of qualitative research. In: Flecker, J. (ed.): *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right*. Aldershot, Ashgate, 35–62.
- Ford, R., – Goodwin, M.J. – Cutts, D. (2012): Strategic Eurosceptics and polite xenophobes: Support for the United Kingdom Independence Party (UKIP) in the 2009 European Parliament elections. *European Journal of Political Research* 51: 204–234. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2011.01994.x>
- Forchtner, B. (2019): *Climate change and the far right*. WIREs Clim Change. 2019; 10:e604. <https://doi.org/10.1002/wcc.604>
- Frijda, N. H. (2007): *The laws of emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Füredi, F. (2005): *Politics of Fear: Beyond Left and Right*. London: Continuum.
- Gerő M. – Mikola B. (2020): *A korrupcióérzékelés két arca: A hétköznapi és az állami szintű korrupció észlelésének legfontosabb meghatározói*. Budapest, Transparency International Magyarország, Társadalomtudományi Kutatóközpont.

KÖZELKÉP

- <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2020/05/Ger%2023.11.15.> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Gerő M. – Sik E. (2022): „Már nyomni sem kell” – a morális pánikgomb és a 2022. évi választás In: *Az állandóság változása. Parlamenti választás 2022*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 65–86.
- Giddens, A. (2015): *The Politics of Climate Change*. Policy & Politics. 43. 10.1332/030557315X14290856538163.
- Gkolfinopoulos, G. (2017): ‘Illegals’ in the Law School of Athens: public presence, discourse, and migrants as threat. In: Leese, M. – Wittendorp, S. (ed.): *Security/Mobility. Politics of Movement*. Manchester University Press.
- Goodwin, J. – Jasper, J. M. – Polletta, F. (2001) (eds.): *Passionate politics: Emotions and social movements*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gordon, T. A. C. – Radford, A. N. – Simpson, S. D. (2019): Grieving environmental scientists need support. *Science*, 366(6462), 193. doi:10.1126/science.aaz2422.
- Graham, J. – Nosek, B. A. – Haidt, J. – Iyer, R. – Koleva, S. – Ditto, P. H. (2011): Mapping the Moral Domain. *Journal of Personality and Social Psychology* 101(2): 366-385.
- Grande, E. – Kriesi, H. (2012): The Transformative Power Of Globalization And The Structure Of Political Conflict In Western Europe. In: Kriesi, H. – Grande, E. – Dolezal, M. – Helbling, M. – Höglinger, D. – Hutter, S. et al. (eds.): *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 3–35.
- Greer, J. M. (2016): *Dark Age America: Climate Change, Cultural Collapse, and the Hard Future Ahead*. New Society Publishers.
- Haidt, J. – Hersh, M. A. (2001): Sexual morality: The cultures and reasons of liberals and conservatives. *Journal of Applied Social Psychology* 31: 191–221.
- Haidt, J. – Joseph, C. (2004): *Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues*. Daedalus, Fall, 55–66.
- Haidt, J. (2003): The moral emotions. In: Davidson, R. J. – Scherer, K. R. – Goldsmith, H. H. (eds.): *Handbook of affective sciences*. New York: Oxford University Press, 852–870.
- Haidt, J. (2007): The new synthesis in moral psychology. *Science*, 316: 998–1001.
- Haidt, J. (2012): *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion*. New York, Pantheon Books.
- Häkkinen, K. – Akrami, N. (2014): Ideology and climate change denial. *Personality and Individual Differences*, 70: 62–65. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.06.030>.
- Hall, L. – Strandberg, T. – Pärnamets, P. – Lind, A. – Tärning, B. – Johansson, P. (2013): How the Polls Can Be Both Spot On and Dead Wrong: Using Choice Blindness to

KÖZELKÉP

- Shift Political Attitudes and Voter Intentions. *Public Library of Science ONE* 8(4): e60554. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0060554>.
- Henrich, J. – Heine, S. J. – Norenzayan, A. (2010): The weirdest people in the world? *Behavioral and Brain Sciences* 33: 61–83.
- Hochschild, A. (1979): Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology* 85(3): 551–575.
- Hochschild, A. (1983): *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, University of California Press.
- Hogg, M. A. (2007): Uncertainty-Identity Theory. *Advances in Experimental Psychology* 39: 69–125. DOI: 10.1016/S0065-2601(06)39002-8.
- Hubbard, G. – Backett-Milburn K. – Kemmer, D. (2001): Working with emotion: issues for the researcher in fieldwork and teamwork. *International Journal of Social Research Methodology* 4(2): 119–137.
- Huddy, L. (2013): From Group Identity to Political Cohesion and Commitment. In: Huddy, L. – Sears, D. O. – Levy, J. (eds.): *Oxford Handbook of Political Psychology*. New York, Oxford University Press.
- Illouz, E. (2014): *Hardcore romance. „Fifty shades of grey”, bestsellers, and society*. Chicago, Chicago University Press.
- Inbar, Y. – Lammers, J. (2012): Political Diversity in Social and Personality Psychology. *Perspectives on Psychological Science* 7(5): 496–503.
- Inbar, Y. – Pizarro, D. A. – Bloom, P. (2009): Conservatives are more easily disgusted than liberals. *Cognition and Emotion* 23: 714–725.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2017): Trump and the Populist Authoritarian Parties: The Silent Revolution in Reverse. *Perspectives on Politics* 15(2): 443–454.
- Inglehart, R. F. – Norris, P. (2016): Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *HKS Faculty Research Working Paper Series*.
- Janky B. (2020): Elit diskurzus, politikai identitás és polarizáció Magyarországon. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. G. (eds.): *Társadalmi Riport*, Budapest, Társi Zrt. 462–477.
- Jasper, J. (2010): Cultural Approaches in the Sociology of Social Movements. In: Klandermans, B. – Roggeband, C. (eds.): *Handbook of Social Movements Across Disciplines*. 59-109.10.1007/978-0-387-70960-4_3.
- Jeffries, E. (2017): Nationalist advance. *Nature: Climate Change* 7: 469–471.
- Jennings, M. K. – Niemi, R. G. (1968): The Transmission of Political Values from Parent to Child. *The American Political Science Review* 62(1): 169–184. <https://doi.org/10.2307/1953332>

KÖZELKÉP

- Jennings, M. K. – Stoker, L. – Bowers, J. (2009): Politics across Generations: Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics* 71(3): 782–799. <https://doi.org/10.1017/s0022381609090719>.
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1994): The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology* 33(1): 1–27. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1994.tb01008.x>.
- Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A. W. – Sulloway, F. (2003a): A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés. In: Jost, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 525–615.
- Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A. W. – Sulloway, F. (2003b): Exceptions that prove the rule: Using a theory of motivated social cognition to account for ideological incongruities and political anomalies. *Psychological Bulletin* 129: 383–393.
- Jost, J. T. (2006): The End of the End of Ideology. *American Psychologist* 61(7): 651–670.
- Jylhä, K. – Strimling, P. – Rydgren, J. (2020): Climate Change Denial among Radical Right-Wing Supporters. *Sustainability*, 12. 10226; doi:10.3390/su122310226.
- Kanai, R. – Feilden, T. – Firth, C. – Rees, G. (2011): Political Orientations Are Correlated with Brain Structure in Young Adults. *Current Biology* 21(8): 677–680.
- Kenny, M. (2017): Back To The Populist Future? Understanding Nostalgia. In Contemporary Ideological Discourse. *Journal of Political Ideologies* 22(3): 256. doi: 10.1080/13569317.2017.1346773.
- Kinnvall, C. (2013): Trauma and the Politics of Fear: Europe at the Crossroads. In: Demertzis, N. (szerk.): *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. New York, Palgrave Macmillian, 143–166. <https://doi.org/10.1057/9781137025661>.
- Kiss B. (2016): Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle* 25(3): 10–32.
- Kitzinger D. (2000): A morális pánik elmélete. *Replika* 40: 23–48.
- Kmetty Z. (2018). Incumbent party support and perceptions of corruption – an experimental study. *Szociológiai Szemle* 28(4): 152–165.
- Konnikova, M. (2014): Is Social Psychology Biased Against Republicans? *The New Yorker*, 2014. október 30. <https://www.newyorker.com/science/maria-konnikova/social-psychology-biased-republicans> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Kray, Thorn-R. (2016): Narrative, Emotion, and Cultural Meaning: Their Connection from the Perspective of Cultural Sociology, with Special Regards to Fiction. *Amsterdam International Electronic Journal of Cultural Narratology*. 8. <http://cf.hum.uva.nl/narratology/index.html>. (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)

KÖZELKÉP

- Landau, M. – Solomon, S. – Greenberg, J. – Cohen, F. – Pyszczynski, T. – Arndt, J. (2004): Deliver us from evil: The effects of mortality salience and reminders of 9/11 on support for President George W. Bush. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30: 1136–1150.
- Léonard, S. (2010): EU border security and migration into the European Union: FRONTEX and securitisation through practices. *European Security* 19(2): 231–254. <https://doi.org/10.1080/09662839.2010.526937>.
- Lertzman, R. (2015): *Environmental melancholia: Psychoanalytic dimensions of engagement*. New York, Taylor & Francis.
- Leiserowitz, A. – Maibach, E. – Roser-Renouf, C. – Smith, N. – Dawson, E. (2012): Climategate, Public Opinion, and the Loss of Trust. *American Behavioral Scientist*. 57. 818-837. 10.1177/0002764212458272.
- Lindy, W. (2012): Hot or Not: Why Conservative Women Are ,Prettier’ Than Liberal Ladies. *jezebel.com*, 2012. 09.10. <https://jezebel.com/hot-or-not-why-conservative-women-are-prettier-than-li-5950013>. (Utolsó letöltés: 2021. 10. 28.)
- Locke, J. (2016): *Democracy and the Death of Shame: Political Equality and Social Disturbance*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lockwood, M. (2018): Right wing populism and the climate change agenda: Exploring the linkages. *Environmental Politics* 27(4): 712–732.
- Marek B. (2022): Mennyire hatásos a Thunberg-jelenség? Kutatás a környezetvédelmi meggyőzésről és meggyőzhetőségről In: Mikecz, D. – Oross, D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Marks, E. – Hickman, C. (2021): Young People’s Voices on Climate Anxiety, Government Betrayal and Moral Injury: A Global Phenomenon. <https://ssrn.com/abstract=3918955> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3918955>.
- McAdams, D. – Albaugh, M. – Farber, E. – Daniels, J. – Logan, R. – Olson, B. (2008): Family metaphors and moral intuitions: How conservatives and liberals narrate their lives. *Journal of Personality and Social Psychology* 95(4): 978–990.
- McGregor, I. – Nail, P. R. – Marigold, D. C. – Kang, S.J. (2005): Defensive pride and consensus: Strength in imaginary numbers after self-threat. *Journal of Personality and Social Psychology* 89: 978–996.
- McQueen, A. (2018): The wages of fear? Towards fearing well about climate change. In: McPherson, T. – Budolfson, M. – Plunkett, D. (eds.): *Philosophy and climate change*. Oxford, Oxford University Press.
- McCright, A. – Dunlap, R. (2011): The Politicization Of Climate Change And Polarization In The American Public’s Views Of Global Warming, 2001-2010. *The Sociological Quarterly* 52: 155–194. 10.1111/j.1533-8525.2011.01198.x.

KÖZELKÉP

- Mikecz D. – Böcskei B. – Vasali Z. (2022): A magyar jobboldal (ellen)keretei a klímaválságra és -mozgalomra. In: Mikecz D. – Oross D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Mikecz D. (2022): A környezeti tudatosságtól az aktivizmusig: fiatalok klímavédelmi részvételét meghatározó szociológiai és politikai jellemzők. In: Mikecz D. – Oross D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tüntetők, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Mudde, C. (2019): *The Far Right Today*. Polity Cambridge, Polity Press.
- Nail, P. R. – McGregor, I. – Drinkwater, A. E. – Steele, G. M. – Thompson, A. W. (2009): Threat causes liberals to think like conservatives. *Journal of Experimental Social Psychology* 45(4): 901–907. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2009.04.013>.
- Nail, P. R. – McGregor, I. (2009): Conservative shift among liberals and conservatives following 9/11/01. *Social Justice Research* 22(2–3): 231–240. <https://doi.org/10.1007/s11211-009-0098-z>.
- Napier, J. L. – Jost, J. T. (2008): Why are conservatives happier than liberals? *Psychological Science* 19(6): 565–572.
- Nussbaum, M. (2001): *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2013): *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*. Cambridge, Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2016): *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*. Cambridge, Harvard University Press.
- Oxley, D. R. – Smith, K. B. – Alford, J. R. – Hibbing, M. V. – Miller, J. L. – Scalora, M. – Hibbing, J. R. (2008): Political Attitudes Vary with Physiological Traits. *Science*, 321: 1667–1670.
- Pettenger, M. (2007): *The Social Construction of Climate Change. Power, Knowledge, Norms, Discourses*. London, Routledge.
- Pew Research Center (2019): A look at how people around the world view climate change. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/04/18/a-look-at-how-people-around-the-world-view-climate-change/> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 15.)
- Pihkala, P. (2019): *Climate Anxiety. Psychological and Spiritual Dimensions of Environmental Issues*. Helsinki.
- Pliskin, R. – Bar-Tal, D. – Sheppes, G. – Halperin, E. (2014): Are Leftists More Emotion-Driven Than Rightists? The Interactive Influence of Ideology and Emotions on Support for Policies. *Personality and Social Psychology Bulletin* 40: 1681–1697. [10.1177/0146167214554589](https://doi.org/10.1177/0146167214554589).
- Pool, I. de S. (1957): A critique of the twentieth anniversary issue. *Public Opinion Quarterly* 21: 190–198.

KÖZELKÉP

- Pratto, F. – Sidanius, J. – Stallworth, L. M. – Malle, B. F. (1994): Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology* 67(4): 741–763.
- Rákos A. D. (2022): Klímaaktivizmus: az új közellenség? Zöldmozgalmak a magyar kormányközeli sajtó szemszögéből. In: Mikecz D. – Oross D. (szerk.): *Éghajlatváltozás és politika. Attitűdök, tünetek, reakciók*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Ray, S. J. (2020): *A Field Guide to Climate Anxiety*. Berkley, University of California Press.
- Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*. Cambridge, Harvard University Press.
- Rime, B. (2009): Emotion elicits the social sharing of emotion: Theory and empirical review. *Emotion Review* 1: 60–85.
- Roeser, S. (2012): Risk Communication, Public Engagement, and Climate Change: A Role for Emotions. *Risk Analysis* 32: 1033–1040. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.2012.01812.x>.
- Rorty, A. O. (2003): Enough already with „theories of the emotions”. Think. Solomon, R. C. (ed): *Thinking About Feeling. Contemporary Philosophers on Emotion*. Oxford, Oxford University Press.
- Rostan, P. – Rostan, A. (2019): „When will European Muslim population be majority and in which country?”, *PSU Research Review* 3(2): 123–144. <https://doi.org/10.1108/PRR-12-2018-0034>
- Rydgren, J. (2007): The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology* 33(1): 241–262.
- Salmela M. – Von Scheve, C. (2017): Emotional Roots Of Right-Wing Political Populism. *Social Science Information* 56(4): 567–595.
- Salmela M. – Von Scheve, C. (2018): Emotional Dynamics of Right- and Left-wing Political Populism. *Humanity & Society* 42(4): 434–454.
- Schreiber, D. – Fonzo, G. – Simmons, A. N. – Dawes, C. T. – Flagan, T. (2013): Red Brain, Blue Brain: Evaluative Processes Differ in Democrats and Republicans. *PLoS ONE* 8(2): e52970. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0052970>.
- Schweder, R. A. – Haidt, J. – Horton, R. – Joseph, C. (2008): The Cultural Psychology of the Emotions. Lewis, M. – Haviland-Jones, J. – Feldman Barrett, L. (eds.): *Handbook of Emotions* (Third Edition). London, The Guilford Press.
- Scruton, R. (2018): *Zöld filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Shweder, R. A. – Mahapatra, M. – Miller, J. (1990): Culture and moral development. In: Stigler, J. – Shweder, R. – Herdt, G. (eds.): *Cultural psychology*. New York, Cambridge University Press.

KÖZELKÉP

- Shapiro, B. (2014): *Bullies: How the Left's Culture of Fear and Intimidation Silences Americans*. New York, Threshold Editions.
- Shklar, J. N. (1998): The Liberalism of Fear. In: Shklar, J. N. (ed.): *Political Thought and Political Thinkers*. Chicago, University of Chicago Press.
- Shook, N. J. – Fazio, R. H. (2009): Political ideology, exploration of novel stimuli, and attitude formation. *Journal of Experimental Social Psychology* 45(4): 995–998.
- Sik D. (2019): A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle* (2): 4–24.
- Simiti, M. (2016): Rage and protest: The case of the Greek Indignant movement. *Contention: The Multidisciplinary Journal of Social Protest* 3(2): 33–50.
- Smith, K. B. – Oxley, D. R. – Hibbing, M. V. – Alford, J. R. – Hibbing, J. R. (2011): Linking Genetics and Political Attitudes: Reconceptualizing Political Ideology. *Political Psychology* 32(3): 369–397. doi: 10.1111/j.1467-9221.2010.00821.x.
- Sotirakopoulos, N. – Sotiropoulos, G. (2013): 'Direct democracy now!': The Greek indignados and the present cycle of struggles. *Current Sociology* 61(4): 443–456.
- Stehr, N. – Von Storch, H. (1995): *The Social Construct of Climate and Climate Change*. Climate Research – CLIMATE RES. 5. 99-105. 10.3354/cr005099.
- Stephan, W. G. – Stephan, C. W. (1996): Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations* 20(3–4): 409–426. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0).
- Susánszky P. – Szabó A. – Oross D. (2021): A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése Magyarországon. *Socio.hu* 11(2): 30–57. <https://doi.org/10.18030/socio.hu>.
- Szokolszky Á. (2015): A konzervativizmus kutatásának hat évtizede: Adornótól a biopolitikáig kritikai tanulmány. *Magyar Pszichológiai Szemle* 70. 2/7. 405–458. DOI: 10.1556/0016.2015.70.2.7
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1979): An Integrative Theory Of Intergroup Conflict. Austin, W. G. – Worchel, S. (eds.): *The Social Psychology Of Intergroup Relations*, Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–47.
- Tangney, J. P. – Stuewig, J. – Mashek, D. J. (2007): Moral emotions and moral behavior. *Annu Rev Psychol.* 58(3): 45–72. doi: 10.1146/annurev.psych.56.091103.070145. PMID: 16953797; PMCID: PMC3083636.
- tarki.hu (2016): *Csúcsot döntött az idegenellenesség, és elfogyott az idegenbarátság*. http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160404_idegen.html. (Utolsó letöltés: 2021. 10. 17.)
- Tarnopolsky, C. H. (2010): *Prudes, Perverts, and Tyrants: Plato's Gorgias and the Politics of Shame*. Princeton, Princeton University Press.

KÖZELKÉP

- Tomkins, S. S. (1963): Left and right: A basic dimension of ideology and personality. In: White, R. W. (ed.): *The Study of lives*. Chicago: Atherton, 388–411.
- Tsoukala, A. (2008): Boundary-creating Processes and the Social Construction of Threat. *Alternatives: Global, Local, Political* 33(2): 137–152. <https://doi.org/10.1177/03043754080330020>.
- Turner, J. H. – Stets, J. E. (2006): Moral emotions. In: Stets, J. E. – Turner, J. H. (eds.): *Handbook of the sociology of emotions*. New York: Springer, 544–566.
- Tyler, T. R. – Blader, S. L. (2000): *Cooperation in Groups: Procedural Justice, Social Identity, and Behavioral Engagement*, Philadelphia, Psychology Press.
- Ullrich, J. – Cohrs, C. (2007): Terrorism salience increases system justification: Experimental evidence. *Social Justice Research* 20: 117–139.
- van Assche, J. – Dhont, K. – Pettigrew, T. F. (2019): The social-psychological bases of far-right support in Europe and the United States. *J Community Appl Soc Psychol*. 29: 385– 01. <https://doi.org/10.1002/casp.2407>.
- Wetstein, M. E. – Ostberg, C. L. – Songer, D. R. – Johnson, S. W. (2009): Ideological consistency and attitudinal conflict: A comparative analysis of the U.S. and Canadian Supreme Courts. *Comparative Political Studies* 42: 763–791.
- White, B. (2015): States of emergency: Trauma and climate change. *Ecopsychology* 7(4): 192–197.
- Whitmarsh, L. (2011): Scepticism and uncertainty about climate change: Dimensions, determinants and change over time. *Global Environmental Change* 21(2): 690–700. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.016>.
- Wodak, R. (2015): *The Politics of Fear. What Right-wing Populist Discourses Mean*. London, Sage.
- Wojcik, S. P. – Hovasapia, A. – Graham, J. – Motyl, M. – Ditto, P. H. (2015): Conservatives report, but liberals display, greater happiness. *Science* 347(6227): 1243–1246. [10.1126/science.1260817](https://doi.org/10.1126/science.1260817).
- Woodbury, Z. (2019): Climate trauma: Towards a new taxonomy of trauma. *Ecopsychology* 11(1): 1–8. <https://doi.org/10.1089/eco.2018.0021>.

RECENZÍÓ

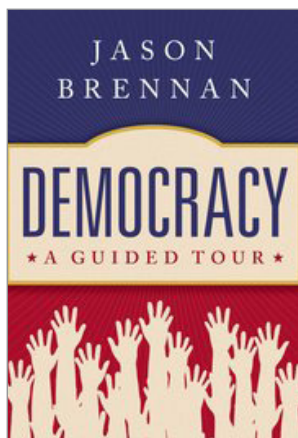
Demokrácia-túra, ami az erdő közepén hagy minket

Jason Brennan (2023): Democracy – A guided tour.

Oxford, Oxford University Press, 320 oldal

DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/oso/9780197558812.001.0001>

NAGY ZSOLT¹

A 21. század a demokrácia válságáról szól: a polgárok, politikusok és még politikatudósok is megkérdőjelezik a demokrácia fontosságát, hatékonyságát és a benne rejlő további potenciált. A nem demokratikus rendszerek, mint Kína, Oroszország vagy Irán felemelkedése csak elmélyíti a kétségeket. Míg az első évtizedekben „csak” a frissen alakult demokratikus rendszerekben – mint Dél-Amerika, vagy Közép-Kelet-Európa – látszódtak az erózió jelei, addig napjainkra a nyugat-európai országokban és az Amerikai Egyesült Államokban is megjelentek olyan válságjelek, mint a társadalmi megosztottság, a szélsőségek erősödése, a pluralizmus eltűnése és a párbeszéd megszakadása vagy a szavazói apátia és antipolitikus attitűdök elterjedése.

Ilyen válságos időkben érdemes visszanyúlni az alapkérdésekig, újra felvetni, hogy az eddigi elgondolások jók voltak-e, még ha olyan evidens témáról is van szó, mint a demokrácia értékeinek, erejének és gyengeségének vizsgálata. Jason Brennan ezt az kérdéskört járja alaposan körbe. Új könyve egy túra a demokrácia értékeiben, ahol megláthatjuk, hogy milyen érveket lehet felhozni a legnépszerűbb politikai be rendezkedés mellett vagy épp ellen egy vita során, amely a katedrán és egy baráti beszélgetésben is ugyanúgy megállja a helyét.

A bevezetés után a könyv kibontja az öt legfontosabb kérdést a demokrácia céljáról és lényegéről – bár ezek a kérdések minden rezsimre értelmezhetőek lehetnek. A könyv mindegyik témát két-két fejezetben tárgyalja: először Brennan megmutatja, miért tudja az adott értéket és erényt segíteni a demokrácia intézménye, míg a má-

¹ ELTE Politikatudományi Doktori Iskola, e-mail: nagy.zsolt.pol@gmail.com

RECENZÍÓ

sodik fejezet megoponálja azt, és emellett érvel, hogy a demokrácia nem – vagy se – képes megoldani a felmerülő problémákat.

Az egyes fejezetek végén kis összefoglalóban summázza az író nekünk, hogy mik a legfontosabb megállapítások, amiket érdemes tovább vinni és összehasonlítani a társfejezettel. A könyv abszolút lineáris módon van megírva, tehát a fejezetpárosok egymásra csak előrefele reagálnak igazán, így a pro érveknek nincs esélyük védekezésre, a kontra érvek megcáfolására. Viszont a fejezetek kifejtésénél ez nem ad hátrányt vagy előnyt egyik oldalnak sem, az érvelések tiszták és egyenlő erejűek.

Az első fejezetpáros a politikai és társadalmi stabilitásról szól, azaz arról, hogy a demokratikus rendszerek képesek-e hosszan fennmaradó intézményeket és stabil államot létrehozni, hozzájárul-e ahhoz, hogy egy ország egyben maradjon. Itt Brennan a pro fejezetben a hatalmi ágakból következő megosztást, a béke iránti elköteleződést emelik ki, ellene pedig a demokratikus rendszerek illuzórikus stabilitását veti fel, a jelenleg is tartó visszacsúszásokkal és belső megosztottsággal, amik polarizált társadalmakhoz vezet.

A második szekcióban a virtu, azaz az egyének az erényei kerülnek előtérbe. Az első fejezet azzal érvel, hogy a demokráciának elemi része, hogy neveli és fejlődésre ösztökéli állampolgárait, aktivitást „követel” tőlük, valamint elvárja, hogy egymásról is gondoskodjanak, törődjenek, míg a despota inkább a tudatlanságban és a szellemi elnyomásban érdekelt. Ezzel szemben viszont azt az érvet hozza fel, hogy a demokrácia nem ideálisan, tökéletes módon működik, következőképp nem is hajtja végre azokat az elképzeléseket, amiket korábban elvártak a tudósok.

A harmadik rész a bölcsességről szól: a központban az áll, hogy vajon a demokratikusan hozott döntések jobbak-e, mint ha egy kis csoport vagy egyetlen személy hozná meg. A mellette szóló érvekben megjelenik az egymást kioltó rossz érvek elmélete, a nagy számok törvénye, vagyis, hogy kellően nagy számú ember inkább hoz jobb döntést, kisebb az esélye a tévedésre, illetve a tapasztalatok és a sokszínűség fontossága jelenik meg. Másik oldalról a demokrácia tapasztalati úton láttatott arcát hozza fel, ahol látszódik, hogy az emberek rosszul informáltak, leginkább szociális szövetségeket kötnek, nem az adott szakpolitikákra, hanem szólamokra és érzelmekre szavaznak, elvetve azt a tényt, hogy egyes embereknek nagyobb a tudása, mint másoknak.

A negyedik szempont az egyén és a társadalom szabadsága. Talán ez tűnik a legvidensebb szempontnak, azonban itt érdekes és érvényes érveket hoz fel Brennan. Mellette az alkotmányos szabadságvédelmem és az egyéni jogok kiterjesztésén kívül a gazdasági szabadság kiterjedését és szükségszerű összefonódását a demokráciával emelte még ki – bár az nincs kétséget kizáróan megérvelve, hogy miért van ez az összefüggés. Ellene leginkább olyan érveket tud felhozni Brennan, amelyek a szabadságot, mint létező koncepciót kérdőjelezzik meg: létezik-e szabadság, ha van kormány, ha létezik valaki, aki a főnökünk, ha a valóságban nem teljesen egyenlő mindenki, ha vannak beosztottak és ki vagyunk szolgáltatva gazdaságilag.

RECENZÍÓ

Az utolsó páros arról szól, hogy a demokrácia mennyire járul hozzá az egyenlőséghez, vagy éppen mennyiben nehezíti azt meg. A deliberatív hipotéziseken – az „eredeti pozíció” és a „tudatlanság fátyla” rawlsi koncepcióin (Brennan 2022: 235–244) – túl, itt a szerző kiemeli azt is, hogy a tökéletes egyenlőség nem tud megvalósulni, de relatív értelemben a demokrácia tudja ezt a legjobban elhozni. Az utolsó fejezetben pedig Brennan felvet több dimenzióban is problémákat: elméleti megközelítésben a gazdasági egyenlőtlenségen túl felteszi a kérdést, hogy valóban jó dolog-e a politikai egyenlősége az embereknek és a társadalom hasznára vagy inkább kárára van-e.

A vita fontos politikusokat, politikai filozófusokat és elméleti szakembereket idéz meg – az ókori görögöktől napjainkig –, hogy mindkét oldalt védelmezzék. Ezek az érvek néha evidenseknek tűnnek, néha igazán gondolatébresztők, de mindig jól alátámasztottak és közérthető formában vannak tálalva, hogy mindenki magáévá tudja tenni. Az idézetek ismert gondolkodóktól és gyakorlati politikusoktól származnak, a politikatudományban jártas emberek nem találnak sok ismeretlen nevet a felsorolásokban, de néha új perspektívákat tud így is nyitni: nem szokványos Tocqueville-t idézni a demokrácia ellen és mellett is (Brennan 2022: 77, 252), vagy Lenintől azt az érvet olvasni, hogy az Egyesült Államok nem demokratikus eléggé (Brennan 2022: 258–264).

Az érvek típusai és hátterei szerteágazók és túlmutatnak a vita felső rétegén, új dimenziókat nyitnak meg: néha megkérdőjelezi az adott fejezet alapértékeit, vagy elitista és populista ellenérveket sorakoztat fel a demokratikus normákkal szemben – vagy éppen értük –, néha pedig azt méri fel, mennyire teljesít jól a demokrácia, vagy éppen kétségbe vonja az érték létét és fontosságát a demokráciában vagy a társadalom működése szempontjából.

Ez a fajta hozzáállás viszont a fejezetek közti összhangot is megbontja valamilyen szinten: míg egyes értékeknél a demokráciát relatív szempontból védi, addig másoknál az abszolút értelemben vett értéket kérdőjelezi meg. Van, ahol elméleti kérdés-ként gondol a demokrácia erőnyeire, máshol pedig gyakorlati szempontból kritizálja azokat. Természetesen az adott szempontok is szerteágazók és nehezen hozhatóak egy platformra, azonban a könyv homogenitását és koherens sematikáját megtöri.

A könyv egyik ereje, hogy mindkét oldalt pártatlanul mutatja be. Természetesen tudjuk, hogy Brennan a demokrácia pártján áll – ezt meg is említi a könyv első fejezetében is –, azonban nem engedi, hogy ez beszivárogon a könyv többi részébe. Ez lehetőséget ad számunkra, hogy megkérdőjelezzük előítéleteinket, és az érvek vezessék gondolatainkat. Ezáltal alakíthatjuk meggyőződéseinket, és nyitottak lehettünk az idézett politikai újítók és filozófusok gondolataira.

Ugyanakkor ez a könyv fő gyengéje vagy hiánya is: az olvasót ezek között az érvek közötti üres helyre vezeti, és az érvek végén egyedül hagyja. A kimerítő fejezetek után nincs egy végső összefoglalás, nincs utolsó megjegyzés vagy végjegyzet. Brennan nem ad nekünk választ arra, hogy mit kellene gondolnunk az egész vitáról. Min-

RECENZÍÓ

dent ránk bíz. Ezért a könyv fő eredménye a viták legalizálása és a szabadság, hogy a vita végén kiválaszthassuk az álláspontunkat.

Bár ez lehetne egy deklaráltan kitűzött cél, azonban másféle zárást sem kapunk az írótól. Személy szerint hiányoltam a demokrácia bonyolultságának bemutatását: hallottunk érveket arról, hogy az értékek és célok hogyan illeszkednek vagy nem illeszkednek a demokráciába, azonban Brennan nem elemzi, hogyan kombinálja a demokrácia ezeket az aspektusokat, és létrehoz egy összetett rendszert. Az egyes értékek – az utolsót, egyenlőséget kivéve – mind az éterben lebegnek, egyikről utazhatunk a másikra, anélkül, hogy érintenénk azt, hogy milyen kölcsönhatásokban vannak egymással.

Ezen felül alig hasonlítja össze a demokráciát az autokratikus politikai gondolatokkal. A legtöbb esetben elő sem kerül az, hogy mi lehetne a demokráciák helyett, csak magukban értelmeződnek. Csak néhány kirívó – néha evidens – esetben tesz kivételt – mint Hobbes stabilitáshoz való viszonyánál (Brennan 2022: 45) vagy Mill érvelését az univerzális választójoggal szemben (Brennan 2022: 154–157). Ez az elméleti típusú érveknél nem is gond, azonban sokszor a gyakorlatból hoz példákat és relatíve értelmezi az értékeket, nem pedig az abszolút értéküket. Ezekben az esetekben mindenképp érdekes lenne látni, hogy más berendezkedések, akár félautoriter, meritokratikus vagy totalitárius, abszolutista hatalmak miként viszonyulnak ezekhez a kérdésekhez. Vagy talán pont ez lenne az lényeg – ami szintén a végén férne el –, hogy a demokráciákon kívül a többi rendszert nem lehet ilyen értékek alapján értelmezni, hisz sokkal inkább ki vannak téve személyi- vagy csoportérdekeknek, amik széljárás szerint változhatnak.

Azt mondhatjuk, hogy Brennan könyve azt nyújtja, amit az alcímében ígér: egy vezetett túrát. Érdekes, gondolatébresztő és könnyen fogyasztható katalógus a demokrácia erősségeiről és gyengeségeiről, érdekes példákkal olvasható nyelven. Azonban a túra végén nem a pihenőházba érünk, hanem ott maradunk az erdő közepén. Fel vagyunk ugyan fegyverkezve minden fontos alappal, ami kell ahhoz, hogy túljussunk és saját megoldást találjunk a kérdésekre, azonban hiányérzete van az embernek, nem csak az egyértelmű lezárás, de a komplexitást jelentő kombinációk felvetésének hiánya miatt is.

Abstracts

Peer support instead of community solidarity among people with psychiatric diagnosis. Examining an online, anonymous self-help website

BORBÁLA BÁNYAI-ANNA LÉGMÁN

In our research, we examined the first social networking website in Hungary that was specifically and explicitly designed for people with mental health problems and their relatives, or for people interested in the topic. A unique feature is that in 2021, it will still be possible to register anonymously and post comments on the site. Our research explores the life situations of people diagnosed as psychiatrically ill based on the concept of the recovery model, and therefore a central question for us is how an online self-help, peer support group can contribute to the recovery of individuals. In addition, one of the main hypotheses of our research is that community solidarity towards people with a psychiatric diagnosis is very low at different levels of society, and therefore self-help and peer support, also provided by the site we are investigating, may be of particular importance for the people concerned. We assume that they are a group that is highly stigmatised and socially rejected. In the media they are typically either invisible or portrayed as violent, aggressive figures. The Covid19 epidemic situation has led to many people experiencing psychological difficulties because of quarantine or the long-term side effects of the virus itself, which have been thematised in the media, but we believe that the mechanisms of solidarity with those diagnosed as psychiatric patients have not fundamentally changed (see for example the first establishment of psychiatric hospital wards

KEYWORDS: online forum, persons diagnosed as psychiatric patients, stigma, solidarity

Reification, child protection in lock-ups

ANDREA RÁCZ

This paper examines how the child protection system can address the problems of children and young adults, compensate for childhood disadvantage and promote successful social integration. To what extent are the professional means available within the state structure to achieve all these goals - as declared in the Child Protection Act of 1997. The interpretation of solidarity as a value in child protection is clear, since child protection aims to improve the situation of families affected by child protection problems and to promote their healthy personal development. The study, based on interviews with professionals and experts and a short case study, draws attention to the shortcomings and limitations of the system.

KEYWORDS: child protection, development paths, understanding of solidarity

Solidarity and autonomy in times of an epidemic

DOMONKOS SIK

The paper seeks to answer the question: what patterns of solidarity and autonomy can be identified in the Hungarian context of late modernity. The specific difficulty of answering this question is that it refers to social structures, which are naturalized interpretations of reality, thus exist mostly at an unreflective, preintentional level. In order to address this difficulty, our research has considered the COVID epidemic as a natural experimental situation: while the paradoxes and distortions of solidarity and autonomy, are usually naturalized by the actors, during the COVID they become reflected. The first section of the paper develops theoretical idealtypes of autonomy and solidarity specialised to the Hungarian social historical context. Then, after a brief methodological overview, I will present different patterns of solidarity and autonomy in the form of case studies. In the final section, the general conclusions are drawn from these cases, while an attempt is made to answer the question: how do the actors cope with modernisation structures that narrow the space of solidarity and autonomy and are characterized by fundamental paradoxes?

KEYWORDS: *autonomy, solidarity, COVID-19*

About the ideological dimensions of fear

BEÁTA KOVÁCS

The main goal of my research is to explore the right and left dimensions of the phenomenon of fear. I would like to argue that the categories of left and right continue to be defining aspects of political identities, and by mapping their emotional structure we can better understand the current relevance of these ideologies. The studies that have examined political fears have mostly linked fear to conservatism and right wing-populism, while the fears of the left have generated far less scientific interest. A study also wants to respond to this research gap. In this paper, I would like to present the potential connection points between fear and ideological identity. The structure of the study is as follows: first, I outline the relationship between ideology and moral emotions, and then I analyze fear as a moral emotion. After that I present how fear is connected to conservatism and right-wing populism, and then I try to illustrate the ideological differences with two types of politically relevant fear, i.e. climate anxiety and migration-related fear. Finally, I add context to these specific political fears that is I also interpret them in the Hungarian political system. The study ends with drawing conclusions and outlining future research directions.

KEYWORDS: *fear, ideology, conservatism, populism, migration-related fear, climate anxiety*